

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 151 | 2014/1

Inhoud

JG. 151 – 2014 | 1

ARTIKELS

Joren VERMEERSCH, *De klacht van de Nieuwpoortse "Boene Gent" (1295)* 3

Kristof PAPIN, *Een middeleeuwse vendetta in de Westhoek. De moord op ridder Filips van Haveskerke te Poperinge (c.1353-1355)* 37

Karel BOSTOEN, *Waar kwam de 'Historie van B. Cornelis' (1569) van de pers? Het spoor terug naar plaats van uitgave, boekverkoper en boekdrukker* 65

Lore MUSE, *Op zoek naar een thuis. Verlaten kinderen in Brugge, 1879-1880: een levenslopanalyse* 113

Marc CONSTANDT, *Sinjoren aan zee: Antwerpenaars in de badplaats Westende (1905-1914)* 143

Patrick VERBEKE, *De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914* 157

Marjolein KINSBERGEN, *'Memory Wars?' Nationalisme en de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Duitse, Britse en Franse reisgidsen tijdens het interbellum* 195

BOEKBESPREKINGEN

Robert NOSOW, *Rituele betekenissen in vijftiende-eeuwse motetten (Rodney Baldwin)* 223

Cor BOUWSTRA, Jacqueline HEIJENBROK, Ben OLDE MEERINK, Guido STEENMEIJER, Katrien TIMMERS, e.a., *Kasteel "De Haar", de familie Van Zuylen en Brugge (Andries Van den Abeele)* 225

Paul DE PAEPE & Filippe DE POTTER, *Twee Kortrijkse fotoboeken (Michel Nuyttens)* 230

Een jaarboek voor het "In Flanders Fields Museum" (Ludo Valcke) 232

KRONIEK 235

ADDENDUM 242

AUTEURS 243

De klacht van de Nieuwpoortse “Boene Gent” (1295)

INLEIDING

Op de drempel van de 14de eeuw stonden de Vlaamse steden onder sterke sociale spanning. Een lange periode van hoogconjunctuur had de bevolking van de steden exponentieel doen toenemen en handel en industrie doen groeien en bloeien, doch de baten daarvan werden erg onevenredig verdeeld. Verhoogde internationale concurrentie en handelsdisputen veroorzaakten een economische malaise die de sociale spanningen aanwakkerde en uiteindelijk tot ontploffen bracht. Een revolutionaire golf trok over de Vlaamse steden, met gewelddadige confrontaties en soms ingrijpende bestuurlijke hervormingen tot gevolg.

Het volksoproer en de daaruit volgende omwentelingen in de machtsverhoudingen maken van het Vlaamse stedelijke landschap van de late 13de eeuw een populair onderzoeksthema. Vooral de grote steden Ieper, Gent en Brugge konden daarbij op internationale academische aandacht rekenen. De “Moerlemaye”-opstand van de Brugge “meentucht”, de “Kokerulle” van het Ieperse gemeen en de klachten en opstanden van de Gentenaars tegen het machtsmisbruik van de “39” kunnen bogen op een arsenaal aan wetenschappelijke publicaties.¹ Een aspect van deze woelige pe-

1 Over de Moerlemaye-opstand: C. WYFFELS, ‘Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse ‘democratische’ stedelijke opstand: de Brugse ‘Moerlemaye’ (1280-81)’, in: *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire*, 132 (1966), p. 37-142; A. BARDOEL, ‘The Urban Uprising at Bruges, 1280-1281. Some New Findings about the Rebels and the Partisans’, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, dl. 72, fasc. 4 (1994), p. 761-791; T.A. BOOGAART, ‘Reflections on the Moerlemaye: revolt and reform in late Medieval Bruges’ in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, tome 49, fasc. 4 (2001), p. 1147 e.v.; J. DUMOLYN & J. HAEMERS, ‘Reclaiming the common sphere of the city: the revival of the Bruges commune in the late thirteenth century’, pre-editoriale versie raadpleegbaar op http://lamop.univ-parisi.fr/IMG/pdf/dumolyn_haemers.pdf (laatst geraadpleegd op 19/08/13). Over de Ieperse Kokerulle, zie

riode dat veel minder werd belicht betreft de sociale spanningen binnen de kleinere provinciesteden van het graafschap. Net als in de grote industriesteden bestonden er binnen die kleinere steden aanzienlijke sociale verschillen en democratische verzuchtingen en waren de stedelingen tegelijk verwickeld in een intensieve machtscompetitie met het grafelijke niveau.

Verskillende bronnen tonen aan dat er ook door die kleinere Vlaamse steden een emancipatorische wind waaide. De klacht van de “*ghemeente*” van Damme van 1280 is daarvan wellicht het sprekendste voorbeeld.² Minder bekend, en nog niet ten volle geanalyseerd, is de klachtenbrief die de Nieuwpoortse “*boene gent*”³ in 1295 richtten aan graaf Gwijde van Dampierre en waarin zij zich beklaagden over de geldhonger van diens lokale belastingpachters. Dit artikel beoogt deze klacht te kaderen binnen de revolutionaire golf die in deze periode over de Vlaamse steden trok en poogt daarbij een antwoord te formuleren op een ogenschijnlijk simpele, doch cruciale, onderzoeksvraag: wie waren “*li boene gent communament de Nuefport*” die hun grieven aan het perkament en de grafelijke kanselarij toevertrouwden? Werden de ergernissen over de belastingdruk gedeeld door de hele stedelijke gemeenschap, lokale elite inclusief, of kwam het initiatief daarentegen louter voort uit

G. DOUDELEZ, ‘La révolution communale de 1280 à Ypres’, in: *Revue des questions historiques*, 66 (1938), nr. 2, p. 58-78; M. BOONE, ‘Social conflicts in the cloth industry of Ypres (late 13th-early 14th centuries): the Cockerulle reconsidered’, in: *Ypres and the medieval cloth industry in Flanders: archaeological and historical contributions* (Archeologie in Vlaanderen. Monografie, 2), Zellik, 1998, p. 147-155. Over de opstand van de Gentenaars tegen de “39” zie o.m. L. WARNKÖNIG, *Documents inédits relatifs à l’histoire des Trente-neuf de Gand*, Gent, 1832; H. VAN WERVEKE, *De Gentse stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Gent, 1932; F. BLOCKMANS, *Het Gentse stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-Den Haag, 1938, p. 357-381; M. BOONE, ‘Een verstedelijkte samenleving onder hoogspanning, Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302’, in: R.C. VAN CAENEGEM (ed.), *1302 Guldenporenslag: feiten en mythen*, Antwerpen, 2002, p. 47 e.v.

2 Klacht van de “ghemeente” van Damme aan Robrecht van Bethune over de misbruiken van sommige leden van het stadspatriciaat, ed. A. DE SMET, ‘De klacht van de “Ghemeente” van Damme in 1280’ in: *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire*, 115 (1950), p. 1-15.

3 Klacht van de gemeente Nieuwpoort aan graaf Gwijde van Dampierre, 1295: ed. R. DEGRYSE, ‘s Graven domein te Nieuwpoort’, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 85 (1948), p. 110-111.

de malcontente en miskende onderlaag van de stad? In het eerste geval kunnen we spreken van een zuiver bipolair machtsconflict tussen stad en graaf. In het andere geval verkrijgt de problematiek een extra binnenstedelijke sociale dimensie.

Om de klacht van de Nieuwpoortse burgers ten volle te vatten is een blik op de fiscale druk die op hun stad rustte onontbeerlijk. Ten einde de rol van de lokale elite binnen dit verhaal te achterhalen hebben we het discours van de klacht geanalyseerd, de economische en politieke machtspositie van de Nieuwpoortse schepenen gereconstrueerd en een prosopografisch overzicht gemaakt van de gekende schepenen, baljuws en belastingpachters.

NIEUWPOORT: FISCALE MELKKOE VAN DE GRAAF VAN VLAANDEREN

Een blik op de omstandigheden rond het ontstaan van Nieuwpoort leert dat de stad destijds werd gesticht met de expliciete bedoeling om zo veel mogelijk inkomsten voor de grafelijke schatkist te genereren. In het jaar 1163 verleende Filips van de Elzas stadsrechten aan het vissersgehucht Sandeshoved⁴ aan de IJzermonding, dat bij die gelegenheid werd omgedoopt tot “*Novus Portus*”. De oprichting van de nieuwe stad ging voor de toen nog jonge Filips gepaard met aanzienlijke materiële en zelfs spirituele oprichtingskosten. Het grondgebied voor het ambitieuze project werd aange-reikt door inbreng van grafelijk domein, waarvoor de graaf initieel pachtrechten misliep, maar ook door usurpatie van land dat eerder werd weggeschonken aan de abdij van Broekburg, waarmee Filips zich het “odium” van de monniken op de hals haalde.⁵ De oprich-

4 Oude naam van het vissersgehucht, voor het eerst geacteerd in 1112 (“*novam terram nomine Sandeshoved que per iactum maris iam crevit*”), M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk, West-Duitsland (vòòr 1226)*, dl. 2, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Nederlandistiek, Leuven, 1960, p. 1098.

5 De oprichting van Nieuwpoort kaderde binnen een bredere en zeer ambitieuze urbanisatiepolitiek voor de Vlaamse kustlijn, uitgestippeld door de kanselier van de graaf, Robert van Ariën. In dezelfde periode ging de jonge (toen nog regent) Filips van de Elzas over tot het toekennen van stadsrechten aan Grevelingen, Nieuwpoort, Damme, Biervliet, Mardijk en Duinkerken. Deze ‘stichtingswoede’ toont het bestaan van een echte economische politiek aan bij de grafelijke autoriteit. A. VERHULST,

tingskeure⁶, die voor de moderne lezer zeer archaisch en ongeordend overkomt, ademt dan ook een duidelijke bekommernis uit van “*return on investment*”. Het leeuwendeel van de inkt op dit charter vloeide naar de vele belastingen die de stedelingen in ruil voor hun rechten dienden op te hoesten. De klerken van de grafelijke kanselarij, die de keure opstelden, hadden daarbij de vrije hand. In tegenstelling tot de latere keuren van andere steden in de regio als Veurne en Sint-Winoksbergen werd de Nieuwpoortse oprichtingskeure niet afgedwongen door een bestaande “*communio*” van gezworen burgers, in ruil voor een financiële bede aan de graaf. De keure werd daarentegen eenzijdig opgelegd aan een nieuwe gemeenschap, waarbij rechten werden aangeboden in ruil voor toekomstige inkomsten.⁷ Dit verschafte de raadgevers van de graaf een ongekende redactionele vrijheid die ze ten volle zouden benutten. Zowel de fiscale druk die hiervan het resultaat was, als de soms creatieve wijze waarop de belastingen werden geïnd zouden wrevel opwekken bij de burgers van de nieuwe stad.

De “*Portus Novus*” werd geacht op drie manieren geld te genereren voor de immer hongerige grafelijke schatkist. De Nieuwpoortenaren dienden jaarlijks een “*stalpenning*”⁸ te betalen van

⁶ ‘Un exemple de la politique économique de Philippe d’Alsace: la fondation de Gravelines (1165)’, in: *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 10 (1967), p. 15 en 27, evenals H. VAN WERVEKE, ‘De economische politiek van Filips van de Elzas (1157/68 tot 1191)’, in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België, Klasse der Letteren*, 14 (1952), nr. 3, p. 425. Over de precieze rol van Robert van Ariën in deze politiek, zie H. PIRENNE, ‘Robert d’Aire’ in: *Biographie Nationale, Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, dl. 19, Brussel, 1906, k. 408.

6 Oprichtingskeure van de stad Nieuwpoort, 1163; editie: T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graaven van Vlaanderen (juli 1128-sept. 1191)*, 2de uitgave, Band I, Regering van Diederik van den Elzas (juli 1128-17 januari 1168), Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Verzameling van de akten der Belgische Vorsten, dl. 6, Brussel, 1988, p. 344-348.

7 De historicus Léon Vanderkindere sluit uit dat er in de nieuwe steden die door Filips werden opgericht een “*communio*” van gezworen burgers zou hebben bestaan: L. VANDERKINDERE, ‘La première phase de l’évolution constitutionnelle des communes flamandes’, in: *Choix d’études historiques*, Brussel, 1909, p. 273.

8 Vaste hoofdelijke belasting voor elke poorter ter compensatie van de (tol-)vrijheden, art. 15 Keure, o.c.: “*Concessi etiam opidanis meis de novo opido (...) ab omni teloneo (...) liber erit, sed teloneario in die Sancti Briccii singulis annis quatuor denarios dabit*”. De term *stalpenning* duikt pas op in een veel later document, namelijk in de oorkonde van 1274 die deze hoofdelijke belasting afschaft (ed. L. GILLIODTS-

vier denieren⁹ per poorter, ter compensatie van het gebruik van de grafelijke grond en het genot van de vrijheden in de keure. Bijkomend waren de poorters onderworpen aan een grafelijke “forage”¹⁰, een indirecte belasting op het kopen en verkopen van grond, het brouwen, schenken of invoeren van bier, het verkopen van brood en het schenken van wijn. Tot slot rekende de graaf op flink wat tol op de schepen die de haven aandeden en op de waren die in de haven verhandeld werden, enkel te betalen door “*extranei*”, zijnde kooplui van buiten de stad.¹¹ Voor het incasseren van al deze inkomsten rekende de graaf niet op de schepenbank, noch op eigen ambtenaren, doch nam hij een private tollenaar of “*telonearius*” onder de arm. Privatisering van de belastingheffing was een belangrijk kenmerk van de middeleeuwse fiscaliteit en manifesteerde

VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes, 5: Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, doc. nr. 2, p. 165). In tegenstelling tot de gangbare betekenis (“Geld betaald voor het huren van de stallen of staanplaatsen op de markt”, in: K.F. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen* (...), dl. 3, Leiden, 1890, p. 360), wordt hier klaarblijkelijk een belasting bedoeld die de poorters jaarlijks in ruil voor al de rechten en privileges die aan hun poorterschap zijn verbonden moesten betalen. Degryse wijst erop dat de stalpenning daardoor in wezen geen fiscaal doch wel een juridisch karakter had. De stalpenning was een recognitiegeld, waarvan de heffing neerkwam op de bevestiging van de allodiale rechten van de graaf in de stad. Na de afschaffing van de stalpenning werd deze vervangen door een jaarlijkse grondbelasting (*cijns*) van één penning de roede: R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort, een havenstad en omgeving in Westelijk Vlaanderen tot 1386*, Nieuwpoort, 1994, p. 15.

- 9 Letterlijk “*denarii*”, verwijzend naar de Vlaamse denier of denier parisise, die de voorname zilvermunt was in het Vlaanderen van de 12-13de eeuw. Over deze munt en het laatmiddeleeuwse muntstelsel in het algemeen zie: J. MERLEVEDE, *De leperse Stadsfinanciën (1280-1330), bijdrage tot de studie van een Vlaamse stad*, VUB Centrum voor Sociale Structuren en Economische Conjunctuur, Brussel, p. 82.
- 10 Indirecte belasting ten behoeve van de grafelijke schatkist op de verkoop van wijn (“*Taxe payée au seigneur dans quelques provinces par les taverniers et autres débitants en vin*”, F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de ses dialectes du XIV au XV siècle*, Parijs, 1885, dl. 5, p. 62). Uit de keure blijkt evenwel dat in Nieuwpoort de grafelijke “forage” ruimer uitviel en meer transacties bestreek. De grafelijke “forage” dient daarenboven te worden onderscheiden van de stedelijke “*assize*” (ofwel maletote, assisia of ongeld), wat nog een bijkomende indirecte belasting was ten behoeve van de stedelijke schatkist: W. PREVENIER, “*Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen-âge*” in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Handelingen Internationaal Colloquium Blankenberge, 1962*, Pro Civitate Historische Uitgaven, Brussel, 1964, nr. 7, p. 141.
- 11 Art. 29 van de Keure bevat een indrukwekkend lange opsomming van verschillende handelswaren met telkens het aan de *teleonarius* te betalen tarief. De lijst is op zich historisch interessant gezien het een helder beeld verschaft van het ruime gamma aan handelswaren dat in Nieuwpoorts handelshaven werd verhandeld.

zich op vrijwel alle bestuursniveaus. Hoewel een zeker deel van de totale belastinginkomsten daarbij verloren ging aan private winst voor de tollenaar, waren er vanuit het perspectief van de overheid immers enkele onmiskenbare voordelen aan verbonden. De graaf diende er geen staand leger aan belastingambtenaren op na te houden en wist van bij het begin van elk boekjaar hoeveel liquide middelen hij tot zijn beschikking had, wat comfortabel besturen was.¹²

Onder het bewind van graaf Gwijde van Dampierre werd de belastingheffing van Nieuwpoort, het “*grafelijk domein*”, om de drie jaar verpacht aan de meest biedende. Dit konden zowel vermogende poorters zijn als edellieden van binnen of buiten de stad. De pachtprijs liep op tot 580 pond parisis in 1301, een formidabel bedrag waardoor slechts de meest vermogenden op de aanbesteding konden kandideren en er soms ad hoc- vennootschappen voor werden opgericht.¹³ Dit systeem van private verpachting nodigde uit tot grote ijver bij de tollenaar. De pachter diende immers van de geïnde bedragen zowel zijn geïnvesteerde pacht terug te winnen als een maximale winst te maken.¹⁴ Een zekere mate van creativiteit bij het interpreteren van de fiscale regels bleek ook toen al in de West-Vlaamse volksaard ingebakken. Zo blijkt uit de bewaarde rekeningen dat de Nieuwpoortse “*telonearii*” zich zeer inventief toonden in het in mindering brengen van allerlei onkosten.¹⁵ Het perspectief dat elke penning, denier of pond die de tollenaar bovenop de pachtprijs incasseerde pure winst betekende nodigde natuurlijkerwijs ook uit tot misbruik. Het systeem kon slechts functioneren bij gratie van nauwkeurige en publieke tariefbepalingen, een gezonde dosis *self-restraint* bij de pachter, en een waakzame controlerende

12 Raymond Van Uytven beschouwt daarom “bestuurlijke gemakzucht” als de doorslaggevende drijfveer voor de uitbesteding van belastingen. R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de Xlle tot het einde der XVle eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 44), Brussel, 1961, p. 125-126.

13 R. DEGRYSE, “s Graven domein te Nieuwpoort”, o.c., p. 91.

14 H. VAN WERVEKE, “De Gentse stadsfinanciën in de Middeleeuwen”, in: Académie Royale de Belgique, *Mémoires* (Collection n° 8, 2ième série), dl. 34, Brussel, 1934, p. 213.

15 R. DEGRYSE, “s Graven domein te Nieuwpoort”, p. 97.

externe instantie. Dat deze voorwaarden in de praktijk niet steeds aanwezig waren blijkt pijnlijk uit de klacht die de goede lieden van Nieuwpoort in 1295 aan hun graaf richtten.

TROP IS TE VEEL: DE KLACHT VAN DE NIEUWPOORTSE “BOENE GENT”

De kruik gaat maar zolang te water tot ze barst. In 1236 al hadden de Nieuwpoortenaars zich voor het eerst assertief verzet tegen wat zij als fiscaal onrecht ervoeren. In dat jaar werden twee Veurnse kanunniken en een klerk, die de onpopulaire kerkelijke haring-tiend kwamen opeisen, door een woedende menigte gelyocht.¹⁶ In 1295 bereikte de ergernis over de fiscale druk een nieuw kookpunt, waarop “*li boene gent de Nuefport*” besloten om hun grieven aan de graaf kenbaar te maken in een collectieve klachtenbrief.¹⁷

De opstellers van het document doorspekten hun betoog met verwijzingen naar God, wat refereert naar de middeleeuwse visie op de prins als verheven vertegenwoordiger van God op aarde. Een sluwe zet, want deze door God gesanctioneerde rol ging gepaard met de plicht om te waken over het recht en het algemeen belang. Door de graaf te wijzen op zijn religieuze plicht dwongen de klagende stedelingen hem in een strak ideologisch-moreel keurslijf, terwijl ze zelf ogenschijnlijk nederig overkwamen.¹⁸ Behalve het taalgebruik van de brief lijkt ook de timing ervan gewikt en gewogen. Het politieke klimaat was dat jaar (1295) ideaal om de graaf tot verregaande toegevingen te bewegen. Politieke spanningen met het Franse hof hadden de positie van de Dampierres danig verzwakt. De Franse koning Filips de Schone liet geen gelegenheid onbenut om de poortersaristocratie van de Vlaamse steden het hof te maken en zo de machtspositie van zijn vazal te ondermijnen. Een invasie leek nakend, wat de graaf in een onwennige coalitie

16 R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 18.

17 Klacht van de gemeente Nieuwpoort aan graaf Gwijde van Dampierre, 1295, ed. R. DEGRYSE, ‘s Graven domein te Nieuwpoort’, p. 110-111.

18 J. DUMOLYN, ‘Les “plaintes” des villes flamandes à la fin du treizième siècle et les discours et pratiques politiques de la commune’, in: *Le moyen âge* (ter perse), 2013, p. 17.

dwong met het stedelijke gemeen, van wiens milities hij militair volledig afhankelijk was. Stedelingen over heel Vlaanderen roken hun kans en bestookten de graaf met klachten en eisen tot participatie in het bestuur van hun stad.¹⁹

Een lectuur van de brief leert dat de Nieuwpoortse stedelingen verschillende ergernissen niet langer konden verdragen. De goede lieden protesteren bij hun graaf dat de pachters van het 'grafelijk domein' "*forage*" innen op bier aan een tarief dat hoger ligt dan bepaald in de keure van 1163. Dit betekent dat de belastingpachters zich althans in 1295 openlijk schuldig zouden hebben gemaakt aan regelrechte afpersing van de belastingplichtigen. Het valt zelfs niet uit te sluiten dat dergelijk misbruiken zich al langer voordeden en dat de poorters slechts nu de moed of de vermetelheid vonden om zich daartegen te verzetten. Naast de interessante vaststelling dat dergelijk machtsmisbruik effectief kon voorkomen valt de schijnbare inertie op van de lokale politieke organen die geacht werden om aan dit misbruik paal en perk te stellen. Is de passiviteit van de lokale schepenen en baljuw te wijten aan louter laksheid, of hebben ze zelf een actief aandeel in de afpersing van de stadsbevolking? Een nauwkeurige lezing van de klachtenbrief leert dat er wel meer aan de hand kon zijn dan louter schuldige nalatigheid. In hun brief beklagen de Nieuwpoortenaren zich erover dat "*a le fie ont este eschevins et tonlier, et a la fie baillu et tonlier ensamble*". Het gebrek aan lokale rechtsbescherming lijkt dus te wijten aan een dubbele pet, namelijk aan het feit dat sommige schepenen en de baljuw zelf optraden als belastingpachter. Een dergelijk cumul was in de Vlaamse steden niet verboden, ondanks de evidente risico's op machtsmisbruik. Gezien alle schepenen vrijgesteld waren van het betalen van belastingen, werd de beurs van de schepenpachter en diens collegae in de schepenbank zelf nooit getroffen door eventuele buitensporige belastingtarieven.²⁰ De baljuw

19 M. BOONE, 'Een verstedelijkte samenleving onder hoogspanning', p. 47 e.v.; J. DUMOLYN, 'Les plaintes', p. 16.

20 "*Et sciendum quod scabini omnes et prescripti duo testes huius opidi (sic) ex tot liberi sunt*" (oprichtingskeure van Nieuwpoort, ed. T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graaven van Vlaanderen*).

werd als lokale vertegenwoordiger van de graaf dan weer geacht om de wet, en dus ook de correcte belastingtarieven in de keure, af te dwingen, waardoor externe controle op de belastinginning een lege doos werd.²¹ Zowel bij cumul vanwege de schepenen als vanwege de baljuw ontstonden er aldus ernstige deontologische belangenconflicten, reden waarom het cumul in Brabantse steden als Leuven en Brussel wel expliciet werd verboden.²²

Het tweede luik van de klacht legt een dieper en fundamenteeler meningsverschil bloot, namelijk de discussie over de opportuniteit van grafelijke verpachting van gronden die geografisch gezien binnen de 'banmijl' van de stad vallen en aldus door de stadgemeenschap als publiek worden aanzien. De Nieuwpoortse gemeenschap protesteert zo met klem tegen de beslissing van de grafelijke ontvanger om de "mote" en de "cange" van hun stad te verpachten. De "mote"²³ betreft een heuvel aan de rand van de stad die de Nieuwpoortenaren samen met een dwangburcht hadden opgeworpen als straf voor de impulsieve moord op de Veurnse kanunniken in 1236. De burcht was al snel in onbruik geraakt en afgebroken, waarna de heuvel werd opgeslorpt door de uitdijende stad en verkaveld voor bebouwing.²⁴ De motte werd door de Nieuwpoortenaren beschouwd als behorend tot de stad, waardoor de stedelingen ervan uitgingen dat ze de grond vrij konden aanschaffen en bebouwen tegen betaling van de gebruikelijke jaarlijkse "cense". De consternatie was dan ook groot toen graaf Gwijde anders tegen de zaak bleek aan te kijken en in 1295 overging tot de rechtstreekse verpachting van de motte aan de meest biedende. De aldaar wonende poorters speelden hun stedelijke ei-

21 Dit zou ook effectief tot misbruik leiden, getuige diverse klachtenbrieven van stedelingen, zoals de klacht van de inwoners van Damme tegen hun baljuw Jan van Steen (1299): H. NOWÉ, 'Plaintes et enquêtes relatives à la gestion des baillis comaux de Flandre aux XIIIe et XIVe siècles', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, dl. 3, fasc. 1 (1924), p. 78-79.

22 R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven*, p. 125-126.

23 "Mote" = "feodale heuvel", K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie van westelijk Vlaanderen* (...), Brugge, 1930, dl. 10, k. 1135 (Modern AN: motte). Merkwaardig genoeg wordt de motte van Nieuwpoort niet vermeld in De Flou's uitgebreide opsomming van dergelijke toponiemen in Vlaanderen.

24 R. DEGRYSE, 's Graven domein', p. 101.

gendomsrechten kwijt en werden plots overgeleverd aan de huurvoorwaarden die de pachter aan hen oplegde.

Helemaal pijnlijk werd het toen bleek dat de pachter één van hun eigen poorters was. Uit grafelijke rekeningen blijkt dat een Nieuwpoortenaar met de naam Hendrik van Diepen de motte pachtte van 1295 tot 1301 voor 3 pond parisis per jaar. Dit heerschap was daarenboven niet zomaar een poorter, maar behoorde tot de toplaag van de lokale poortersaristocratie. De Nieuwpoortse Van Diepens waren een bijzonder vermogend geslacht, want een andere telg van de familie, Jacob van Diepen, pachtte het hele grafelijke domein in de periode 1299-1302, en dit zonder tussenkomst van enige vennoot.²⁵ De toon van de klachtenbrief verraadt dat Hendrik van Diepen zich met het pachten van de motte de woede van zijn medeburgers op de hals haalde, want diens egoïsme en gebrek aan respect voor het algemeen belang worden in expliciete termen gehekeld: "*uns communs pourfis doet aleir et miex valouer de une singuliere personne*". De pacht, al was het maar voor 3 pond parisis, moet voor Hendrik van Diepen dan ook geresulteerd hebben in sociaal isolement en mogelijks zelfs fysieke onveiligheid.²⁶ Eenzelfde wrok koesterden de Nieuwpoortenaren tegen het besluit van hun graaf om de "*cange*"²⁷, het wisselkantoor van de stad, te verpachten. Aangezien de haven van Nieuwpoort heel wat internationale koopvaardij aantrok en de Nieuwpoortse vissers hun vangst soms rechtstreeks verkochten in Engelse of Franse havens, waren er in de stad vele verschillende munten in omloop. Hierdoor

25 In de grafelijke rekening staat deze naam in verfranste vorm vermeld: "*Henri de Diepe*". Bron: Rekening van het grafelijke domein te Nieuwpoort: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant, nrs. 1, 266, zoals geanalyseerd en beschreven door R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 5.

26 Het tarten van de stadsgemeenschap was niet zonder risico. Zestien jaar eerder hadden de Bruggelingen in hun "*Moerlemaye*"-opstand een oud gewoonterechtelijk gebruik van onder het stof gehaald, het "*droit d'arsin*": het recht om de huizen van poorters plat te branden die misdaden hadden gepleegd tegen de stedelijke "*communio*". Over het "*droit d'arsin*" zie ook R. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1954, p. 181.

27 "*cange*": "*banque d'un changeur, bureau de change*", F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, dl. 2, p. 54.

was een bloeiend wisselkantoor ontstaan dat daarnaast ook als “*tafel van lening*” fungeerde. De rekeningen van 1302 tonen aan dat de “*cange*” in deze periode verpacht werd voor maar liefst 35 pond parisis per jaar, waaruit af te leiden valt dat het kantoor als een echte woekerbank fungeerde.²⁸ De blijkbaar stellige overtuiging van de stedelingen dat hun wisselbank tot het stedelijke domein behoorde is evenwel niet evident en staat zelfs op los zand. In de stad Damme, dat eveneens door Filips van de Elzas werd gesticht en daardoor een gelijkaardig regime genoot, werd het wisselkantoor rechtstreeks uitgebaat door de baljuw van de graaf.²⁹ Er zijn verder geen bepalingen bekend in de keure, noch in de oorkonden, die de uitbating van de “*cange*” toewijzen aan de stad. Het enige (en zwakke) argument dat de Nieuwpoortenaren konden aanhalen om hun claim kracht bij te zetten is dat de voorgangers van Gwijde nooit tot private verpachting waren overgegaan.

Zowel het verzet tegen het verpachten van de motte als van het wisselkantoor zijn interessant, aangezien ze illustratief zijn voor een dieper filosofisch conflict tussen stedelingen en graaf. De stadsgemeenschap streefde naar een maximale invulling van haar privileges: binnen de stad waren enkel die belastingen aan de graaf verschuldigd die expliciet in de keure waren omschreven. Tegen deze minimalistische interpretatie stond het streven van de graaf naar een maximale invulling van zijn allodiale rechten. In de grafelijke lezing van de keure was in wezen alles potentieel belastbaar wat niet expliciet was vrijgesteld van belastingen. Dit soort filosofische disputen kon juridisch worden uitgevochten, maar werd even vaak beslecht door de feitelijke omstandigheden van het moment. Ondanks de gunstige tijdgeest bleken de Nieuwpoortenaren aanvankelijk nul op het rekest gekregen te hebben. De verpachting van de motte bleef doorlopen en werd pas in 1302 stopgezet.³⁰ Of dit het resultaat was van volgehouden protest bij de graaf, intimi-

28 R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 58-59.

29 H. NOWÉ, ‘Plaintes et enquêtes’, p. 78.

30 Rekening van het grafelijke domein te Nieuwpoort: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant, nrs. 1, 266, zoals geanalyseerd en beschreven door R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 25.

datie van potentiële pachters, dan wel van grafelijke erkentelijkheid voor de militaire bijdrage van de stad aan de opstand is niet geweten. Bij de verpachting van het wisselkantoor was veel meer geld gemoeid, wat wellicht verklaart waarom de graaf daar ook na 1302 aan vast bleef houden. De wrok van de Nieuwpoortenaren tegen deze verpachting bleef evenwel onverminderd voort woekeren. In 1308 nog, meer dan tien jaar na de klacht, kwam het tot een handgemeen waarbij een woedende menigte de toenmalige pachter en zijn knechten in elkaar ranselde.³¹

DE KLACHT ALS KLANKBUIS VAN EEN INTRA-STEDELIJK SOCIAAL CONFLICT?

De sociale en bestuurlijke situatie in de Vlaamse steden op het einde van de 13de eeuw wordt klassiek getypeerd als een machtsworsteling tussen de traditionele oligarchische poortrelite enerzijds en de van de macht verstoken massa ambachtslieden en lagere poorters anderzijds, met de graaf en (later) de Franse koning als intrigerende derde partijen.³² Hierbij werd in de historiografie, onder invloed van Pirenne³³, Van Werveke³⁴ en Prevenier³⁵, traditioneel uitgegaan van een sterke dichotomie

- 31 R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 59, evenwel zonder enige bronvermelding. Wellicht achterhaald uit de optekening van het aantal gevallen van "melée" (vechtpartijen) in de baljuwrekeningen. Uit de naam "Thumas Li Lombart" leidt Degryse af dat de betreffende pachter een Italiaan was. Zulks lijkt evenwel voorbarig, gezien het woord "lombart" of "lumbart" in bronnen van dezelfde periode niet noodzakelijk verwijst naar Italianen, doch eveneens werd gebruikt als synoniem voor geldhandelaars die lenen tegen interest, maar ook als pejoratief adjectief dat aanwijst dat de benoemde persoon gierig en vrekkelig is: F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, dl. 5, p. 24.
- 32 M. BOONE, 'Een verstedelijkte samenleving onder hoogspanning', p. 47.
- 33 "La lutte prend de plus en plus l'apparence d'une guerre de classe entre les riches et les pauvres", hetgeen uiteindelijk slechts zou worden afgewend door onenigheid onder de verschillende werklidencorporaties. H. PIRENNE, *Histoire économique et sociale du moyen-âge*, Parijs, 1969, 2e uitgave, p. 177. Dit conflict zou uitmonden in een "soulèvement du commun": H. PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines*, dl. 1, Parijs, 1939, p. 215.
- 34 "On peut dire en gros qu'avant 1300 le conflit mit aux prises le patriciat d'une part, la classe populaire de l'autre": H. VAN WERVEKE, *Les villes belges. Histoire des institutions économiques et sociales* (Recueils de la Société Jean Bodin, 7), Brussel, 1955, p. 561.
- 35 W. PREVENIER, 'La Bourgeoisie en Flandre au XIIIe siècle' in: *Studia Historica Gandensia*, 1979, p. 408, 415 en 424. Prevenier zou deze stelling later aanzienlijk

tussen gemeen en elite, die werden beschouwd als twee strikt gescheiden en elkaar bekampende partijen. In Preveniers invloedrijke werk *La bourgeoisie en Flandre au XIIIe siècle* nam deze dichotomie welhaast marxistische vormen aan. Prevenier bezag het stedelijke landschap in deze periode als gedomineerd door een “*aristocratie des bourgeois*”, die de stad zowel in economisch, sociaal als juridisch vlak volledig in zijn greep had, ten nadele van “*la classe populaire*”, hetgeen vanaf 1280 zou uitmonden in een regelrechte “*lutte des classes*”.³⁶ In het licht van deze historiografie lijkt het voor de hand liggend om de Nieuwpoortse klacht eveneens toe te schrijven aan een intra-stedelijk sociaal-politiek conflict tussen “*gemeen*” en poortersaristocratie. Verschillende zichtbare argumenten pleiten ook voor deze these. De klachtenbrief insinueert dat het de lokale elite was, in de vorm van de schepenen en de baljuw, die het volk uitpersten met buitensporige belastingtarieven. Daarenboven bleek de pachter van de motte eveneens een lokale plutocraat te zijn. De enige historicus die de klacht tot op heden in een breder onderzoek betrok gaat er dan ook voetstoots van uit dat de klacht een uiting is van een gevoel van onrecht bij het Nieuwpoortse gemeen, dat zich bewust werd van het feit dat de lokale elite het eigenbelang boven het algemene stedelijke belang stelde.³⁷ Hoewel diverse bron-

nuanceren in het licht van nieuwe heuristische ontdekkingen en de daarop volgende evolutie in de historiografie: “*De dichotomie-these van een twee-klassestrijd blijkt niet erg operationeel te zijn*” (W. PREVENIER, ‘Inzicht van kritische tijdgenoten in de sociale facetten der fiscaliteit en in sociaal-politiek onrecht in Vlaanderen (13de-15de eeuw)’, in: G. PEETERS & M. DE MOOR (eds.), *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers. Fiscaliteit en sociaal-politiek onrecht*, Brussel, 1988, p. 57).

- ³⁶ W. PREVENIER, ‘La Bourgeoisie en Flandre au XIIIe siècle’, p. 408, 415 en 424.
³⁷ W. PREVENIER & J. BAERTEN, ‘Nieuwe inzichten van Duitse mediëvisten over de sociale en politieke spanningen in een aantal laat-middeleeuwse steden (Gent, Keulen, Mainz, Braunschweig en Lübeck)’, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, dl. 60, fasc. 2, 1982, Middeleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis, p. 343; W. PREVENIER, ‘Inzicht van kritische tijdgenoten’, p. 55; W. PREVENIER, ‘Utilitas communis in the Low Countries (thirteenth-fifteenth centuries): from social mobilisation to legitimisation of power’, in: *De Bono Communi, the Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*, ed. E. LECUPPRE-DESJARDIN & A. VAN BRUAENE, *Studies in European Urban History (1100-1800)*, Turnhout, dl. 22, 2011, p. 207; W. BLOCKMANS, ‘Tussen crisis en welvaart; sociale verandering 1300-1500 [Between crisis and prosperity: social change] (in collaboration with W.

nen³⁸ inderdaad getuigen van het bestaan van een sterke bipolaire sociale spanning tussen "*li povres*" en "*li rikes*" in bepaalde Vlaamse steden, lijkt het evenwel voorbarig om deze redenering door te trekken naar al het stedelijke burgerprotest, laat staan naar de klacht van de "*boenes gent de Nuefport*". Verschillende overwegingen pleiten voor voorzichtigheid.

De vaststelling dat een groot deel van het stedelijke oproer en van de bewaarde klachtenbrieven toe te schrijven is aan sociale spanningen, wil daarom niet zeggen dat elke protestbeweging automatisch een sociaal conflict in zich draagt. Klachtenbrieven waren even vaak uitingen van 'politieke' revoltes, waarbij een alliantie van verschillende sociale klassen, waaronder miskende leden van de aristocratie en *homines novi*, zich als "*communitas*" verzetten tegen de regerende machthebbers.³⁹ Er bestond in het burgerverzet aldus een grote variatie, zowel in het concrete voorwerp van de verzuchtingen, als in de concrete motivatie van de klagers. Deze grote diversiteit mag eigenlijk niet verbazen gezien de grote diversiteit binnen het Vlaamse stedelijke landschap zelf.

Een opmerkelijk verschil tussen een grootstad als Gent en een kleinere provinciestad als Nieuwpoort, is de veel kleinere afstand, vrijwel in letterlijk opzicht, tussen de verschillende klassen. Waar men in Gent en Brugge de klassen in afzonderlijke wijken, broederschappen en milities aantrof, leefden de klassen in de provinciesteden veel dichter bij en soms zelfs doorheen elkaar. De

Prevenier a.o.), in D.P. BLOK e.a. (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum, 1980, dl. 4, p. 68.

38 Als treffende voorbeelden gelden de klachten van het Gentse gemeen van 1275 en 1297 tegen het misbruik van hun schepenen (ed. L. WARNKOENIG, *Documents inédits relatifs à l'histoire des Trente-neuf de Gand*, Gent, 1832), de klacht van de "Ghemeente" van Damme van 1280 (ed. A. DE SMET, 'De klacht van de "Ghemeente" van Damme in 1280'), en de klachten van het Brugse gemeen van 1280 ten tijde van de "Moerlemaye"-opstand (ed. C. WYFFELS, 'Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse 'democratische' stedelijke opstand, p. 37-142, document 5). Een marxistische dichotomie blijkt verder expliciet uit de bewoordingen van een ordonnantie van graaf Gwijde van april 1281 naar aanleiding van de Kokerulle-opstand te Ieper (L. WARNKOENIG & A.E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre*, Parijs, 1864, dl. 5, p. 382).

39 J. DUMOLYN, 'Les plaintes', p. 10.

scheppen bezocht er dezelfde kerk als de beenhouwersgezel, liep in dezelfde processie, woonde in dezelfde straat en stond, in crisistijden, schouder aan schouder op dezelfde wal, wat een samenhangigheid (stadsgevoel) met zich meebracht dat klasse-overstijgend kon werken. Dit letterlijk hechter samenleven is daarenboven niet de enige factor die voor een grotere maatschappelijke cohesie kon hebben gezorgd. Het marxistische *leitmotiv* dat de historiografie over deze periode zo lang beheerste steunt voornamelijk op de extrapolatie van onderzoeksgegevens over de beroemde sociale opstanden in de grote industriële productiecentra Ieper, Gent en Dowaaï, stuk voor stuk steden met een kleine handelselite en een grote massa handwerklieden.⁴⁰ Niet elke stad deelde echter dezelfde sociale geografie. Brugge kende een veel gediversifiëerdere economie dan Gent, en daardoor een minder geprononceerd industrieel proletariaat.⁴¹ Ook de sociale geografie in Nieuwpoort verschilde opmerkelijk. De stad kende geen exportgerichte industriële sector, en daardoor geen noemenswaardig industrieel proletariaat, maar wel een grote groep zelfstandige handelaren en vissers. Kon men in die omstandigheden eigenlijk wel spreken van een dichotomie gemeen–elite? Bestond er niet eerder een soort stedelijke ‘middenklasse’? En hoe zat het met het grondbezit? Een belangrijk element in Preveniers these van een “*aristocratie des bourgeois*” is de beslotenheid van deze groep, die hij omschrijft als een “*caste close*”. Deze beslotenheid zou geen gevolg zijn van strikte huwelijksverboden, doch wel van de zeer exclusieve ver-eiste van het bezitten van land binnen de portus, dat door slechts enkele poortersgeslachten werd gemonopoliseerd.⁴² Dit gold zonder meer voor Preveniers voornaamste onderzoeksobject, de

40 Zo ent H. Van Werveke zijn these voornamelijk op de revolutiegolf van 1279-80, waarin opstandige volders en andere handwerkers op straat komen in Ieper, Doornik, Brugge en Dowaaï. Bron van het conflict waren sociaal-politieke spanningen tussen patriciaat en handwerklieden waarin loonkwesties een belangrijke rol spelen: H. VAN WERVEKE, *Les villes belges*, p. 413 e.v.

41 Socio-professioneel was Gent bij uitstek een industriestad, met tot 60 % van de tewerkstelling alleen al in de industriële textielproductie. In het meer op handel gerichte Brugge bedroeg de industriële tewerkstelling slechts 25%. W. PREVENIER, “*Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw*”, in: *Album Charles Verlinden*, 1975, p. 269 en 303.

42 W. PREVENIER, “*La bourgeoisie*”, p. 412.

poortery van Gent. Kan het daarom zonder meer worden toegepast op de Nieuwpoortse poortery?

Een even belangrijke reserve tegen de assumptie van een radicale klassenscheiding in dit conflict is de fundamenteel verschillende aard van de ergernis die in de Nieuwpoortse klacht tot uiting komt wanneer men de klacht vergelijkt met de bekendere voorbeelden van burgerverzet in deze periode. Een krachtig argument voor de marxistische visie van een door klassenstrijd verscheurd stedelijk landschap vormt de bekende klachtenbrief van de "*ghemeente*" van Damme van 1280.⁴³ Deze bron is een interessant referentiepunt voor de Nieuwpoortse casus, gelet op enkele markante overeenkomsten tussen beide steden.⁴⁴ In die brief klinkt de woede door van de "*ghequetste arme lieden*" jegens hun "*rike*" medeburgers. Het Damse gemeen trok van leer tegen het feit dat zij het leeuwendeel van de "*assize*" moeten ophoesten, zonder dat zij enige inspraak noch inzage hadden in de besteding van dat geld door de schepenbank. Zowel naar inhoud als bewoordingen ademt de Damse klacht een sfeer van klassenstrijd uit. De goede lieden van Nieuwpoort daarentegen namen in hun brief niet zozeer het machtsmisbruik van het stadsbestuur op de korrel, maar kantten zich eerder tegen de belastinghonger van de graaf en diens lokale belastingpachters. De in de brief aangeklaagde misbruiken vormen daarenboven duidelijke inbreuken op de door de stad gekoesterde privileges. Het kan dus niet uitgesloten worden dat "*li boene gent communaument*" inderdaad de voltallige Nieuwpoortse "*communitas*" vertegenwoordigden, enkele geïsoleerde profiterende individuen - de cumulerende schepen en baljuw? - niet te na gesproken. Geconfronteerd met een externe vijand schaarde mogelijk de hele stad zich eendrachtig achter de eisen van de klachtenbrief, zonder door diverse klassenmotieven

43 Klacht van de "*ghemeente*" van Damme aan Robrecht van Bethune over de misbruiken van sommige leden van het stadspatriciaat (1280), ed. A. DE SMET, 'De klacht van de "*Ghemeente*" van Damme in 1280'.

44 Beide steden werden "*gesticht*" door Filips van de Elzas, waardoor ze geen pre-constitutionele "*communio*" van gezworen poorters kenden. De steden waren verder gelijkaardig in omvang en vervulden beiden een belangrijke rol als handelshaven en transitmarkt.

te zijn verdeeld. Dit zou van de bron een uniek testament van stedelijke eendracht maken in een tijdperk waarin de bronnen vooral getuigen van tweedracht en nijd binnen de stadsgemeenschap.

Ten einde de klacht accurater te kunnen kaderen binnen de bredere golf van burgerverzet in de Vlaamse steden is het nodig om te onderzoeken hoe breed het protest precies binnen de stad werd gedragen. Lag aan de klacht een intra-stedelijk sociaal conflict ten grondslag, zoals gesuggereerd in de historiografie? Was de klacht daarentegen een zeldzame uitdrukking van het stadsgevoel van de voltallige "*communio*"? Door de socio-economische verschillen tussen de stedelingen onderling is het moeilijk om gewag te maken van een permanente 'politieke gemeenschap' van alle poorters. De belangen, prioriteiten en loyaliteiten lagen per groep elders en kwamen meer dan eens met elkaar in conflict. De vraag dringt zich dus op wie de "*boene gent*" waren die van zich lieten horen in de klachtenbrief. Spraken zij voor de hele stadsgemeenschap, elite inclusief, of vertolkte hun stem slechts de verontwaardiging van het "*gemeen*"? Was de klacht impliciet gericht tegen de inertie van de schepenen, of erger, tegen hun actieve deelname aan het misbruik dat werd aangeklaagd? Wat was concreet de positie van de schepenbank, tot nader order de enige door de graaf erkende politieke actor, in dit verhaal? In een poging een antwoord te formuleren op deze onderzoeksvraag hebben we informatie gegaard uit een vergelijking van de bewoordingen van de klacht met andere bronnen, uit een reconstructie van de economische en politieke machtspositie van de Nieuwpoortse schepenenbank, en uit een prosopografisch overzicht van de gekende schepenen, baljuws en belastingpachters.

DISCOURSANALYSE

In de aanhef van hun klacht richten "*li boene gent de Nuefport*" zich "*communaument*" tot de graaf. Hiermee wordt een schijn van stedelijke eendracht gewekt, die evenwel verderop in de brief wordt doorbroken door de beschuldiging dat 'sommige' schepenen zich bezondigen aan het cumuleren van hun ambt met dat van belastingpachter. Door zich als "*goede lieden*" te presenteren on-

derscheidden de klagende Nieuwpoortenaren zich van de klagers uit Damme en Gent, die zich respectievelijk tot de graaf richtten als “de *ghemeente*”⁴⁵ en “*le coumun*”⁴⁶. De term “*goede lieden*” is veel minder klassebeladen.⁴⁷ Zowel leden van de poortersaristocratie, waaronder zelfs leden van de schepenbank, als zelfstandige leden van de gilden en ambachten en lagere poorters konden onder deze noemer worden verzameld. De woordkeuze in de aanhef pleit dus tegen de assumptie dat de Nieuwpoortse klachtenbrief een klassiek marxistisch conflict tussen gemeen en poortersaristocratie in zich draagt.

Even belangrijk is evenwel wat *niet* in de brief staat, namelijk een expliciete verwijzing naar de schepenbank als mede-auteurs van de brief. Dit stilzwijgen is opmerkelijk, gezien in de overgeleverde grafelijke bronnen gericht aan de stad steevast zowel de “*chier et foiable eskevin*” als de “*communitieit*” worden aangesproken.⁴⁸ Het klassieke gebruik van deze dubbele aanhef door de grafelijke kanselarij kan erop wijzen dat, vanuit grafelijk oogpunt althans, de “*eskevin*” als entiteit te onderscheiden valt van de “*communitieit*”. Inderdaad werd de schepenbank oorspronkelijk opgericht als een orgaan van grafelijke vertegenwoordiging in de stad, niet als een vertegenwoordiging van de stadsgemeenschap zelf. Dat ook stedelingen zelf de zaak zo bekeken blijkt uit twee overgeleverde klachtenbrieven waarin zowel de “*scepenen*” als de “*goede*

45 Klacht van de “*ghemeente*” van Damme van 1280, ed. A. DE SMET, ‘De klacht van de “*Ghemeente*” van Damme in 1280’.

46 Klacht van het Gentse Gemeen van 1297, G. ESPINAS & H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, Brussel, 1909, dl. 2, p. 382.

47 Prevenier over de notie “*bonnes gens*” in: W. PREVENIER, ‘La bourgeoisie’, p. 428: “*Le qualificatif ‘bon’ au XIIIe siècle n’a guère de signification précise (...) son sens est fonction de contexte*”.

48 “*scabinis et communitati villae Noviportus*”: Oorkonde van gravin Margareta van Constantinopel met bevestiging van de tolvrijheden (1274), ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes*, dl. 5: *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, nr. 16, p. 164; “*nostre chier et foiable eskevin et communitieit de nostre vile de Neufport*”: Ordonnantie van graaf Gwijde van Dampierre betreffende de jaarlijkse hernieuwing van het schepenambt (1287), *ibid*, nr. 21, p. 169; “*nos echevins et boenes gens de le vile (de Nuefport)*”: Ordonnantie van graaf Gwijde van Dampierre betreffende het monopolie op het maken van gruuft (1289), *ibid*, nr. 22, p. 170.

lieden" zich gezamenlijk tot de graaf richtten.⁴⁹ In die optiek lijkt het stilzwijgen van de "*chier et foiable eskevin*" in de klacht erop te duiden dat minstens het initiatief voor de klacht uitging van de stadsgemeenschap, zonder dat de schepenbank daarin als instituut werd betrokken. Of dit betekent dat de klacht tegen de zin van de schepenen in werd opgesteld, dan wel met hun stilzwijgende instemming, kan uit een loutere lectuur van de klacht niet worden achterhaald. Om te achterhalen waar de loyaliteit van de schepenklasse, en dus van Preveniers "*aristocratie des bourgeois*", in dit conflict kan hebben gelegen, is vereist dat de onderzoeker een blik werpt op de concrete machtspositie die de schepenen in het Nieuwpoort van eind 13de eeuw bekleedden.

DE 'SCABINI': POLITIEK EN ECONOMISCH BEVOORRECHTE ELITE

Het onderzoek naar de maatschappelijke positie van de Nieuwpoortse schepenen brengt een oligarchische en plutocratische club aan het licht die naar hedendaagse normen kon genieten van ongehoorde politieke en economische privileges. Net zoals het geval was in de meeste Vlaamse steden, lijkt het Nieuwpoortse schepenambt tijdens de eerste eeuw van het bestaan van de stad zeer gesloten te zijn geweest, met schepenen die door de graaf voor het leven werden benoemd.⁵⁰ De schepenbank vormde zo een gesloten kaste die slechts aan de graaf zelf verantwoording verschuldigd was. Aan deze steriele politiek kwam verandering in 1287. In dat jaar bracht graaf Gwijde van Dampierre bij ordonnantie ingrijpende wijzigingen aan in het Nieuwpoortse stadsbestuur. Voortaan zouden de dertien schepenen jaarlijks worden vervangen. De macht om de uitverkoren poorters te kiezen en te benoemen lag, voor alle duidelijkheid, nog steeds exclusief in handen van

49 Damme 1297: "*dit sin de pointe darof dat scepenen ende de mentucht hem beclaeghen als van der Janne van den Stene*", ed. V. GAILLIARD, *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre jusqu'au règne de Robert de Béthune*, p. 20; Aalst 1306: "*scepenen ende de goede lieden vander port van Aelst*", H. NOWÉ, 'Plaintes et enquêtes', p. 78.

50 R. Degryse poneert de stelling dat de schepenen door de graaf voor het leven werden benoemd in zijn werk *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 121, zonder evenwel toe te lichten uit welke bron(nen) hij deze conclusie trekt. Wellicht steunt de historicus op een analogieredenering met de vigerende gewoontes in andere door de graaf opgerichte steden in deze periode.

de graaf: "*par Nous ou par celui ou ceaus ke nous i envoierons*"⁵¹ Het nieuwe bestuurlijke stelsel liet de ruimte om de gesloten club die de oude schepenbank was te transformeren in een nog steeds exclusief en oligarchisch bestuursmodel. Zo werden de dertien schepenen bijgestaan door evenveel "*consules*" of raden, die bestonden uit de oud-schepenen, en was er geen belemmering voor oud-schepenen om het volgende jaar opnieuw een uitvoerend mandaat op te nemen. Opmerkelijk in de aanhef van de betrokken oorkonde is de expliciete vermelding dat de bestuurlijke ingreep er kwam op herhaald verzoek van zowel "*nostre chier et foiable eskevin*" als de "*communitéit de nostre ville*". Gelet op de vele economische privileges die aan het schepenambt verbonden waren lijkt een actieve rol van de voltallige oude schepenbank in dit lobbywerk evenwel hoogst onlogisch. Wellicht kwam deze politieke omwenteling er als resultaat van het inwilligen van een grafelijke bede door de stad, waarbij de Nieuwpoortenaars politieke pasmunt vroegen en verkregen in ruil voor een eenmalige bijdrage.⁵²

Hoewel de komst van een jaarlijkse ambtstermijn onmiskenbaar aanleiding gaf tot een eerste verbreding van de bestuurlijke klasse, kon het geenszins worden opgevat als een stap in de richting van een 'democratischer' stadsbestuur. In andere Vlaamse steden was een jaarlijkse hernieuwing al eerder ingevoerd, al dan niet na

51 Ordonnantie van graaf Gwijde van Dampierre i.v.m. de jaarlijkse hernieuwing van de schepenbank, 1287, ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes*, dl. 5: *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, doc. nr. 21, p. 169.

52 In de ordonnantie laat de graaf niet na te vermelden dat de ingreep wordt toegestaan als beloning voor de gemeenschap ("*Nous rewardei le commun proufit*"), aan wiens smeekbede de graaf tegemoet kwam ("*a leur prière descendant*"). In hetzelfde jaar als deze oorkonde leende de stad Nieuwpoort aan de graaf een som geld voor de bouw van een brug over de IJzer waarvan de graaf de tolontvangsten zou opstrijken. De betreffende oorkonde is bewaard, doch niet uitgegeven: BRUGGE, *Rijksarchief, Oud archief Nieuwpoort*, inventaris L. van Werveke, nr.209 (charter nr. 9). Beide bronnen worden door Degryse in aparte hoofdstukken besproken, maar merkwaardig genoeg niet met elkaar in verband gebracht. Op te merken valt nog dat de graaf zelf al evenzeer een objectief belang had bij het introduceren van het annualiteitsprincipe: het perkte de almacht in van de (te) machtige poortersgeslachten terwijl de jaarlijkse herverkiezing de graaf in de gelegenheid stelde om elk jaar zijn macht te laten gelden, zie L. VANDERKINDERE, 'La politique communale de Philippe d'Alsace et ses conséquences', in: *Choix d'études*, p. 338.

oproer of als compensatie voor een bede, zonder dat dit evenwel geleid had tot een opmerkelijke democratisering van de politieke klasse.⁵³ Hoewel er plaatsen op de schepenbank beschikbaar werden voor nieuwkomers, bleef de toegang tot het ambt zelf meestal wettelijk beperkt tot de elitaire bovenlaag van de poortersklasse. De toetredingsvoorwaarden konden groteske vormen aannemen, alsof ze waren geschreven op het lijf van de aristocratische elite. Zo was in Brugge bepaald dat een poorter slechts kon kandideren voor het schepenambt indien hij langer dan een jaar géén handenarbeid had verricht, en werd terloops ook vereist dat hij lid was van de exclusieve Hanze van Londen.⁵⁴

Van een dergelijke plutocratische machtsmonopolisering zijn geen sporen terug te vinden in de Nieuwpoortse keuren en ordonnanties. De formele afwezigheid van selectiecriteria in Nieuwpoort wil evenwel niet zeggen dat het er aldaar democratischer aan toeging. Uiteraard konden enkel “*notabele poorters*”⁵⁵ met de waardigheid van het ambt worden bekleed. Hierbij kon de vereiste van een zekere mate van grondbezit binnen de stadsmuren dermate evident lijken dat men het overbodig vond om dit op (duur) perkament te akteren. Grondbezit was in vele Vlaamse steden de essentie van het poorterschap en aldus een *conditio sine qua non* voor politieke participatie. De mate waarin het grondbezit verdeeld was over de poorters, dan wel gemonopoliseerd door enkele poortersgeslachten, bepaalt dan ook in grote mate de relatieve openheid of beslotenheid van de politieke klasse. Net op dit punt neemt Nieuwpoort een unieke positie in. Waar rijke poor-

53 Zo wijst de historicus Merlevede erop dat de jaarlijkse hernieuwing van de leperse schepenbank vanaf 1210 niet meer dan een “*symbolische daad*” kan worden genoemd. De macht bleef in de praktijk volledig rusten bij de patriciërs, “*die zowel op economisch, politiek als sociaal vlak over een praktisch totalitaire macht beschikten*” (J MERLEVEDE, *De leperse Stadsfinanciën (1280-1330)*, p. 38).

54 Het stedelijke charter van 1241 voorzag dat het schepenambt uitgesloten was “voor dieven, valsemunters en al de ambachtslui die zich niet gedurende een jaar hebben onthouden van handenarbeid en die geen lid zijn van de Hanze van Londen” (I.F. VERBRUGGEN & R. FALTER, 1302, *Opstand in Vlaanderen*, Tielt, 2002, p.37).

55 ‘Costumen ende usantie der stede *Coutumes* van Nieuwpoort’, in: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, p. 6. Deze passage is pas opgetekend in 1615, maar met de vermelding dat ze “sinds oude tijde geuseerd werd”.

tersgeslachten in Gent, Brugge en Ieper geleidelijk aan vrijwel alle stadsgrond hadden opgekocht in volle eigendom en zo een “gesloten kaste”⁵⁶ van grondbezittende patriciërs hadden gevormd, was zulks in Nieuwpoort tot ver in de 13de eeuw ondenkbaar. De bestaansreden van die unieke positie gaat terug tot het prille begin van de stad. Bij de stichting van zijn *Portus Novus* in 1163 had Filips van de Elzas geopteerd voor een “democratisch”⁵⁷ verkavelingssysteem. Elke kolonist kon beschikken over een gelijk eenheidsperceel, tegen een vaste en bescheiden vergoeding ten gunste van de grafelijke schatkist.⁵⁸ Daarmee sloeg Filips drie vliegen in één klap: de nieuwe stad werd aantrekkelijk voor kolonisten, er werd vermeden dat de grond van elke cijns kon worden bevrijd en tegelijk verhinderd dat er zich een eigenzinnige grondbezittende patriciërklasse zou ontwikkelen.⁵⁹ Dit systeem van opgelegde gelijkheid werd verlaten in 1274. Vanaf toen werd de onderlinge verkoop van grond door de poorters erkend en werd de hoofdelijke stalpenning afgeschaft.⁶⁰ Toch blijkt de egaliserende invloed van het oorspronkelijke verkavelingssysteem nog decennia lang te hebben doorgewerkt. Uit een bewaard kadaster uit 1314, het “*Boec van Hofstedelande*”⁶¹, blijkt dat amper 52% van de kavels werden

56 W. PREVENIER, ‘*La bourgeoisie*’, p. 412.

57 W. PREVENIER, ‘Inzicht van kritische tijdgenoten’, p. 54.

58 Tegen de hoger besproken jaarlijkse hoofdelijke “stalpenning” van vier denieren per poorter.

59 Volgens Pirenne zou Filips van de Elzas de stad op deze wijze stevig in het grafelijke domein hebben willen houden, ten einde te verhinderen dat zijn nieuwe stad even vrij en zelfstandig zou ontwikkelen als de oudere, meer weerbarstige steden: “*Il ne pouvait tolérer que ses villes s’érigeassent en villes libres, c’est-à-dire en républiques municipales, et aucun prince de son temps ne l’aurait toléré*” (H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, dl. 1, 5e uitgave, 1929, p. 206). Vanderkindere wijst erop dat het intomen van communaal-republikeinse aspiraties sowieso de centrale ambitie was in de politiek van Filips van de Elzas, hetgeen hij beschouwt als de “*raison d’être de ses grandes chartes*”. In deze optiek is het strakke grondbeleid in Nieuwpoort slechts een uiting van Filips’ algemene houding van “*méfiance*” en “*hostilité*” ten opzichte van de Vlaamse steden (L. VANDERKINDERE, ‘*La politique communale de Philippe d’Alsace et ses conséquences*’, p. 314). Zie ook H. VAN WERVEKE, ‘De economische politiek van Filips van de Elzas’, p. 11.

60 Oorkonde van gravin Margareta van Constantinopel, mei 1275; ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes*, dl. 5: *Coutumes de la ville et du port de Nieupoort*, doc. nr. 16, p. 164.

61 In dit boek, opgemaakt door de pachter van de grafelijke tol Pieter van de Leene, wordt een oplijsting gemaakt van de gronden waar de grafelijke grondcijns op drukte, met per perceel vermelding van de grootte van het perceel, de belastbare

verhuurd.⁶² Deze opvallende cijfers nopen tot de vaststelling dat er een naar de normen van de tijd relatief grote socio-economische homogeniteit bestond binnen de Nieuwpoortse samenleving, waardoor Preveniers these van een “*aristocratie des bourgeois*” als “*caste close*” voor deze stad op de schop kan. Althans wat de potentiële vereiste van een zekere mate van grondbezit betreft bleek een relatief groot aandeel van de poorters er “*schepenbankfähig*” te zijn.⁶³ Neem daarbij het vrij hoge aantal politieke mandaten (28, bestaande uit 13 zitjes in de schepenbank, 13 zetels in de raad en 2 posten als burgemeester, allen in jaarlijkse rotatie) voor een relatief kleine⁶⁴ stad als Nieuwpoort, en men verkrijgt een graad van politieke participatie die minstens de hogere middenklasse mee in het bad trok.⁶⁵ In het Nieuwpoort van de late 13de eeuw ontbrak dus simpelweg de demografische en economische basis om een gesloten niet-werkende patriciërskaste te creëren die groot genoeg zou zijn om de politieke macht te monopoliseren.

Hoewel de Nieuwpoortse schepenen anno 1295 niet langer een monolithische “*caste close*” vormden, bleven ze in elk geval wel nog een “*caste privilégiée*”. Eén van de weinige diachrone zekerheden in de politiek is dat altruïsme en gemeenschapszin zelden de

waarde en de identiteit van de belastingplichtige. *Boec van den hofstedenlande van der Nieuwerpoort*”, ed. P.A. de BEAUCOURT de NOORTVELDE, *Nieuport, Documents historiques*, dl. 2 (enig verschenen deel), Oostende, 1904, p. 111-166.

62 B. DE MEYER & W. PREVENIER, ‘De bevolking van Nieuwpoort in de 14de en 15de eeuw’, in: *Studia Historica Gandensia*, nr. 200, Gent, 1977, p. 249-251.

63 Degryse maakte een verdere indeling van de grondbezittende klasse in drie groepen: 1) 38,5 % (330) bezaten tussen ¼ roede en 12 roeden, 2) 26,5 % (230) tussen 12 en 24 roeden, en 3) 35 % (300) meer dan 24 roeden: R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis*, p. 40.

64 1655 ‘gezinnen’: B. DE MEYER & W. PREVENIER, ‘De bevolking van Nieuwpoort’, p. 252.

65 Degryse identificeerde vier bezitters die samen 17 gemeten grond hadden en die men naar Nieuwpoortse normen kan omschrijven als ‘plutocraten’. Daarnaast was er nog een groep van 27 lieden die minstens 100 roeden bezaten en die men kan omschrijven als behorend tot de hogere middenklasse, aangezien het gros van deze groep niet van huurinkomsten alleen konden overleven en daarnaast ambachten vervulde. Tot deze groep behoorden onder meer “*scipwerkers*”, “*houtbrekers*” en “*weivers*”. Degryse besluit hieruit dat de sociale standing van de Nieuwpoortse ingezetenen niet louter afhing van het bezit van één of meerder huizen, maar ook van het uitgeoefende ambachtelijke bedrijf en de daaraan verbonden inkomsten. R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 40.

enige drijfveren vormen van politici. Naast de gewoonlijke vergoedingen voor gebeurlijke onkosten konden de Nieuwpoortse schepenen dan ook rekenen op drie bijzonder lucratieve economische voorrechten en een leuk spiritueel toemaatje. Meest in het oog springend is ongetwijfeld de vrijstelling van belasting⁶⁶, een naar huidige normen ongehoord privilege. Behalve op fiscaal vlak hadden de schepenen ook op economisch vlak meer dan een voetje voor. Zo hadden de schepenen het voorrecht om elk schip dat in de haven aanmeerde als eerste te betreden en een "*pars scabinorum*"⁶⁷ van de lading op te eisen. Het bemachtigen van een zitje in de schepenenbank werd allengs interessanter toen graaf Gwijde van Dampierre zijn "*chier et foyable eschievin*" in 1289 bedacht met het monopolie op het maken van "*gruut*".⁶⁸ Gruut was een onmisbaar ingrediënt voor het maken van bier, dat op zich ook al een onmisbaar dagelijks consumptiegoed was, gelet op de slechte waterkwaliteit in die dagen. Het gruut-monopolie was bij uitstek ondemocratisch, want het leidde tot hogere marktprijzen voor de bier consumerende 'kleine man', die hierdoor zwaarder getroffen werd dan de wijn drinkende bovenklasse. Zelfs na het verlaten van het ondermaanse bleef een voorkeursbehandeling de schepenen ten

66 Afsluitend in de Keure worden de schepen en twee getuigen vrijgesteld van de vele belastingen die in het document worden opgesomd: "Et sciendum quod scabini omnes et prescripti duo testes huius opidi (sic) ex toto liberi sunt", (oprichtingskeure van Nieuwpoort, ed. T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen*). Of dit een totale vrijstelling betekent van alle belastingen, zowel de directe belastingen van vier denieren als de afforage, valt uit de keure niet op te maken. Zelfs een minimale lezing, waarbij de schepenen en hun getuigen enkel van de indirecte belastingen waren vrijgesteld, betekende al een kostbaar fiscaal voorrecht dat door de schepenen angstvallig zou worden gekoesterd en door de burgers beneden.

67 Art. 19 oprichtingskeure van Nieuwpoort, ed. T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen*. Dit voorrecht ging zover dat de schepenen hun geprivilegieerde aandeel konden opeisen zonder zelf aanwezig te zijn, want het uitsturen van twee *testes* volstond, hetgeen een bron van ergernis moet hebben gevormd voor zowel de vreemde kooplui als voor de andere poorters van de stad.

68 In de betreffende oorkonde vermeldt de graaf dat, hoewel tot dan elkeen vrij was geweest om gruut aan te maken zonder enige last daarop, voortaan "*nus en le dite vile ne puist faire grute ne faire faire, fors ke li eschievin*", ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes*, dl. 5: *Coutumes de la ville et du port de Nieuport, doc. nr. 22*, p. 170. De bewoording van de oorkonde leert dat de graven van Vlaanderen, in tegenstelling tot in Brugge en andere steden, tot dan toe hun "gruterecht" niet hadden verpacht doch daarentegen de productie van gruut in de stad vrij hadden gelaten.

deel vallen. In 1292 had de schepenbank zich verzekerd van zielenheil op kosten van de stadskas, door te bepalen dat de gemeenschap jaarlijks en *ad perpetuam* een rente van 19 pond parisis diende te betalen voor het houden van missen voor het zielenheil van alle overleden en in de toekomst te overlijden schepenen.⁶⁹ Voorwaar vooruitziend, want in de laatmiddeleeuwse spirituele context van 'optelvroomheid' betekende het opdragen van gebeden en missen door de levenden voor een overledene een essentieel instrument om diens verblijf in het vagevuur te bekorten.

Kan men uit deze bevoorrechte positie conclusies trekken ten aanzien van de rol die de schepenen in de klacht van de "*boene gent*" kunnen hebben gespeeld? De buitenissige fiscale en economische voorrechten van de schepenen konden op geen enkele manier verantwoord worden vanuit het algemene stedelijke belang en lijken daarom een bewuste zet van de graaf om de lokale elite aan zich te binden en zo een volgzaam en graafgezind bestuur te installeren. De schepenen dankten inderdaad zowel hun privileges als hun macht zelf aan het feit dat de graaf hen "*chier et foiable*" genoeg had bevonden om toe te treden tot de schepenbank. Deze volkomen politieke afhankelijkheid pleit voor de these dat de loyaliteit van de schepenen jegens de graaf in dit conflict zwaarder doorwoog dan hun stadsgevoel, wat hun afwezigheid in de klachtenbrief kan verklaren. Wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

De tijden waren evenwel veranderd. De jaarlijkse hernieuwing van de schepenbank in 1287 zorgde voor een eerste, zij het wellicht bescheiden, verruiming van de bestuurlijke klasse. Jaarlijks kwamen enkele nieuwe grondbezittende poortersgeslachten binnen het bereik van de macht. Het "*boec van hofstedelande*" insinueert daarenboven dat nogal wat poorters van een felbegeerd zitje op de bank konden dromen. Deze nieuwe lichtung schepenen kon zich de frustraties over de economische privileges en de machtsmonopolisering van de schepenbank goed inbeelden, aangezien zij deze frustraties tot voor kort zelf had-

69 Ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes*, dl. 5: *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, doc. 24, p. 172.

den gedeeld. Toen de “*boene gent de Nuefport*” in 1295 hun pen ter hand namen, verkeerde hun schepenbank derhalve in een transitie. Nieuw bloed was toegestroomd, de oude privileges lagen onder vuur.⁷⁰ In tegenstelling tot vroeger tijden, toen de schepenbank een monolithisch blok vormde van door de graaf gepaaide enkelingen, is de assumptie van een unaniem (prografelijk) standpunt in dit conflict daarom niet langer evident. Misschien gingen vele van de (nieuwe) raadsleden en schepenen volmondig akkoord met de klacht van de goede lieden, terwijl anderen uit machtsbehoud of loyaliteit partij kozen voor de graaf. Tweedracht binnen de schepenbank kan dan ook niet worden uitgesloten en lijkt zelfs plausibel, wat eveneens zou kunnen verklaren waarom de schepenbank als instelling geen officiële partij was in het burgerprotest. Met een twistende schepenbank zou Nieuwpoort overigens geen unicum zijn. Zo bracht prosopografisch onderzoek aan het licht dat althans de tweede fase van de Brugse Moerlemaye-revolte niet werd geleid vanuit het gemeen, maar aangestuurd door enkele van de meest gerespecteerde mensen van het stadspatriciaat, waaronder zelfs zes leden van de schepenbank.⁷¹ Recenter onderzoek toonde aan dat aan die tweedracht binnen de Brugse schepenbank geen intra-stedelijk sociaal conflict ten grondslag lag, maar wel conflicterende visies over het economische beleid van de graaf.⁷² De parallel met

70 De contestatie van de oude privileges van de schepenen blijkt onder meer uit de afschaffing van het oude “*pars scabinorum*” in 1325, nota bene door een besluit van de schepenbank zelf: schepenbrief van 28 februari 1325, bewaard als rugnota op een bewaard dubbel van een charter inzake tolvrijdom: BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Archief Nieuwpoort, nr. 403 (tekst integraal weergegeven in R. DEGRYSE, ‘De maritieme aspecten van de keure van Nieuwpoort’, in: *Mededelingen van de Marine Academie*, boek 20, Antwerpen, 1968, p. 82).

71 C. WYFFELS, ‘Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse ‘democratische’ stedelijke opstand’, p. 37-142.

72 De rebellerende schepenen bleken die leden van de Hanze van Londen te zijn die het hardst getroffen waren door de economische oorlog met Engeland in de jaren 1270-1274, die te wijten was aan de grafelijke politiek. De pro-grafelijke schepenen, die de schepenbank ten tijde van de Moerlemaye domineerden, hadden daarentegen hun handelsactiviteiten succesvol gediversifieerd, waardoor zij minder hard getroffen werden. Historica Bardoel besluit dat “*the traditional interpretation that the Bruges uprising was part of the general uprising of urban workers across the county of Flanders, as posited by Henri Pirenne and by Hans Van Werveke, must be modified.*” (A. BARDOEL, ‘The Urban Uprising at Bruges, 1280-1281’, p. 788).

Nieuwpoort lijkt opmerkelijk: sommige schepenen kunnen zich hebben geërgerd aan de belastingpolitiek van de graaf, terwijl anderen hun graantje probeerden mee te pikken.

Eventuele verdeeldheid binnen de schepenbank is onlosmakelijk verbonden met de omvang van de cumul die de Nieuwpoortse burgers in hun klacht aan de kaak stellen. Betrof dit slechts een geïsoleerde onverlaat, of was cumul een gangbare praktijk die de hele schepenbank compromitteerde? Welke was de positie van de verguisde plutocraat Hendrik van Diepen, die de motte pachtte, binnen het establishment van de stad? Om de rol van de lokale poortersaristocratie in het Nieuwpoortse burgerverzet accuraat in te schatten moet aldus in kaart gebracht worden wie de cumulerende schepenen of baljuw waren die hun medeburgers afpersten.

PROSOPOGRAFISCH ONDERZOEK

De vraag wie de corrupte schepenen en baljuw waren wordt bemoeilijkt door de discretie en de wolligheid die de Nieuwpoortenaars in hun klacht aan de dag legden. In sommige bewaarde klachtenbrieven worden corrupte schepenen of baljuws bij naam genoemd en beschuldigd.⁷³ De “*boene gent*” daarentegen beperkten zich tot een algemene klacht over het fenomeen van de cumul in hun stad, gekoppeld aan een beleefde en vrome roep om gerechtigheid. Om de identiteit van de beschuldigten te achterhalen is derhalve vindingrijkheid aan de orde. In de grafelijke rekeningen⁷⁴ van de periode zijn de namen van de belastingpachters terug te vinden alsook van de pachters van de “*mote*” en de “*cange*”. De overgeleverde baljuwsrekeningen ge-

73 Zo sluit de klacht van de Brugse meentucht van 1280 af met een lijst van namen die beschuldigd worden door het geheel van de meentucht (C. WYFFELS, ‘Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse ‘democratische’ stedelijke opstand’, p. 107).

74 Rekening van het grafelijke domein te Nieuwpoort: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant, *Compte de la recette des gros de Flandre*, afdeling “baillies de Furnes”, nrs. 1, 266-274, zoals geanalyseerd in: R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 25.

ven slechts de identiteit van de hoogbaljuws te Veurne⁷⁵, gezien zij als enigen rekenschap aflegden aan de grafelijke kanselarij. Nog erger is het gesteld met de identiteit van de schepenen. De plundering van Nieuwpoort in 1383 resulteerde in de vernieling van de stadsrekeningen, oorkonden en willige rechtspraak die de namen van de schepenen zouden kunnen onthullen. Het enige houvast is een afschrift van een oorkonde van 20 juni 1296, vervat in het cartularium van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waarin de namen van de twee "*seniores porti magistri*" en van een aantal "*consules*" en "*scabini*" worden opgesomd.⁷⁶ De kruising van die gegevens leverde helaas niet het verhoopte resultaat op: geen van de aangetroffen namen komt overeen met de gekende belastingpachters.⁷⁷ Er is weliswaar een zekere familiale overeenkomst te vermoeden tussen "Jehan li Noir", hoofdbaljuw van Veurne in de periode 1289-1292 en een zekere "Pols li Noir", die samen met een zekere "Chrestiens dou Monde" het grafelijke domein van Nieuwpoort pachtte in de jaren 1290-1293, maar daar houdt het op. Al evenmin bleek de verguisde Nieuwpoortenaar Hendrik van Diepen, pachter van de "*mote*", in het jaar 1296 schepen, burgemeester of raadslid te zijn. Het in de brief aangeklaagde machtsmisbruik kon aldus niet objectief worden geverifieerd. Wat daarentegen wel af te leiden valt uit het prosopografisch onderzoek is dat het aangeklaagde misbruik zeker niet endemisch of symptomatisch was. De beslissing om te kandideren op een aanbesteding voor het pachten van grafelijk domein was ten andere een persoonlijke beslissing die niet het voorwerp vormde van enige deliberatie in de schepenbank. Evenmin had de schepen-

75 Lijst weergegeven in: R. DEGRYSE, *De vroege geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 123, gebaseerd op de analyse van die baljuwrekeningen in: H. NOWE, *Les baillis comtaux de Flandre: des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1929, p. 387-390.

76 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud Archief Nieuwpoort, inv. L. Van Werveke, nr. 3138, cartularium en handboek van de kerk, f. 41. Deze bron werd ontdekt door R. Degryse, doch niet uitgegeven. Een persoonlijke transcriptie leverde de volgende informatie op: "(...) *virii Robertus Vardeboud, Johannes Camerlijnck, senioros ponti magistris, Lambertus Sijs, Johannes Stasijn, Jacobus Zijgher Lieven, Johannes fillius Willis Desto, Johannes Wimmotus Striemele, Johannes Boecmaker, Baldewinus Henryc, Baldewinus de Wevelandere, Johannes Tosijn, Aegidius Coppin, Nicolaus Rijcolin, tam scabini quam consulos una cum pluribus de comitate villa Nouiportus dicta morine (...)*".

77 Zie bijlage "prosopografisch overzicht".

bank een vinger in de pap bij de toekenning van de verpachting. Indien in 1295 een schepen of baljuw zich effectief zou hebben verlaagd tot het misbruiken van zijn macht als belastingpachter, dan betrof dit het werk van enkelingen, waarmee de schepenbank noch het ruimere politieke establishment (burgemeesters, schepenen en raden) als instituut werden gecompromitteerd. De prosopografische oefening, hoe fragmentair deze door bronnenlacunes ook werd uitgevoerd, zet daardoor de these kracht bij dat in de Nieuwpoortse klacht geen intra-stedelijk sociaal conflict schuilt, laat staan een marxistische klassenstrijd.

CONCLUSIE

Het onderzoek naar de klachtenbrief van de Nieuwpoortse "*boe-gent*" bracht een stad aan het licht die kreunde onder de fiscale druk van de graaf en de geldhonger van diens belastingpachters. In privileges en beurzen gekrenkt besloten "*ceus de Nuefport*" om hun ergernis te ventileren in een collectief schrijven aan de graaf. Hiermee stonden de Nieuwpoortse burgers niet alleen. In de herfst van zijn leven mocht Gwijde van Dampierre een stroom aan klachtenbrieven van misnoegd stadsvolk ontvangen. Aan veel van die klachten lagen binnenstedelijke politieke grieven ten grondslag. In een echo van de latere Amerikaanse revolutionair James Otis scandeerde het Damse, Gentse en Brugse volk "*no taxation without representation*"⁷⁸, en eiste het inspraak in het bestuur van hun steden. Sociaal onrecht, armoede en uitbuiting waren een andere bron van ergernis die het gemeen tot

78 In zijn politieke pamflet *The rights of the British Colonies Asserted and Proved* (1764) werkte de Amerikaanse revolutionair James Otis (1725-1783) de stelling uit dat "*Taxation without representation is tyranny*" en plantte zo het intellectuele zaad van de Amerikaanse revolutie (J. OTIS, 'The Rights of the British Colonies Asserted and Proved', 1764, in: J.P. GREENE, ed., *Colonies to Nation 1763-1789: A Documentary History of the American Revolution*, New York, 1975, p. 28-33). De historische parallel met artikel 10 van de klacht van de Damse ghemeente van 1280 is opmerkelijk: "(...) so begheren wie also menighen man te hebbene van der ghemeente als scepenen hebben van haren rade, ende omdat ju wel kenlic es dat wies meest ghelden ende wie noit wisten war al tgoet ghevaren es." (ed. A. DE SMET, 'De klacht van de "Ghemeente" van Damme in 1280').

wanhoop en protest dreef.⁷⁹ Het Vlaamse stadsvolk morde, en het morde luid. De Nieuwpoortse klacht kadert binnen deze bredere emancipatorische beweging, in die zin dat het als bron getuigt van collectieve bewustvorming, collectieve besluitvorming en collectieve actie.

Toch valt de bron nadrukkelijk te onderscheiden van de overige (bewaarde) klachtenbrieven. Met hun klacht zetten de Nieuwpoortse poorters gezamenlijk de hakken in het zand om hun stadsgemeenschap en hun gekoesterde privileges te beschermen tegen grafelijke inbreuken, zonder daarbij expliciet te pleiten voor een democratische, laat staan een sociale, revolutie in het bestuur van hun stad. De haat tegen “*die rike*”, zo hevig voelbaar in de brieven van het Damse en Gentse gemeen, lijkt niet de eerste bekommernis te zijn geweest van “*ceux de Nuefport*”. In een stedelijk landschap dat klassieke historio-grafen omschrijven als rijp voor een “*lutte des classes*”⁸⁰ bleek de situatie binnen de *Novus Portus* minder zwart-wit te zijn. Anders dan in de grote industriesteden van het graafschap werd het grondbezit er niet gemonopoliseerd door enkele oude poortersgeslachten en had de hogere middenklasse er zelfs toegang tot de schepenbank. De bewoordingen van de klacht insinueren weliswaar dat de schepenbank geen mede-initiatiefnemer was, maar sluiten evenmin uit dat vele schepenen met het verzet sympathiseerden. Hoewel nog steeds geprivilegieerd, vormde de schepenbank niet langer het gesloten pro-grafelijke bolwerk van weleer. Prosopografisch onderzoek toonde tenslotte aan dat de door de burgers aangeklaagde cumul van ambten eerder uitzonderlijk moet zijn geweest en geenszins de ganse bestuurlijke klasse *an sich* compromitteerde. De rol van de Nieuwpoortse schepenen lijkt dus ambigu, te wijten aan een verdeelde hou-

79 Als voorbeeld van een in essentie sociaal conflict tussen gemeen en elite kan de leperse Kokerulle-opstand van 1280 gelden: louter door het gemeen geleid, terwijl eisen van een rechtvaardige verloning centraal stonden: G. DOUDELEZ, *La révolution communale de 1280 à Ypres*, p. 58-78.

80 W. PREVENIER, ‘La Bourgeoisie’, p. 408, 415 en 424; H. PIRENNE, *Histoire économique et sociale du moyen-âge*, p. 177 evenals *Les villes et les institutions urbaines*, dl. 1, p. 215.

ding. Bepaalde schepenen (wellicht deze die de bijbaan als belastingpachter ambieerden) zouden zich om begrijpelijke redenen hebben onthouden van steun aan de klacht, terwijl andere zich om diverse redenen (stadsgevoel en de bescherming van de stedelijke privileges) zich bij "*li boene gent communaument*" kunnen hebben aangesloten.

De afwezigheid van intra-stedelijke sociale en democratische grieven enerzijds, en van de schepenenbank als politieke actor anderzijds, maakt van de Nieuwpoortse klacht een interessant studie-object. Als bron getuigt zij van de klasse-overstijgende werking van het "*stadsgevoel*" wanneer een stadsgemeenschap zich in haar rechten en privileges gekrenkt voelt door een externe actor.⁸¹ Met hun klacht vormden "*li boene gent de Nuefport*" zo een politieke beweging die de klassieke tweedeling van de stedelijke bevolking in gemeen en poortersaristocratie ver achter zich laat. De kleinere schaal van de stad en de relatief grote socio-economische homogeniteit binnen haar muren zijn daar niet vreemd aan.⁸² De Nieuwpoortse burgers waren niet de enigen die eendrachtig be-toogden dat "*uns communs pourfis doet aleir et miex valouer de une singuliere personne*". Ook in Brugge verenigden stedelingen zich onder de banier van het algemene stedelijk belang, zonder daarbij in maatschappelijk hokjesdenken te vervallen. Om hun grieven collectief aan de graaf kenbaar te maken vormden Bruggelingen in 1280 een "*meentucht*"⁸³, een vorm van "*Bürgeropposition*" waarin een coalitie van verschillende sociale klassen zich schaarde ach-

81 Dit 'sluiten van de rangen' in het zicht van een externe vijand zou zich in de jaren volgend op de Nieuwpoortse klacht nog manifesteren, met name in Aalst en Damme, waar zowel de schepenen als de stadsgemeenschap zich gezamenlijk keerden tegen machtsmisbruik van de baljuw: H. NOWÉ, 'Les plaintes', p 78 en 91.

82 Het belang van socio-economische ongelijkheid als voorwaarde voor interne klas-senstrijd en de geringere aanwezigheid daarvan in kleinere steden werd ook al door Pirenne scherpggesteld: "*Seules les petites villes ou le patriciat n'a pu se développer et ou les contrastes sociaux étant peu marqués, les haines de classe n'ont pu faire leur oeuvre.*" H. PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines*, dl. 1, p. 232.

83 "*Groep van burgers, zowel ambachtslui als poorters, die verenigd was rond een gemeenschappelijke eisenbundel*", definitie in T.A. BOOGAERT, 'Reflections on the Moerlemaye', p. 1147.

ter een gezamenlijke politieke eisenbundel.⁸⁴ De Nieuwpoortse klacht van 1295 vormt zo een interessant getuigenis dat deze gezamenlijke en klasse-overschrijdende manifestaties van het algemene stedelijke belang zich ook in de kleinere provinciesteden van Vlaanderen doorzetten.

84 J. DUMOLYN & J. HAEMERS, *Reclaiming the common sphere of the city: the revival of the Bruges commune in the late thirteenth century*, pre-editoriale versie raadpleegbaar op http://lamop.univ-parisi.fr/IMG/pdf/dumolyn__Haemers.pdf (laatst geraadpleegd op 19/08/13), p. 19.

BIJLAGE: PROSOPOGRAFISCH OVERZICHT

1. *Burgemeester*¹

- Voor 1293: Petrus Dictus Tollenaere: schepen die luidens zijn naam mogelijk als grafelijk tollenaar was opgetreden.

2. *Pachter van de “Mote”*²

- 1295-1301: Henri de Diepe (Hendrik van Diepen)

3. *Pachter van het “Grafelijke domein”*³

- 1293: Pols Li Noir & Chrestiens dou Monde
- 1293-1296: Bauduin Reyfin & Henri de la Court
- 1296-1299: Erembous
- 1299-1302: Jaquemon de Diepe (Jacob(us) van Diepen)

4. *Pachter van de “Cange”*⁴

- 1302: Jehan van Usene

5. *Baljuws te Nieuwpoort*⁵

- 1302: Jehan des Dunes
- 1304-1305: Justaes de la Spriete

1 Zoals vermeld in de oorkonde betreffende de stichting van een kapelanie ter nagedachtenis van de overleden burgemeester: ed. L. GILLIODTS-VAN SEVERËN, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Quartier de Furnes, 5: Coutumes de la ville et du port de Nieuport, doc., 24, p. 172.*

2 Rekening van het grafelijke domein te Nieuwpoort BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant, nrs. 1, 266, *Compte de la recette des gros de Flandre*, afdeling “baillies de Furnes, zoals geanalyseerd en beschreven door R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 25.

3 *Ibidem*, nrs. 1, 266-274.

4 *Ibidem*.

5 Voor 1302 was de baljuw van Nieuwpoort een ondergeschikte van de baljuw van Veurne, waardoor er voor deze periode geen rekeningen bewaard zijn. De oudste bewaarde baljuwrekening voor de “poortbaljuw” van Nieuwpoort betreft deze van Justaes Van der Spriete voor de ambtsperiode oktober 1304- januari 1305 (BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant, nr. 1521). De naam van Jehan des Dunes wordt aangetroffen in een globale rekening van de baljuwschappen van westelijk Vlaanderen van 1302-1303 (BRUGGE, *Stadsarchief*, charter nr. 1312, zoals vermeld in: R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 139).

6. Hoogbaljuws te Veurne⁶

- 1289: Jehan le Noir
- 1292: Franciscus de Visch (le Pisson)
- 1293-1295: Christianus de Brabandere
- 1296: Gillis Veise
- 1304-1305: Jehan de Visch (le Pisson)

7. Schepenen, burgemeesters en raadslieden anno 1296 zoals vermeld in het cartularium⁷

- Robertus Vardeboud (burgemeester)
- Johannes Camerlijnck (burgemeester)
- Lambertus Sijs
- Johannes Stasijn
- Jacobus Zijgher Lieven
- Johannes fillius Willis Desto
- Johannes Wimmotus Striemele
- Johannes Boecmaker
- Baldewinus Henryc
- Baldewinus de Wevelandere
- Johannes Tosijn
- Aegidius Coppin
- Nicolaus Rijcolin

8. Poorters verbannen wegens behorend tot de pro-franse Leliaards in de periode 1302-1303⁸

- Gillion Bruninc
- Jehan Schelewart
- Sarle Vardebout

- 6 Lijst weergegeven in: R. DEGRYSE, *De vroege geschiedenis van Nieuwpoort*, p. 123, gebaseerd op de analyse van die baljuwrekeningen in: H. NOWE, 'Les baillis', p. 387-390.
- 7 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oud archief Nieuwpoort, inv. L. Van Werveke, nr. 3138, cartularium en handboek van de kerk, f. 41.
- 8 Rekening van baljuw Jehan des Dunes met "arrièrages des forfaitures de la baillie de Furnes", over de periode oktober 1304-augustus 1305: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, fonds rekenkamer van Vlaanderen en Brabant, rolrekening nr. 1305.

Een middeleeuwse vendetta in de Westhoek.
De moord op ridder Filips van Haveskerke te
Poperinge (c.1353-1355)¹

Een zeer merkwaardige oorkonde uit het rijke stadsarchief van Poperinge zette ons na lang speurwerk op het spoor van een vendetta die gewoed heeft rond het midden van de 14de eeuw in en rond Poperinge. De oorkonde uit 1396, een door de Brugse schepenen opgemaakte vidimus van een oorkonde uit 1392 tussen de vrienden en *maghen* van de vermoorde Filips van Haveskerke en de Schepenen van Poperinge, had nooit echt de aandacht van historici getrokken en was dan ook onbestudeerd gebleven.² De stad Poperinge betaalde een afkoopsom aan de erfgenamen van ridder Filips van Haveskerke om zo ontlast te zijn van het bouwen van een kapel waartoe zij veroordeeld waren voor de moord op deze ridder. Hiermee kwam er een definitief einde aan een zaak die bijna een halve eeuw vroeger de streek beroerd had. In de periode 1353-1355 waren er in de nasleep van de moord op Filips van Haveskerke een hele reeks gewelddaden gepleegd door de vrienden en *maghen* van het slachtoffer als door de moordenaars zelf.

Documenten die ons rechtstreeks inlichten over de moord zijn niet bewaard gebleven, maar bij nader onderzoek bleek er toch heel wat materiaal bewaard te zijn zodat de zaak tot op zekere

- 1 Onze welgemeende dank gaat uit naar dhr. Hervé Douxchamps, prof. dr. Jan Dumolyn (Universiteit Gent), prof. dr. Frederik Buylaert (Vrije Universiteit Brussel) en de anonieme recensenten van het Genootschap voor Geschiedenis die zo vriendelijk waren deze bijdrage na te lezen.
- 2 POPERINGE, *Stadsarchief*, Oorkonden A 12. De enige die een poging deed om de zaak te situeren was F. HOOOGHE, "*Omme discort dat was van den wullewercke tusscen die van Ypre ende van Poperinghen*". Een politiek-economisch en sociaal onderzoek naar de conflicten over de lakennijverheid tussen Ieper en zijn hinterland (1280-1373), onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. prof. dr. P. Trio, Katholieke Universiteit Leuven, 2002, p.212. De auteur van deze overigens voortreffelijke studie stelt dat de zaak 'waarschijnlijk' te maken had met de conflicten tussen de graafgezinde edellieden en de rebellen tijdens de opstand van de jaren 1340. Dit is o.i. maar één van de mogelijke verklaringen.

hoogte vrij goed bestudeerd kan worden. De aanleiding voor de vendetta was de moord op ridder Filips van Haveskerke, grafelijk ambtenaar, kamerheer en vertrouweling van de Vlaamse graven Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male. De Haveskerkes zijn een oude adellijke familie waarvan er ook een tak in de Westhoek belandde, een passage die niet onopgemerkt verliep.

VETE EN WRAAKNEMING IN VLAANDEREN

Op internationaal vlak bestaat er sinds de 19de eeuw een opvallende interesse voor het fenomeen van de vete en vendetta, die eigenlijk overal voorkomt en bij bepaalde volken overigens nog steeds bestaat.³ Voor Vlaanderen werd het fenomeen nog nooit in zijn globaliteit onderzocht, niettegenstaande enkele detailstudies, die o.a. de bekende Gentse vetes bestuderen.⁴ Vooral de stedelijke vetes kregen aandacht. Voor gebeurtenissen voorgevallen in de rest van het graafschap hebben we minder onderzoek voorhanden. Van Caenegem publiceerde verschillende stukken die duide-

- 3 H. KAMINSKY, 'The Noble Feud in the Later Middle Ages', in: *Past and Present*, 177 (2002), p. 55-83; J. BLACK-MICHAUD, *Cohesive Force. Feud in the Mediterranean and the Middle East*, Oxford, 1975; J.A. NIJDAM, 'Belichaamde eer, wraak en vete. Een historisch en cognitief-antropologische benadering', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 123 (2010), p. 192-207; H. ORLÁKSSON, 'Feud and feuding in the early and high Middle Ages: working and descriptions and continuity', in: J. B. NETTERSTRØM & B. POULSEN, *Feud in medieval and early modern Europe*, Aarhus University Press, 2007, p. 69-94. Zie ook de inleiding op dit verzamelwerk door J.B. NETTERSTRØM, 'Introduction: the study of feud in medieval and early modern history', *ibidem*, p. 9-67; P.R. HYAMS, 'Was there really such a thing as feud in the High Middle Ages?', in: S.A. THROOP & P.R. HYAMS, *Vengeance in the Middle Ages: Emotion, religion and Feud*, Aldershot, 2010, p. 151-175; J. BRAEKEVELT, F. BUYLAERT, J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Factiestrijd in laat-middeleeuws Vlaanderen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123 (2010), p. 208-225.
- 4 F. BLOCKMANS, 'Een patricische veete te Gent op het einde der XIIIe eeuw (voor 1293 tot 10 juni 1306)', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 99 (1935), p. 573-692; W. BLOCKMANS, *Een middeleeuwse vendetta. Gent 1300*, Houten, 1987; D. NICHOLAS, *The van Arteveldes of Ghent. The varieties of vendetta and the hero in history*, Cornell University Press, 1988; D. NICHOLAS, 'Crime and punishment in fourteenth century Ghent', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 48 (1970), p. 289-334, 1141-1176; D. NICHOLAS, 'Vendetta and Civil Disorder in Late Medieval Ghent', in: R.M. GOLDEN (ed.), *Social History of Western Civilization. Readings from the Ancient World to the Seventeenth Century*, dl. 1, New York, 1992, p. 179-192; L. VANTAGGIATO, 'Civil disputes in Fourteenth-Century Ghent. The case study of the feud between the Rijn and Alijn families', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis- en Oudheidkunde te Gent*, 64 (2010), p. 57-85.

lijk het grafelijk initiatief aantonen in hun pogingen om vetes in te dijen en te beëindigen tijdens de 13de en 14de eeuw.⁵ Toch bleek de praktijk ook nog in de 15de eeuw actueel te zijn.⁶ Diezelfde auteur heeft terecht opgemerkt dat er een opvallende link is tussen het opduiken van vetes en het disfunctioneren van het gerechtelijk apparaat in de opsporing van delinquenten. Bij gebrek aan een degelijk uitgebouwd opsporingsapparaat om delinquenten te vervolgen en te kunnen overgaan tot vervolging en bestraffing werd de vrijheid gelaten aan de familieleden van het slachtoffer om de schuldige(n) op te sporen om zelf als rechter op te treden en aan wraakneming of genoegdoening te doen. Door de samenwerking van de steden en de graaf vanaf de 12de eeuw in Vlaanderen op dit vlak zochten zij een mogelijkheid om tot een publieke vrede te komen.⁷ Toch zou het nog drie eeuwen duren vooraleer de vete

- 5 R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1954 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nr.19), bijlagen n° 4, 5, 7, 8, 15; G. ESPINAS, 'Les guerres familiales dans la commune de Douai aux XIe et XIIIe siècles, les trêves et les paix', in: *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Etranger*, 23 (1899), p. 415-473.
- 6 Ch. PETIT-DUTAILLIS, *Documents nouveaux sur le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle: lettres de rémission de Philippe le Bon*, Parijs, 1908.
- 7 R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1956 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nr. 24), p. 68-69; S.D. WHITE, Feuding and Peace-Making in Eleventh-Century France, in: *Variorum Collected Studies C58/7*, Aldershot, 2005; T. DEAN, 'Marriage and mutilation: Vendetta in late medieval Italy', in: *Past and Present*, 157 (1997), p. 3-36; J.G.H. HUDSON, 'Feud, vengeance and violence in England from the Tenth to the Twelfth Centuries', in: B.S. TUTEN, T.L. BILLADO (eds.), *Feud, violence and practice: essays in medieval studies in honor of Stephen D. White*, Ashgate Publishing, 2010, p. 29-54; J.F. VERBRUGGEN, *De Krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)*, Brussel, 1954 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nr. 20); P.R. HYAMS, 'Neither unnatural nor wholly negative: the future of medieval vengeance', in: S.A. THROOP & P.R. HYAMS, *Vengeance in the Middle Ages: Emotion, religion and Feud*, Aldershot, 2010, p. 203-220. Er is een gelijkaardige tendens waar te nemen in Holland en Zeeland, zie: H. DE WAARDT, 'Feud and atonement in Holland and Zeeland. From private vengeance to reconciliation under state supervision', in: A. SCHUURMAN & R. SPIERENBURG (red.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*, Hilversum, 1996, p. 15-38. Cf A. VAN STEENSEL, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*, Hilversum, 2010, p. 283-286. Voor de toestand in Florence, zie F. RICCIARDELLI, *The politics of exclusion in early renaissance Florence*, Turnhout, 2007, p. 59-69.

definitief verdween in Vlaanderen, en dit terwijl in andere streken in West-Europa tot in de 16de eeuw de vete courant opdook.⁸ Aanvullend moeten we stellen dat we daarin de rol van de Kerk niet mogen onderschatten. De *Pax et Treuga Dei* uit 1002 verbood al private oorlogen en ook de Franse koning Filips August zou een verbod afkondigen op private oorlogen, een verbod dat door Lodewijk IX werd bekrachtigd in 1258.⁹ In de 11de eeuw al traden geestelijken en Vlaamse graven samen op om vetes in te dijken.¹⁰ Terecht werd er op gewezen dat het verdwijnen van de vete chronologisch samenvalt met de opkomst van 'moderne' staten die over oorlog en vrede konden beslissen.¹¹ Bepaalde auteurs wijzen op de verzwakking van de adellijke macht ten nadele van de staat, waardoor ze hun private oorlogen niet meer konden voeren. Toch zal men in Vlaanderen niet uitsluitend adellijke vetes vinden, maar evenzeer gemengde (adel versus niet-adel) en vetes tussen burgerlijke clans.¹² Bovendien moet men de term 'oorlogsvoering' in het kader van de vete - toch in Vlaanderen - eerder als een guerrilla omschrijven, een ongecontroleerde vorm van geweld die tegenreacties uitlokt en uit de hand loopt. Het had weinig te zien met de militaire noch financiële middelen die de partijen in de strijd konden inbrengen.

- 8 K.M. BROWN, *Bloodfeud in Scotland 1573-1625*, Birlinn, 2003; E. MUIR, *Mad blood storrng. Vendetta in renaissance Italy*, The John Hopkins University Press, 1993.
- 9 J. GILISSEN, *De bronnen van het recht in de Belgische gewesten sedert de dertiende eeuw*, 1989, p. 75-76. Vgl. W. PARAVICINI, *Die Ritterlich-Höfische Kultur des Mittelalters*, München 1999, p. 42 (er kwam een definitief verbod van de vete op het eind van de 15de eeuw in Duitse staten); H. PLATELLE, 'La violence et ses remèdes en Flandre', in: *Sacris Erudiri. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, 20 (1971), p. 101-173.
- 10 G. KOZIOL, 'Monks, feuds and the making of peace in Eleventh-Century Flanders', in: T.F. HEAD, R.A. LANDES, *The Peace of God: social violence and religious response in France around the year 1000*, Cornell University Press, 1992, p. 239-258.
- 11 J. B. NETTERSTRØM & B. POULSEN, *Feud in medieval and early modern Europe*, Aarhus University Press, 2007. Verzamelbundel met bijdragen van o.a. D. SMAIL (Marseille), C. REINLE (Bavaria), H. ZMORA (Duitsland); P. HYAMS, 'Feud and the state in late Anglo-Saxon England', in: *Journal of British Studies*, 40 (2001), p. 1-43.
- 12 H. KAMINSKY, 'The Noble Feud'; J.T. ROSENTHAL, 'Marriage and the blood feud in 'heroic' Europe', in: *British Journal of Sociology*, 17 (1966), p. 133-144. Over het begrip clan, zie J. HEERS, *Family clans in the Middle Ages: A study of political and social structures in urban areas*, Amsterdam-New-York, 1977.

Op 13 januari 1396 (n.s.) geven de Brugse schepenen een vidimus van een oorkonde gedateerd 23 maart 1392 (n.s.).¹³ Na controle van de zegels bevestigden de Brugse schepenen de authenticiteit van de oorkonde. Ook een deel van de regionale adel had zijn zegel gehangen aan deze oorkonde uit 1392. De eerste die hun zegel (in rode was) lieten bevestigen waren vijf 'vrienden en maghen' van de oorkonder zelf: ridder François III van Haveskerke, zoon van de vermoorde Filips III van Haveskerke; ridder Wouter van St.-Omaars, heer van Morbeke, schildknaap Hustin II van Haveskerke, zoon van ridder Hustin, schildknaap Willem van Nevele, zoon van ridder Willem, en schildknaap Jan van Reninge. Daarna volgden als *mannen van leene* met een zegel van groene was: ridder Hendrik van Hollebeke, Michiel van Queke, Mase (Thomas) Coppin, Janne Droom en Pieter de Gay. Deze laatste vijf traden op als gewone getuigen in naam van hertog Filips de Stoute.¹⁴

De oorkonde uit 1392 ging uit van de bovengenoemde François van Haveskerke, Wouter van St.-Omaars, Hustin van Haveskerke, Willem van Nevele en Jan van Reninge. Zij betoogden dat de graaf van Vlaanderen Lodewijk van Male, graaf vanaf 1346 tot aan zijn overlijden in 1384,¹⁵ bepaald had dat 'de goede lieden' van Poperinge verplicht waren een kapel te stichten voor het zielenheil van ridder Filips van Haveskerke en deze te begunstigen met een jaarlijkse rente van 36 Parijse ponden. Bovendien moest deze kapel opgericht worden zo dicht mogelijk bij de plaats waar de ridder gestorven was. In het stuk ontbreekt de datum van het overlijden van Filips van Haveskerke en er is zelfs geen sprake van moord

13 POPERINGE, *Stadsarchief*, Oorkonden A 12. Oorkonde op perkament. Het afhangend zegel van de Brugse schepenen ontbreekt, doch over de authenticiteit van de oorkonde lijkt mij geen twijfel te bestaan.

14 M. CARLIER, 'Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en maghen en burens in een middeleeuwse stad', in: M. CARLIER, A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, Leuven-Apeldoorn, 1997, p.71-91.

15 Voor zijn biografische nota zie D. NICHOLAS & M. VANDERMAESEN, 'Lodewijk van Male', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1974, dl. 6, k. 575-585.

of doodslag! De Poperingse schepenen hadden, nog volgens het document, diverse malen aangedrongen bij de zoon van Filips van Haveskerke en zijn vrienden om de zaak te regelen. Nu hadden de Poperingse schepenen een afkoopsom betaald aan ridder François van Haverskerke en hij bevestigde dat de stad daarmee aan al haar verplichtingen voldaan had. François van Haveskerke zou zich, nog volgens deze oorkonde, zelf inlaten met de bouw van de kapel en de inrichting van de diensten eraan verbonden. Voor zover we weten is dat er uiteindelijk nooit van gekomen.¹⁶ Dat het stuk precies in het archief van Poperinge bewaard is gebleven kan ons niet verwonderen: het was het bewijs voor de Poperingse schepenen dat ze aan hun verplichting jegens de graaf van Vlaanderen hadden voldaan. Voor het overige laat deze akte ons op onze honger: waarom moeten de Poperingse schepenen een kapel stichten en diensten laten houden voor een op Poperings grondgebied overleden riddler? Waarom gaat men zo weinig in op de gebeurtenissen die aan de basis liggen van de regeling? Waarom maken de Brugse schepenen een vidimus van deze oorkonde en niet die van Ieper of Veurne?

DE VAN HAVESKERKES

Wie gegevens zoekt over de familie van Haveskerke prijst zich in eerste instantie gelukkig omwille van het bestaan van diverse handgeschreven en gepubliceerde genealogieën. Spijtig genoeg kunnen we enkel vaststellen dat ze allemaal naar de prullenmand mogen verwezen worden.¹⁷ Bepaalde leden van de familie hebben

16 Of er inderdaad nadien door de familie van Haveskerke een kapel werd gebouwd is nergens bevestigd. Opvallend is dat het oudste historische werk over Poperinge van de hand van de Brusselse professor Altmeyer melding doet van twee kapellen buiten de stad, waarvan er één van de leprozerie was. Gegevens over die andere kapel zijn er evenwel niet in de archieven te vinden. Het is mij op heden nog steeds niet bekend uit welke bron Altmeyer zijn bewering haalt voor die tweede kapel *extramuros*. Mogelijk kan het berusten op een vluchtige lezing van de oorkonde uit 1392 door Altmeyer.

17 I. DE STEIN D'ALTENSTEIN, 'Haveskercke', in: *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, Brussel, 1869, dl.23, p. 109-128. Hij was zich wel bewust dat voornamelijk voor de eerste generaties er geen eensgezindheid bestond onder de genealogen. Weinig kritisch zijn: J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*, Brugge, 1857, dl. 1, p.3-21 (zoals algemeen bekend mag dit werk niet meer gebruikt

zich vanaf de 16de-17de eeuw zo ingespannen om de adellijke titel te verkrijgen dat de bekende genealogieën jammer genoeg dermate gefalsifieerd zijn dat ze onbruikbaar zijn! De bekende oudere genealogieën gaan alle terug op het werkstuk van Jean de Launay.¹⁸ In het kader van deze studie was het voor ons onmogelijk om de volledige genealogie opnieuw op te maken. Als basis gebruiken we vanzelfsprekend voor de periode tot 1300 de door Ernest Warlop opgemaakte genealogie in zijn studie over de Vlaamse adel, die zeer betrouwbaar is.¹⁹ Nadien blijft het behelpen met fragmenten, in afwachting van de publicatie door Hervé Douxchamps van de genealogie van de familie.

Verscheidene leden van de familie voerden de riddertitel en kwamen op het einde van de 12de eeuw in het bezit van de heerlijkheid Haveskerke, vanwaar de familie haar naam haalde. Door een weldoordachte huwelijkspolitiek bekwam de familie tegen het einde van de 13de eeuw een sterke positie in de Frans-Vlaamse regio met bezit van de heerlijkheden Haveskerke, Stegers, Waten, Lederzeele, la Gorgue, Ochtezeele, Quéant, Fontaines, enz. . .²⁰ Op politiek vlak maakte de familie actief deel uit van de entourage van de graven van Vlaanderen en werden ze hun woudmeesters in de 12de eeuw.²¹ De verschillende takken van de familie bouwden een

worden gezien de vele fouten die erin voorkomen); B. DE HERCKENRODE, 'de Haveskercke', in: *Nobilaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne*, Gent, 1865, dl. 1, p. 981-982. Het anoniem gepubliceerde 'Généalogie de la très-illustre et ancienne Maison de Haveskercke', verschenen in: *Bulletin et annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, dl 3, Antwerpen, 1846, p. 287-310 is de uitgave van een handschrift in bezit van de familie Haveskercke (thans BRUGGE, *Rijkarchief*, Fonds Thibault de Boesinghe, nr. 625 - met de grootste omzichtigheid te gebruiken); H. DE LIMBURG-STIRUM (ed.), *Chanoine de Joigny. Manuscrit relatif aux Seigneuries de Flandre*, Oudenaarde, 1935, p. XXIII, 44-45, 56, 69, 70, 114, 117, 268-269.

18 Met dank aan Dhr. Hervé Douxchamps voor deze mededeling. Zie H. DOUXCHAMPS, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes', in: *Le Parchemin*, 65 (2000), p. 323-343. Over Launay, zie *ibidem*, p. 323-324.

19 E. WARLOP, *The Flemish Nobility before 1300*, Kortrijk, 1976, dl. 3, p. 871-878.

20 Zie o.a. A. VAN HOVE, 'Essai de Statistique féodale de la Flandre Maritime', in: *Annales du Comité Flamand de France*, 39 (1932), p. 149, 172-173, 195, 242, enz.

21 W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-1206)*, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1966-1971, dl. 1, p. 427 en dl. 2, p. 44-48 (n° 9); Th. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-sept. 1191)*, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1988, dl. 2, nrs. 387, 420.

aanzienlijk patrimonium op van strategisch gelegen heerlijkheden die hun politieke macht consolideerde.

RIDDER FILIPS III VAN HAVESKERKE

Ridder Filips III van Haveskerke was een bekend grafelijk ambtenaar. In 1337 werd hij kamerheer van graaf Lodewijk II van Nevers (1322-1346), na het overlijden van zijn vader Filips II, en werd zo actief betrokken bij het beheer van het grafelijke hotel.²² Hij was tevens rechtstreeks leenman van de graaf zowel bij oorlog of tornadoi en daarvoor ontving hij levenslang enkele vergoedingen, nl. het beheer van de Brief van de Kamer, en dat volgens dezelfde modaliteiten als de klerk Jan van Brugge. Dat hield in dat hij 200 Parijse ponden rente gevestigd op deze inkomsten verkreeg en een bedrag van 1000 Parijse ponden waarvoor jaarlijks domeininkomsten tot 100 Parijse ponden moesten worden gekocht.²³ In 1337 was hij aan het hof in Parijs en in 1340 werd hij door Lodewijk van Nevers gevraagd om militair bij te springen in zijn strijd tegen de Engelsen en de opstandige Vlamingen. Hij werd samen met kanselier Willem van Auxonne, Gerard de Grandpré, Jan van Cadzand en Eudes de Choye gerekend tot de belangrijkste raadsheren van de graaf Lodewijk van Nevers.²⁴ Hij werd tevens slotvoogd van het grafelijk kasteel van Rupelmonde. Bij het aantreden van Lodewijk van Male in 1346 werd Filips III kapitein van de stad en het kasteel van Nieuwpoort, een stad met wie hij enkele keren in conflict zou komen (1349 en 1351). Op 1 april 1337 was hij aangeduid om in Dendermonde aanwezig te zijn bij de ondertekening

22 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Chartes de Flandre, nr. 2/116, 23 januari 1337 (n.s.). Met dank aan Hervé Douchamps voor deze referentie.

23 M. VANDERMAESEN, *Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*, Brussel, 1999, p. 351; J. BUNTINX, *De audiëntie van de Graven van Vlaanderen. Studie over het centraal grafelijk gerecht (c.1330-c.1409)*, Brussel, 1949 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nr. 10), p. 26-27. Buntinx laat uitschijnen dat de benoeming van Filips van Haveskerke een begin was van de professionalisering van het beroep van ontvanger en dat daarmee de leenmannen uit de administratie geweerd werden. Dit is alleszins voor wat betreft van Haveskerke onjuist. Vandermaesen haalt bovendien Filips II en Filips III door elkaar in zijn werk.

24 M. VANDERMAESEN, *Bijdrage*, dl. 1, p.160 en 347.

van het economisch-militair verdrag tussen Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland.²⁵ Dat hij vanaf 1337 voor enkele jaren uit onze documentatie verdwijnt heeft te maken met de opstand van Van Artevelde en zijn verblijf aan het hof in Parijs tot in 1340. De grafelijke macht in Vlaanderen was in die periode vrijwel onbestaande en problemen tussen de particularistisch ingestelde steden en de grafelijke ambtenaren waren niet uitzonderlijk. In 1349-1350 raakte de stad Ieper in conflict met de Vlaamse graaf met betrekking tot André de Rasse en ridder Jean Barnaige. In 1353 zou de ontvanger de Rasse vervangen worden door Jan van der Delft.²⁶ Filips van Haveskerke was gehuwd met Marie de Rasse maar of zij rechtstreeks verwant was met de ontvanger André de Rasse kon niet worden uitgemaakt.²⁷ In de zomer van 1353 was Filips III nog in Ieper waar hem presentwijn werd aangeboden door de stad. Volgens zijn grafschrift - hij lag begraven in de kloosterkerk van Eversam nabij de ingang van de sacristie - zou hij op 14 april 1355 overleden zijn, maar het jaartal is met zekerheid foutief.²⁸

François III van Haveskerke, zoon van de vermoorde Filips III, was een berucht personage. Hij had op donderdag voor Pasen 1387 samen met een bende kompanen Alix de Heuchin, dame van Thiennes, tijdens haar gebed in de kerk van Thiennes geschaakt. Zij was op dat ogenblik een (rijke) huwbare weduwe en hij wilde met haar huwen, allicht met de bedoeling om haar erfenis binnen te rijven. De vrouw werd per paard naar Menen overgebracht. Van de eerste emotie bekomen stelde Alix de Heuchin dat ze dat huwelijk niet zag zitten, maar ze liet zich toch overhalen en het was

25 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 739; P. ROGGHÉ, 'Simon de Mirabello in Vlaanderen', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 9 (1958), p. 29-30.

26 I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des Chartes et Documents appartenant aux archives de la Ville d'Ypres*, dl. 2, Brugge, 1854, p.150-152 en 162-164; J. SABBE, 'De ondergang van twee Vlaamse adellijke geslachten in de 14e eeuw: de Heren van Wessegem en van Praet', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis van Brugge*, 103 (1966), p. 9-10 (moord op grafelijk ambtenaar in het Brugse Vrije in 1363).

27 Dat laatste beweert Jean de Launay, maar wordt door geen andere bronnen bevestigd. Hervé Douxchamps twijfelt ook ten zeerste aan deze alliantie.

28 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 1464; RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, 125] 3. Met dank aan Hervé Douxchamps voor deze referenties.

de pastoor van Wervik die het huwelijk inzegende. Daarna werd de vrouw naar Henegouwen overgebracht, waar ze een tijdlang verbleef vooraleer terug in Vlaanderen terecht te komen, meer bepaald in de kerk van Busbeke, waar de pastoor, een *tabellionnaris* (pauselijk notaris), en enkele vrije lieden van de hertog aanwezig waren. Men zal toen gebruik gemaakt hebben van de kerkelijke immuniteit om het huwelijk te 'regelen' en het eerste huwelijk, dat juridisch betwistbaar was, rechtsgeldig over te doen. Intussen waren de vijf medeplegers van de schaking veroordeeld en levenslang verbannen uit Frankrijk.²⁹ Hertog Filips van Bourgondië gaf remissie aan de medeplegers van de schaking in september 1388³⁰ terwijl de Franse koning Karel dit deed op 13 april 1391.³¹ Het is uitzonderlijk dat twee vorsten een remissie geven voor één en dezelfde zaak en het toont de duale houding ten voeten uit van deze familie die zowel tot de Bourgondische hertogen als de Franse koning toenadering zochten. In de remissie van hertog Filips werden de goede diensten van François van Haveskerke nogmaals uiteengezet: zo hij had meegevochten in Westrozebeke en de banner gedragen van de vader van hertog Filips; ook in de slag van Broekburg had hij meegevochten aan hun zijde en hij was er overigens zwaar gewond geraakt. Hiermee is hun politieke positie bepaald en blijkt dat ze fervente aanhangers waren van de Vlaamse graven en Bourgondische hertogen. In 1382 vochten ze dus tegen de Vlamingen o.l.v. Van Artevelde in Westrozebeke, een positie die de familie reeds kort na 1297 ook had ingenomen, toen ze de kant koos van de Fransen tegen de Vlamingen. Dat zal hen zeker niet steeds geliefd gemaakt hebben bij de plaatselijke bevolking. Als beloning voor die trouw kregen verschillende leden in de late 14de eeuw en 15de eeuw benoemingen als baljuw, o.a. in Brugge, Kortrijk, Kassel, Sint-Winoksbergen, Beveren-Waas, ... François IV van Haveskerke, die het baljuwschap van de stad en het Brugse Vrije uitoefende in de periode 1411-1413, werd er eigenaar van het

29 De remissie van hertog Filips de Stoute vermeldt de namen: Jehan de Loie, Thorequin bastaardzoon van Guillaume de Relenghes, Henry de le Becque, Phelippe Damizelle, Henry le Mach.

30 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 1597 f. 16r.

31 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 1548, nr. 12016.

huis 'de Casselberg' gelegen in de Hoogstraat en dat ten laatste in 1418.³²

De familie had aanzienlijke bezittingen zowel in het huidige Frans-Vlaanderen als in Veurne-Ambacht. Reeds halfweg de 12de eeuw is er sprake van grondbezit aan de IJzer gelegen dat werd verkocht aan de Duinenabdij.³³ De ruzie tussen graaf Gwijde van Dampierre en de Franse koning op het eind van de 13de eeuw dreef hen in het Franse kamp. De adel die zijn goederen, door de opzeg van de leenhulde in 1297 die graaf Dampierre had gedaan aan de Franse koning, verbeurd verklaard zag, nam wraak en ging in dienst van de Franse koning.³⁴ Jan en Gilles van Haveskerke traden in Franse dienst en stonden als *leliaerts* aan het hoofd van het Franse garnizoen dat tot in juni 1302 het belegerde Kassel verdedigde³⁵. Hun 'overlopen' naar de Franse koning heeft hen

- 32 H. NOWÉ, *Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1928, p. 397; J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967; A. DE BEHAULT DE DORNON, *Bruges séjour d'exil des rois d'Angleterre Edouard IV (1471) et Charles II (1656-1658)*, Brugge, 1931, p. 178 e v. Het gebouw wordt besproken door L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'Les registres des « Zestendeelen »', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 43 (1893), p.99. Over het huis de Casselberg en zijn wedervaren in de 14de eeuw werd een bijdrage geschreven door J. SABBE, 'Yolande van Vlaanderen, gravin van Bar en vrouwe van Cassel, en het huis de "Casselberg" in Brugge (1373)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis van Brugge*, 138 (2001), p. 33-55.
- 33 A. WAUTERS, *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique*, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1868, dl. 2, p. 410. Het betrof hier de verkoop in oktober 1158, geattesteerd door Willem van Ieper, van een stuk grond bij de IJzer door Simon van Haveskerke en zijn broer Robert. Deze zijn voorlopig niet te verbinden met onze Haveskerkes, ofwel gaat het om een 'gefabricceerd' stuk, want de link met later grondbezit nabij Eversam is toch opvallend (n.v.d.r. een exemplaar van deze oorkonde bevindt zich in: BRUGGE, *Archief Groot Seminarie*, Fonds Duinenabdij, nr. 448). Als het om een *falsum* zou gaan, is de chronologie alvast goed, want Willem van Ieper was pas in 1154 terug na zijn mislukte poging om de macht in het graafschap naar zich toe te trekken na de crisis van 1127/1128. Zie: E. WARLOP, 'Willem van Ieper, heer van Lo', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 2, Brussel, 1966, k.362-368; IDEM, 'Willem van Ieper, een Vlaamse condottiere (voor 1104-1164)', in: *Verslagen en mededelingen van de Leiegouw*, 6 (1964), p. 167-191; 7 (1965), p. 197-218; K. PAPIN, 'De rol van de Tempeliers in de vorming van de middeleeuwse 'grootstad' Ieper (1127-1309)', in: *Westhoek*, 27 (2011), p. 161-192.
- 34 W. PREVENIER, 'Motieven voor Leliaardsgezindheid in Vlaanderen in de periode 1297-1305', in: *De Leiegouw*, 19 (1977), p. 273-288; Ph. DESPRIET, *Kortrijk 1302. Keerpunt in de Frans-Vlaamse oorlog (1297-1302)*, Kortrijk, 2001, p. 26.
- 35 Ph. DESPRIET, *Kortrijk 1302*, p. 19.

financieel geen windeieren gelegd. Op 1 december 1298 kreeg Gilles van Haveskerke, heer van Waten, uit handen van Raoul de Clermont uit naam van de Franse koning, de jurisdictie en goederen die de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre bezat in Lederzeele, Brokselele, Rubroek en Volkerinkhove.³⁶ Ridder Jan van Haveskerke kreeg in juni 1299 een rente van 600 ponden te innen op de *redeninge* van Sint-Winoksbergen.³⁷ Ridder Baudouin van Haveskerke kreeg om de geleden schade te vergoeden een som van 789 Parijse ponden in 1299.³⁸ Er is geen twijfel omtrent hun positie in de Frans-Vlaamse oorlog in deze periode. Kort voordien waren ze nochtans nog partijgenoten van de Vlaamse graven. In 1296 schonk ridder Jan van Haveskerke aan Robrecht van Vlaanderen, de latere Robrecht van Kassel, tweede zoon van de graaf van Vlaanderen, een stuk grond in ruil voor het gebruik van een stuk bos om zijn dieren te laten grazen. Hiervoor was hij gehouden om leenhulde te doen aan Robert van Kassel.³⁹ In 1294 was dezelfde Jan, heer van Haveskerke, samen met verschillende andere adellijke heren tussengekomen bij koning Filips van Frankrijk om Gwijde van Dampierre, die in gevangenschap werd gehouden in Frankrijk, vrij te laten.⁴⁰ Het is duidelijk dat de familie van Haveskerke door de opzeg van de leenhulde aan de Franse koning hierdoor zijn goederen verbeurd zag worden en om deze reden de Franse partij heeft gekozen. Dit zou in de decennia na 1302 nog steeds doorwegen in hun relaties met andere families. Ook tijdens de opstand van Kustvlaanderen met Zannekin (1323-

36 E. DE COUSSEMAEKER, *Documents historiques sur la Flandre Maritime*, fasc. 3, Rijsel, 1877, p. 69 (overdruk uit de *Annales du Comité Flamand de France*, t. V-VI).

37 E. DE COUSSEMAEKER, *Documents historiques*, fasc. 3, p. 70-71.

38 E. DE COUSSEMAEKER, *Documents historiques*, fasc. 3, p. 88-89. Andere bewijzen voor hun eliaertsgezindheid, zie PARIJS, *Archives nationales*, J 544/11; J 1020/16 en J 1020/48; JJ 45 f°34; PP 117; A. D'HERBOMEZ, 'Philippe le Bel et les Tournaisiens', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 5e reeks, 3 (1893) p. 145. Zie ook: F. FUNCK-BRETANO, *Philippe le Bel en Flandre*, Parijs, 1897, p. 148-149, 396, 645.

39 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 1562, 2e Cartularium van Vlaanderen, stuk 319 (J. DE SAINT-GENOIS, *Monumens anciens*, Rijsel, 1782, dl. 2, p. 852, k. 2). Gedateerd te Bethune, 7 juli 1296.

40 J. DE SAINT-GENOIS, *Monumens*, p. 834, k. 1. Origineel van 3 januari 1294.

1328) kozen ze de zijde van de Franse koning en poogden nadien de schade te recupereren die hun goederen geleden hadden.⁴¹

DE PROOSDIJ VAN EVERSAM OP STAVELE EN DE VAN HAVESKERKES

Om de hechte relatie van de familie van Haveskerke met Veurneambacht aan te duiden is volgend markant feit aan te stippen. De van Haveskerkes zijn volgens een niet na te trekken overlevering de stichters en behoeders geweest van de proosdij van Eversam (Stavele).⁴² Op zijn minst drie generaties van de familie werden er begraven en deden er belangrijke giften. Het feit dat ze in het hoogkoor van de kloosterkerk begraven werden duidt terdege op hun - lokaal - belang. Toch zijn er een tweetal kanteekeningen te maken. Vooreerst is het eigenlijk een uitgemaakte zaak dat ze niets met de stichting van Eversam te maken hebben en slechts vanaf het midden van de 14de eeuw de kloosterkerk als hun familiemausoleum gebruikten. Pas vanaf dat ogenblik zijn er verscheidene oorkonden bewaard die de begrafenissen en diensten regelen voor telgen van de familie.⁴³

De traditie wil dat op de plaats waar een telg uit de familie van Haveskerke zijn broer tijdens een jachtpartij per ongeluk doodde er een kapel werd opgericht, waarrond later de proosdij van Eversam ontstond. Dit verhaal van feiten die uit de 10de eeuw zouden dateren wordt voor de eerste keer opgedist door de kroniekschrijver Gerardus de Meestere op het eind van de 16de eeuw. Zijn kroniek wordt voor zijn historische betrouwbaarheid niet hoog

41 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 263, Sententie door Robrecht van Kassel, Waasten 14 augustus 1329. Het betreft hier de dame van Haveskerke en Beauval en Jan van Haveskerke, heer van Waten naast andere vertegenwoordigers van de adel uit de streek.

42 Voor de geschiedenis van Eversam zie P. CALLEBERT, 'Prévôté des Saints-Pierre-et-Vaast à Eversam', in: *Monasticon Belge*, dl. 3, Flandre Occidentale, vol. 3, Luik, 1974, p. 635-690. Voor de oudste geschiedenis zie P. CALLEBERT, 'Ontstaan en vroegste geschiedenis van het kapittel te Eversam (1091-1200)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 107 (1970), p. 161-216. We gebruikten eveneens - met de nodige omzichtigheid - de kroniek van Eversam uitgegeven door C. CARTON & F. VAN DE PUTTE, *Chronicon Monasterii Evershamensis*, Brugge, 1852.

43 BRUGGE, *Archief Groot Seminarie*, Fonds Eversam, oorkonden 48, 53, 59 & 62 en Cartularium C, f. 15-17. Zie ook CALLEBERT, 'Prévôte', p. 667-669.

ingeschat.⁴⁴ Het is opvallend dat er pas vanaf halfweg de 14de eeuw sprake is van telgen van de familie van Haveskerke die begraven worden in de kloosterkerk en jaargetijden laten instellen. Dit kan evenwel te maken hebben met de overlevering van het archief van de proosdij. In 1369 of 1370 werd de proosdij in de as gelegd en ging ook het archief verloren. De toenmalige proost Petrus I Boidin zorgde ervoor dat er verschillende vidimi werden gemaakt van verloren gegane documenten. In hoeverre er toen vervalsingen zijn gemaakt dient nog te worden uitgemaakt.⁴⁵ Toch zou in de legende een bron van waarheid kunnen steken, maar werd ze nadien vervormd en werden enkele gebeurtenissen enige eeuwen 'jonger' gemaakt.

Hoe de familie precies in de Westhoek is beland kan in de huidige stand van het onderzoek nog niet precies worden achterhaald. Het is de broer van vermoorde Filips III, François II die het eerst als heer van ten Brouke wordt vermeldt, een leen met woonst en 112 gemeten in Reninge, 45 gemeten in Pollinkhove en 40 gemeten in Westvleteren. Er waren 100 achterlenen. Een ander leen lag in Oostvleteren, had geen foncier maar enkel acht achterlenen, en een derde leen genaamd de 'Jan Zaxbrouc' in Oostvleteren was 12 gemeten groot en telde 12 achterlenen. Na het overlijden van François II in 1367 gingen deze over naar zijn broer Hustin⁴⁶. Het aantal achterlenen, nl. 120, was vrij hoog, en verleende de leenhouders toch enig aanzien in de streek. Bovendien was de houder van ten Broucke (het werd in het Frans als *du Breucq* vertaald) één van de vier toezichhouders van de Zuidwatering in Veurneambacht.

We kunnen de zaak van de moord op ridder Filips van Haveskerke niet behandelen zonder eerst de situatie in de streek omstreeks 1340 te overzien. De reeks opstanden vanaf de jaren 1338 zou de tegenstelling tussen de Fransgezinde adel die de partij van de graaf

44 P. CALLEBERT, 'Prévôté', p. 660.

45 P. CALLEBERT, 'Prévôté', p. 667-668.

46 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 3679, *Leenregister voor Vlaanderen uit 1365*, f. 231r-v. Nadien werden de drie lenen samengevoegd in één heerlijkheid met leenhof, zie: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et châtelainie de Furnes*, Brussel, 1897, dl. 3, p. 303-305.

koos en de opstandelingen, gesteund door het stedelijke patriciaat, enkel benadrukken. Het uitbreken van de Frans-Engelse oorlog in 1337 versterkte de drang van de Vlaamse steden naar onafhankelijkheid. De Vlaamse graaf koos noodgedwongen de Franse kant in het conflict en als represaille werd de noodzakelijke invoer van Engelse wol stopgezet, waardoor op zijn beurt de traditionele lakenindustrie in de grote Vlaamse textielcentra stilviel.⁴⁷ Daardoor brak er een opstand uit in de Vlaamse steden tegen de graaf, o.a. in Ieper (1343) waar deze geleid werd door Jan van Houtkerke.⁴⁸ De baljuw van Poperinge, Jan de Bets, kreeg een jaarrente van de Engelse *exchequer* uitbetaald van 20 Florentijnse florijnen.⁴⁹ Vanaf 1342 was de toestand totaal onhoudbaar: Lodewijk van Nevers werd volledig gedomineerd door de Drie Leden. Als antwoord stelde zijn opvolger graaf Lodewijk van Male - Lodewijk van Nevers sneuvelde tijdens de slag van Crécy in 1346 - in september 1349 een regent aan voor het Westland, waar de opstand het hevigst had gewoed.⁵⁰ Intussen had dat machtsvacuüm - Vlaanderen werd geregeerd door ruwaard Jacob van Artevelde - ervoor gezorgd dat Ieper zijn berucht lakenprivilegie kreeg van 1344, waardoor een poging werd ondernomen de omliggende textielnijverheid te knechten. In 1348 capituleerde de stad Ieper. Voor Lodewijk van Male zat er weinig anders op om dat privilege in 1348 en 1351 te bevestigen in een poging om zijn politieke macht en invloed te herwinnen. Doch dat zorgde er allesbehalve voor dat de Poperingse lakennijverheid slagen kreeg in tegenstelling wat nogal eens wordt gesteld! Hoewel de nieuwe graaf Lodewijk van Male minder onder invloed stond van het Franse hof dan algemeen wordt aangenomen, doen zich toch verschillende problemen voor

47 D. NICHOLAS, *Town and countryside: Social, Economic and Political Tensions in Fourteenth Century Flanders*, Brugge, 1971, p. 176. Een recente synthese van het 14de-eeuws graafschap Vlaanderen is te lezen bij M. BOONE, 'Le Comté de Flandre dans le long XIVe siècle: une société urbanisée face aux crises du Bas Moyen Age', in: M. BOURIN, G. CHERUBINI, G. PINTO (ed.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento: un confronto*, Firenze University Press, 2008, p. 17-47.

48 D. NICHOLAS, *Town and countryside*, p. 179.

49 *Calendar of Patent Rolls 1338-1340*, Londen, 1895, p. 371.

50 D. NICHOLAS, *Town and countryside*, p. 157 en 161; H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, dl. 1, p.136 (GENT, Rijksarchief, Varia 2, nr. 256)

met adellijke grafelijke ambtenaren in Gent en Ieper.⁵¹ De nieuwe graaf was zich bewust van zijn zwakke politieke positie en voerde talrijke hervormingen door, maar hij bevestigde eveneens in 1349 het Poperingse textielprivilegie uit de tijd van Robrecht van Bethune om zich zo van de steun van het Iepers stadspatriciaat te kunnen verzekeren.⁵² Het was warm en koud blazen tegelijkertijd.

DE MOORD OP RIDDER FILIPS VAN HAVESKERKE

De bewaard gebleven documenten laten ons in het ongewisse over de exacte plaats en datum van de moord op ridder Filips van Haveskerke. We vinden hem een laatste keer in Ieper in de zomer van 1353⁵³. Deze datum is de *terminus a quo*. Tussen deze datum en 1 juli 1354 werd de hele vendetta uitgevochten. Het bewaarde grafschrift geeft evenwel als overlijdensdatum 14 april 1355, wat niet kan, omdat het eerste stuk waarin de graaf de zaak naar voren brengt dateert van 1 juli 1354. We staan hier voor een raadsel, omdat de datum op de grafsteen in Romeinse cijfers staat en niet in Arabische, waar de ongeoefende lezer zich gemakkelijk zou kunnen vergissen tussen het cijfer vier en vijf⁵⁴. Was de grafsteen niet meer goed leesbaar toen de tekst werd overgeschreven? Slijtage van de steen, waardoor een leesfout ontstaat, lijkt eerder uitgesloten, omdat een kloosterkerk als Eversam weinig publiek over de vloer kreeg. Wel is het theoretisch mogelijk dat door de godsdienstoorlogen de steen deels vernield werd en daardoor bij de restauratie van de steen het jaartal foutief gelezen werd en er een

51 D. NICHOLAS, *Town and countryside*, p. 193-195, 204 en 252-253.

52 D. NICHOLAS, *Town and countryside*, p. 109, n. 112; N. DE PAUW, *Ypre jeghen Poperinghe*, Gent, 1899, p. 11.

53 BRUSSEL, *Koninklijke Bibliotheek*, Fonds Merghelynck, 32/1 (stadsrekening november 1352-1353) f. 139. Het is wel zeer opvallend dat Filips van Haveskerke maar twee kannen wijn krijgt, terwijl de burggraaf van Diksmuide er 37, de ruwaart van Grevelingen 24 en Robrecht van Namen er 12 krijgen.

54 *Ici gist Mr Philippe de Haveskercke, Fs de Monsieur Philippe, qui trespassa l'an de grâce XIIIe LV le XIIIe jour d'avril*. G. DE MEESTERE, *Chronicon*, p.19 lijkt op dit punt tevens verdacht te zijn. Er staat *D. Philippe de Haveskerke et eius uxor Adelis de Tolonare*, terwijl dit Franciscus moet zijn en het was niet voor het zielenheil van zijn moeder, maar grootmoeder. Over het graf van Franciscus uit 1354 (waarvoor een jaarmis voorzien werd op de H. Remigius, 1 oktober) staat verder *'at vero dicendum hoc epitaphium esse Philippi non autem Francisci'*. De reeds gecontesteerde kroniek kan alleszins bij dit probleem geen uitsluitsel geven.

teken ontbreekt (het jaartal zou dan XIIIe LIV zijn, maar ook met deze datum is er een probleem).

Het was in die jaren nog gebruikelijk dat patriciërs en adellijke families hun ruzies zelf oplosten met de hulp van familieleden, vrienden en ondergeschikten. Zo kwamen clans tegenover elkaar te staan en vloeiende er geregeld bloed. Dergelijke ruzies konden soms lange tijd aanslepen en resulteren in verschillende moorden.⁵⁵ Bij patriciërsfamilies kwam het initiatief voor de vrede meestal van de schepenen. In deze zaak zien we dat het initiatief genomen werd door de graaf, hierin gesteund door de abt van St.-Bertijns als wereldlijk heer van Poperinge.

Een eerste document van graaf Lodewijk van Male op 1 juli 1354, gericht aan diens gerechtsdienaren (baljuws, ...), probeert een einde te stellen aan de oorlog die de familie en vrienden van de omgekomen ridder in Poperinge aan het voeren waren. Hierin wordt als hoofdschuldige reeds ene Willem, bijgenaamd Bru uit Poperinge aangewezen, die de kwetsuren heeft toegebracht aan ridder van Haveskerke, waaraan hij uiteindelijk overleed. De graaf neemt de stad Poperinge, zijn keurbroeders en de bevolking in bescherming omdat die het slachtoffer waren geworden van de wraaknemingen van de broers en vrienden van de omgekomen ridder. Deze bescherming sloeg op iedereen, behalve op de schuldige Willem, en dit vanaf het laatste St.-Jansfeest (24 juni). De graaf wilde zich laten informeren over de ware toedracht van de zaak, maar was al zeker dat het enkel de genoemde Willem was die schuldig was aan de moord. Hij wilde met deze bescherming beletten dat de broers en vrienden van de overleden ridder verder goederen van onschuldige inwoners van Poperinge vernielden. De graaf eiste dat de private oorlog zou ophouden⁵⁶. Het optreden van de graaf in dergelijke gevallen kaderde in zijn pogingen om zijn macht te her-

55 Zie o.m. D. NICHOLAS, 'Vendetta and Civil Disorder in Late Medieval Ghent', in: R.M. GOLDEN (ed.), *Social History of Western Civilization*, dl. 1, New York, St. Martin's Press, 1992, p.179-192; F. BUYLAERT, 'Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent', in: *Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 75 (2007), p. 1-19.

56 H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, dl. 1, p. 468-469.

stellen in het graafschap. Een belangrijk instrument daartoe was de 'pais' of 'vrede' die kon uitgeroepen worden. Dat gebeurde op 11 mei 1355. De graaf gaf op vraag van de schepenen en keurheren van Poperinge 'vrede' aan al diegenen die hem iets misdaan mochten hebben in het kader van de dood van Filips van Haveskerke, behalve diegenen die verbannen waren. De stad Poperinge kreeg daarvoor een boete van 3500 gouden schilden, te betalen aan de ontvanger van de graaf, Jan van der Delft.⁵⁷ De betaling, maar wel van 4000 gouden schilden gebeurde op 13 december 1357 aan de helper van de ontvanger, Franquin Alloë.⁵⁸ Waarom het bedrag intussen met 500 schilden verhoogd werd is niet gedocumenteerd, maar het heeft er alle schijn van dat de kinderen en broers van het slachtoffer niet akkoord waren met de eerste regeling die de graaf had bedongen. Zij waren in deze vrede geen betrokken partij geweest, aangezien deze door de graaf was opgelegd.

HET AKKOORD VAN 3 JANUARI 1358: DAG VAN DE VRIJSpraak

Het definitieve vredesakkoord van 3 januari 1358 (n.s.) brengt de ware toedracht van de hele vendetta naar boven.⁵⁹ In Brugge kwamen voor de grafelijke raad de betrokken partijen bijeen: François van Haveskerke, *messire* Hustin, Jan en Pierre van Haveskerke, broers, samen met vrienden en andere heren, familie van de vermoorde ridder. Van de tegenpartij waren present: Pieter Noydin, Henri fil Woyts, Pietre de Scoten, Coppin le Pape, Willem Thiericen, Willem Melis en Chrestien le Bere als de dichtste verwanten van de Poperingse slachtoffers. Op het appel verschenen ook Henry le Clerc, Jehan Gherart, Franchois Diedeman, Jehan le Dammere, Lauwer Herenc, Michiel de Dickebusch als keurheren en schepenen van Poperinge, naast Guillaume Buxere, Jaqueme Hau, Pieter Webel en Jehan fil Sherhuughs die in de raad van Poperinge zaten. Bovendien was de abt van St.-Bertijns in hoogsteigen persoon aanwezig. Als wereldlijk heer van Poperinge was hij uitermate bezorgd over de hele situatie en betrokken partij ge-

57 H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, dl. 1, p. 483.

58 H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, dl. 1 p. 522-523.

59 H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, dl. 1, p. 516-519.

zien de handhaving van de openbare orde in de Poperingse keure zijn prerogatief was.⁶⁰

Deze vergadering van de grafelijke raad kwam tot een akkoord en algemene vrijspraak voor alle betrokkenen in de vendetta.⁶¹ Waarom de stad uiteindelijk de 4000 gouden schilden betaalde is duidelijk. Vooreerst was de abt in gebreke gebleven bij de rechtspleging en was hij er niet in geslaagd de private oorlog te bedwingen. Zijn prestige was niet voldoende om zomaar de herroeping van de verbanningen te verkrijgen, er diende een financiële genoegdoening te komen aan de zoon en broers van het slachtoffer, waaraan de som uiteindelijk werd betaald (één derde voor zijn kinderen, de rest aan zijn broers). De kinderen kregen bovenop de hoofdsom nog 1000 gouden schilden, te betalen aan François van Haveskerke, die deze bij de meerderjarigheid van de kinderen van het slachtoffer zou uitkeren. Binnen het jaar zouden die van Poperinge een kapel oprichten zo dicht mogelijk bij de plaats van het overlijden van ridder Filips voor 25 pond groten en dit op aanwijzen van de broers en vrienden van het slachtoffer. In de kapel zou een kapelanij gesticht dienen te worden waar een kapelaan en koster missen voor zijn zielenheil zouden opdragen. Hiertoe moest de stad Poperinge eeuwigdurende renten kopen. Ook zouden op de verjaardag van zijn dood de vigiliën en een requiemmis gezongen worden door zes priesters. De kapelaan diende deze dag 50 schellingen parisis te schenken aan 100 armen. De broers behielden het benoemingsrecht van de kapelaan en koster. Hiermee was de vrede ingesteld en kon de familie zich verder niet meer be-roepen op wraak.

De graaf bepaalde ook op deze dag dat Jehan Rikeloy, Crestien Calewart, Franche Boeye en Christiaen Bru, die door de Veurnse leenmannen eeuwigdurend verbannen waren uit het graafschap Vlaanderen voor de moord op Filips van Haveskerke, boven de Somme moesten blijven tot het eerstkomend feest van Pinksteren.

60 Poperinge had geen grafelijk baljuw, maar een baljuw die aangesteld werd door de abt van Sint-Bertijns.

61 H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male* dl. 1, p. 520.

Van de vier bannelingen waren er twee op strafbedevaart naar Santiago de Compostella in Spanje en de andere twee naar St.-Andrews in Schotland gezonden.⁶²

Blijkbaar waren naast Willem Bru nog verschillende andere personen betrokken bij de moord op de ridder, waaronder een naamgenoot en wellicht verwant van de eigenlijke dader Willem Bru. Dit doet bij ons het vermoeden groeien dat het om een goed georganiseerde moordaanslag ging – waarvan jammer genoeg de reden niet bekend is. Deze verbanningen werden uitgesproken door de Veurnse schepenen omwille van het feit dat de Poperingse schepenen volgens de keure enkel konden verbannen buiten het eigen ressort.⁶³ Poperinge ging ten hoofde naar Veurne waardoor het deze waren die deze straffen konden uitspreken. Hiermee was de zaak voor Poperinge geregeld.

Dezelfde dag, maar in een andere brief, kregen de vier bovenstaanden een 'rappe de ban' van hun eeuwigdurende verbanning die was uitgesproken door de schepenen van Veurne. Ook de broers Jakemard (of Hustin) van Haveskerke, Jan van Haveskerke en Pierre van Haveskerke, naast Jan van Rijsel, bastaard, Jacquemard de Scelewe, Jehan de Provin, Boudein de le Dale en Laurens Gantois genoemd Destaples, bekwamen een herroeping van hun verbanning die was uitgesproken door de leenmannen van de Zaal van Ieper. Deze waren voor eeuwig uit het graafschap verbannen voor de moord op drie Poperingenaars, nl. op Gregoris de Pape, Jehan Weyts zone en Jaqueme de Scoten. Hieruit blijkt duidelijk dat familieleden van de vermoorde ridder wraak hadden genomen en verschillende Poperingenaars als vergelding hadden vermoord. Of deze slachtoffers betrokken waren in het

62 Zie J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca.1300-ca.1500)*, Amsterdam, 1978. Zie eveneens de verschillende bijdragen over strafbedevaarten in: A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982.

63 H. DE LIMBURG STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, dl. 2, p. 516-520 (nr. 1448); L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de Poperinghe*, Brussel, 1902, p. 329-332 (nr. XXV) en 332-337 (nr. XXVI).

moordcomplot is onduidelijk. Eveneens kregen Hustin en zijn broer Jan van Haveskerke, Casin de Lo, bastaard, Coppin Bard en Gillekin le Queekere herroeping van hun verbanning door de wet van Poperinge uitgesproken voor de moorden op twee Poperingenaars, waaronder Coppin Melis. De naam van het tweede slachtoffer wordt niet vernoemd in de bronnen. Hustin en Pierart van Haveskerke, Enguerran de le Buveriere en hun helpers kregen eveneens herroeping van hun straf voor een moord te Elverdinge op Jehan Tierroen uit Poperinge. Tevens kregen zij de herroeping van hun verbanning door de Poperingse schepenen uitgesproken, voor de vermoedelijke moord op Coppin le Pape.⁶⁴ Uiteindelijk kreeg Jan van Haveskerke, die verbannen was door de leenmannen van Veurne, herroeping van zijn straf voor de verkrachting van Marie, dochter van Jehan Webel.

Dit document - niettegenstaande het een vrij summiere beschrijving biedt - geeft ons een mooi zicht op de private oorlog die woedde na de moord op de ridder en laat ons toe de zaak als een vendetta te bestempelen. Willem Bru, hierbij geholpen door vier mededaders, pleegt een aanslag op ridder Filips van Haveskerke. Deze overlijdt aan zijn opgelopen verwondingen. De vier mededaders zijn verbannen, maar over de straf die Willem Bru kreeg, zijn er geen nadere gegevens bekend. Daarop volgt een weerwraak door de familieleden van de vermoorde ridder die eveneens in groep - ze zijn met negen - drie Poperingenaars over de kling jagen. Er is niet direct een aanwijzing dat deze drie slachtoffers met de groep die de moordaanslag pleegde iets te maken hadden. Misschien is de wraakneming een blinde represaille geweest. De broers Jan en Hustin van Haveskerke laten zich ondertussen niet onbetuigd en plegen nog twee bijkomende moorden op Poperingenaars. Hustin blijkt nadien betrokken bij nog een moord te Elverdinge op een

64 Opvallend is dat enkele leden van de adellijke familie van Haveskerke in eerste instantie door een stedelijke rechtbank (i.c. deze van Ieper) worden berecht, terwijl zij het voorrecht hadden zich steeds door de hoogste rechtbank te laten berechten, op dat ogenblik de grafelijke raad. Zie: F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nieuwe reeks nr 21), p.33.

Poperingenaar en een - niet met zekerheid - aan hem toegeschreven moord.⁶⁵ Tenslotte maakt Jan van Haveskerke zich schuldig aan de verkrachting van een ongehuwd meisje. Op de overtreding van de vrede werd een boete gezet van 10.000 gouden schilden, te betalen aan de partij die zich aan de vrede hield. Opvallend is dat de jongere broer van het slachtoffer, Francois van Haveskerke II, nooit aanwezig was bij de wraakacties. Alle elementen zijn aanwezig om van een werkelijke vendetta te kunnen spreken, de wraaknemingen zijn blind en niet gericht op de dader van de moord, maar op inwoners van een hele stad, enkel en alleen omdat de schuldlige een lid was van die gemeenschap. Dit soort vendetta's zijn niet uitzonderlijk, want in de 14de eeuw hebben er zich verschillende gelijkaardige feiten afgespeeld in het graafschap Vlaanderen. Het feit dat de wraakneming nog getolereerd werd zorgt voor dergelijke langdurige ordeverstoringen. Opvallend is ook dat de familie van het slachtoffer financieel vergoed wordt, terwijl de slachtoffers die vielen in de vendetta, en waar we ervan uitgaan dat er personen bij waren die niets met de zaak te maken hadden, geen enkele genoegdoening krijgen. De wraakneming komt in Vlaanderen nog in de 15de eeuw voor, maar schijnt in de 16de eeuw zijn betekenis te hebben verloren.⁶⁶

HET MAUSOLEUM VAN DE VAN HAVESKERKES

Gegevens over de instelling van een jaargetijde in Eversam zijn niet bewaard voor de vermoorde Filips III van Haveskerke. Wel zeer vreemd is het optreden van de jongere broer van het slachtoffer, Franciscus II. Op 19 april 1354 liet hij een jaargetijde instellen voor het zielenheil van zijn bijna 20 jaar eerder overleden vader Filips II en zijn grootmoeder, Marie de Tourmignies. Het legaat betrof een rente van 28 ponden parisis bezet op in Merkem gelegen

65 Elverdinge maakt op dat ogenblik deel uit van het grafelijk domein.

66 W.P. BLOCKMANS, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht. Een vergelijking (met nadruk op Vlaanderen)', in: J.W. MARSILJE (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Cahiers Sociale Geschiedenis 7), Hilversum, 1990, p. 9-33; Ch. PETIT-DUTALLIS, *Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle. Lettres de rémission de Philippe le Bon*, Bibliothèque du XVe siècle, Parijs, 1908.

grond. Dit gebeurde met het akkoord van zijn echtgenote Adelis de Tolnare. Deze private oorkonde opgesteld door Franciscus II van Haveskerke op zaterdag 19 april 1354 geeft drie retroakten, nl. uit 1284, 1285 en 1286, wat eveneens de oudste akten met vermelding van een Haveskerke in het kader van de proosdij van Eversam zijn, wel steeds vermeld als Philippe II *du Breuc*.⁶⁷ Blijkbaar is dit dus een stuk dat niet verloren ging bij de brand van 1369/70. Verschillende telgen van de familie in de 14de en 15de eeuw werden begraven in het hoogkoor van de kloosterkerk, hetgeen toch wel wijst op hun vooraanstaande positie. In deze oorkonde, die gedateerd is op 19 april 1354 (in de akte staat de zaterdag na Pasen 1354), treedt ridder Filips III van Haveskerke op om de uitvoering van het testament van zijn vader door zijn broer te bevestigen en er ook zijn zegel aan te hangen. Men zou aan de echtheid van dit stuk kunnen twijfelen - het is per slot van rekening een private oorkonde - ware het niet dat er een confirmatie gedateerd van 24 april 1354 bijsteekt door Raymond Saquet, bisschop van Terwaan van 1334 tot 1356. En dus kan Filips III volgens deze akte niet op 14 april 1354 overleden zijn, want de akte waarin hij optreedt is gedateerd op 19 april. De mogelijkheid blijft dat de akte van de graaf verkeerd gedateerd werd of de uitgever van de oorkonden De Limburg-Stirum zich vergist had. Bij nazicht van het origineel register blijkt dat laatste evenwel uit te sluiten.⁶⁸

Er is nochtans een verklaring voor. Filips III van Haveskerke, oudste zoon van Filips II, wordt vermoord (kort voor 19 april, 14 april 1454 is mogelijk) zonder dat het testament van zijn vader, 20 (!) jaar vroeger overleden, was uitgevoerd. Dat geeft problemen om de erfenis uit te voeren (die goederen moesten uit de erfenis van de nog minderjarige kinderen van het slachtoffer worden ge-

67 BRUGGE, *Archief Groot Seminarie*, fonds Eversam, oorkonde 62. Allicht gaat het hier over Filips II van Haveskerke. Het betreft renten om de funeraire diensten te verzorgen bij het graf van Filips II van Haveskerke.

68 GENT, *Rijksarchief*, Varia 2, nr. 506, f. 89r. De akten in dit deel van het register staan chronologisch en lijken contemporain te zijn genotuleerd, waardoor een fout van de scribe uit te sluiten valt. Het jaartal kan geen 1355 zijn, want er is een actie voor deze datum in dezelfde zaak. De maand zou eventueel nog kunnen: er staat *jull*, wat gelezen wordt als juillet. We zien niet goed in welke andere maand men zou kunnen bedoelen.

haald). Zijn jongere broer neemt het initiatief om deze zaak vooralsnog te regelen, maakt in extremis nog een akte op, sleurt er zijn broer bij die zogezegd zijn goedkeuring geeft (het is op zich al verdacht dat de oudste zoon deze zaak niet regelt) en er het zegel van zijn overleden broer aan hangt. Toen de bisschop van Terwaan de akte bevestigde (we gaan ervan uit dat men daar geen antidatering heeft gedaan), zal men daar enkel de echtheid van de oorkonde en de zegels hebben nagezien. Natuurlijk was Filips er niet bij, want intussen vermoord. Maar zijn zegel was er wel. Pas op 1 juli 1354 komt de graaf een eerste keer tussen.

De datum op de grafsteen is foutief. De overlijdensdatum 14 april 1355 is totaal onmogelijk. Als de dag al zou kloppen moet het jaartal 1354 zijn. De oorspronkelijke steen kan juist geweest zijn, nl. 1354, maar kan, zoals boven reeds gezegd, na de godsdienstoorlogen hersteld zijn én aangepast op basis van de bewaarde archiefbronnen, ... waarvan men 250 jaar later niet meer wist waarom deze gefabriceerd waren. Filips II was overigens niet betrokken bij de wraakneming op zijn vermoorde broer en dat is een opvallende vaststelling. Nu weten wij dat hij andere zaken te regelen had.

WAAROM WERD DE MOORD GEPLEEGD?

We blijven met de vraag zitten waarom ridder Filips van Haveskerke werd vermoord. De bronnen laten op geen enkel moment rechtstreeks de reden voor de moord kennen. Er zijn o.i. verschillende mogelijke verklaringen.

- Zowel Ieper als Poperinge hadden een groot probleem om hun handelswaren te transporteren naar hun internationale afzetmarkten. Het economisch meest rendabel vervoermiddel waren de schepen die via de binnenwateren de haven van Nieuwpoort bereikten, waar de koopwaar overgeladen werd op zeeschepen, en voeren tot Rusland. Nu waren die waterwegen tot Nieuwpoort noch in handen van Poperinge, noch van Ieper. Op verschillende plaatsen werd tol geheven en ruzies met de 'aangelanden' waren schering en inslag. De van Haveskerkes hadden nogal wat bezittingen langs de IJzer. David Nicholas omschreef dit zeer plastisch als

'quarrels soon arose with various potentates along the Yser'.⁶⁹ Eén van die plaatselijke potentaten waren zeker de van Haveskerkes. Niet alleen hadden ze belangrijke bezittingen aan de IJzer, maar bovendien hadden ze duidelijk belangen in de proosdij van Eversam, die gelegen was op de plaats waar de Vleterbeek in de IJzer uitmondt.⁷⁰ De Vleterbeek was voor Poperinge de enige uitweg naar de zee en bijgevolg van een uitzonderlijk economisch belang.

- De naweeën van de opstand van 1340, waarbij de van Haveskerkes aan de kant van de graaf stonden tegen de bevolking van de steden. Misschien zijn ze gewoon het slachtoffer geworden van de woede van de bevolking tegen de adel die Fransgezind was en samenwerkte met de graaf. Verschillende andere grafelijke ambtenaren zijn eveneens het slachtoffer geworden in deze machtsstrijd. Simon de Mirabello, die een belangrijk financier was van de graven maar de partij koos van Van Artevelde, werd door aanhangers van de graaf vermoord in 1346 - het jaar na van Artevelde.⁷¹ In 1337 hadden de Mirabello en Filips van Haveskerke elkaar moeten zien bij de ondertekening van het militair verdrag tussen Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland te Dendermonde op 1 april van dat jaar. De Mirabello, die samen met Filips II van Haveskerke en schildknaap Josse van Hemsrode was aangeduid om het verdrag te ondertekenen, daagde niet op, een houding die moeilijk te verklaren is.⁷² Is het toeval dat precies twee onderhandelaars van dit akkoord het leven lieten?

69 D. NICHOLAS, *Town and countryside*, p. 126-129.

70 Op 29 november 1335 werd er een akkoord bevestigd door Jehan van Cadsant en Josse van Eimsrode, grafelijke afgevaardigden, door hun bemiddeling gesloten tussen leper (vertegenwoordigd door Lambrecht Belle en Willaems Boidin) en Rogier van Women, Jehan Pierin en Snaet Jorijs in naam van de "Utebroucke" (inwoners van Woumen, Merkem en Noordschote) en van de heer Filips van Haveskerke, inzake de nieuwe sluis van Nieuwendam en andere waterwerken die de laatste aangevat hadden (afschrift in: VEURNE, *Stadsarchief*, Oorkonden 34, zonder datering, ca. 1335; vermelding evenwel van hetzelfde stuk in: I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire*, dl. 2, p. 89). Zie tevens J. DE SAINT-GENOIS, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre*, Gent, 1843-1846, p. 478, nr. 1695 (naar origineel in RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, B 1568, 7de Cartularium van Vlaanderen, f. 91v).

71 Over dit belangrijke personage zie: P. ROGGHE, 'Simon de Mirabello', in: *Nieuw Biografisch Woordenboek*, dl. 1, Brussel, 1964, k. 709-711. Dit is de samenvatting van de studie van IDEM, 'Simon de Mirabello in Vlaanderen', p. 5-55.

72 P. ROGGHE, *Simon de Mirabello in Vlaanderen*, p. 29-30 & n.136.

- Puur hypothetisch bestaat de mogelijkheid dat we hier niet met een politieke moord te maken hebben maar met een ordinaire roofmoord. Rond het midden van de 14de eeuw waren de wegen inderdaad allesbehalve veilig voor reizigers. Nochtans zou men kunnen veronderstellen dat ridders voldoende gewapend waren en in gezelschap reisden van gewapende knechten. Dat een ridder in een ordinaire aanslag om het leven kwam wijst daarentegen misschien wel op een goed georganiseerde en beraamde aanslag en niet op een toeval. Daardoor lijkt de hypothese van roofmoord niet erg waarschijnlijk. Er zijn bij de aanslag op ridder van Haveskerke geen andere namen in zijn gezelschap vernoemd. Waarom zou men overigens anders de stad Poperinge betrokken hebben in de afhandeling van de zaak en niet alleen de daders?

Overigens blijft het onduidelijk waarom er pas in 1392 een definitief akkoord kwam met de schepenen van Poperinge voor een zaak die voorgevallen was in de jaren 1353-1355. We kunnen enkel aanvoeren dat de Haveskerkes blijkbaar geen haast hadden met de bouw van de kapel en de eraan verbonden diensten en dat voor hen de veroordeling van de stad *an sich* voldoende was. Vier decennia later primeerde voor de familie de puur financiële regeling boven het religieuze aspect dat verbonden was geworden aan de vrede.

IN CONTEXT

Vendetta's tussen adellijke families zijn lange tijd *bon ton* geweest, maar in Vlaanderen was dit evenzeer een gebruik tussen adel en burgerij en tussen burgers onderling. De graven probeerden vanaf de tweede helft van de 14de eeuw door hun ingrijpen dergelijke ongecontroleerde afrekeningen te verhinderen. Maar zelfs in het verstedelijkt Vlaanderen is de vendetta nog tot in de 15de eeuw blijven bestaan. Het fenomeen van de vendetta is in alle culturen gekend en is in de meeste streken langer blijven bestaan dan in Vlaanderen. Voor Holland en Zeeland zijn we goed ingelicht door de recente studie van Glaudemans en De Waardt. De vete was er een gewettigd juridisch middel, opgenomen in het stadsrecht van meer dan 15 steden, waar de vetevoering na doodslag door de graaf

niet werd verboden.⁷³ Voor Duitsland hebben we de klassieke studie van Brunner voorhanden, die stelt dat de vete geen wraakneming was, maar wel als genoegdoening te omschrijven valt.⁷⁴

BESLUIT

De moord op ridder Filips III van Haveskerke vormde het begin van een vendetta die resulteerde in een strijd die verschillende dodelijke slachtoffers met zich meebracht. Alles speelde zich af in een bijzonder woelige tijd op zowel politiek als economisch vlak. Lodewijk van Male was zijn macht aan het terugwinnen en zijn politiek was een schipperen tussen zijn eigen belangen en deze van de steden die op autonomie aanstuurden. Deze zaak is geen vendetta van een typische stedelijke adellijke familie, maar van een familie die zijn machtsbasis vooral op het platteland heeft gevestigd door het bezit van talrijke heerlijkheden. Toch wordt een deel van de vendetta uitgevochten binnen de steden Poperinge en Veurne, deels op het platteland van Veurneambacht. De strikte cesuur die vaak wordt gemaakt tussen stad en platteland gaat hier duidelijk niet op. Dat stedelijke vendetta's, waaronder dit conflict zeker mag gecatalogeerd worden, vanaf het begin van de 14de eeuw vrijwel niet meer voorkwamen, gaat alleszins niet op.⁷⁵ Enkele jaren later, in 1362, werd er in Gent nog een beruchte vete uitgevochten tussen de families Rijm en Alijn en dit is zeker niet de laatste geweest.⁷⁶ Op 3 januari 1357 zou de graaf Lodewijk van Male

73 C. GLAUDEMANS, *Om die wrake wille: eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*, Hollandse Studiën 41, Hilversum, 2004, p. 335-336. Voor de vroege periode, zie M.W. STEIN-WILKESHUIS, 'Wraak en verzoening in middeleeuwse Friese en Scandinavische rechtsbronnen', in: H.A. DIEDERIKS & H.W. ROODENBURG (eds.), *Misdaad, zoen en straf: aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, p. 11-25; H. DE WAARDT, 'Feud and atonement'.

74 H. ZMORA, *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440-1567*, Cambridge University Press, 1997; P. FREEDMAN & M. BOURIN (eds.), *Feud, Protection, and Serfdom in Late Medieval and Early Modern Denmark (c.1400-1600)*, Turnhout, 2010.

75 F. BUYLAERT, 'Familiekwesties', p. 1.

76 L. VANTAGGIATO, 'Civil Disputes'; M. BOONE, M. Ch. LALEMAN & D. LIEVOIS, 'Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 44 (1990), p. 59-60.

nogmaals het privilege van Ieper bevestigen, waardoor er buiten de drie mijlen buiten deze stad geen gelijkaardige lakens als deze te Ieper gefabriceerd mochten vervaardigd worden. De steden Diksmuide, Belle en Roeselare werden echter buiten deze overeenkomst gehouden.⁷⁷ Of de kwestie in verband moet gebracht worden met de gespannen relatie tussen Poperinge en Ieper is geen uitgemaakte zaak, maar lijkt eerder uitgesloten.

Dit type van vendetta's of bloedwraak was in de 14de eeuw niet uitzonderlijk. De wraaknemingen die volgden op criminele incidenten waren veelal bloedig en konden pas na ingrijpen van hogerhand bedwongen worden.⁷⁸ In de 14de eeuw hebben vooral de graven Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male zich hiervoor ingespannen. In het graafschap Vlaanderen zou het duren tot onder het bewind van hertog Filips de Goede vooraleer dit type van conflictbeheersing verdween en dit duidelijk onder invloed van het proces van staatsvorming.

77 I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire*, dl. 2, p. 175-176.

78 F. BUYLAERT, 'Familiëkwesities', p. 2-3 geeft nog een aantal veten op: in 1381 in Sluis, in Gent in 1429 de families De Grutere en De Lichtbrouc. Zie ook: R. DE LIEDEKERKE, *La Maison de Gaure et de Liedekerke, I, Les Rasse*, Brugge, 1961, p. 437-443; een privé-oorlog tussen de families Steenhuyse en de la Wastine/Ghisteltes van 1362 tot 1365; E. COORNAERT, *La Flandre française de langue flamande*, Parijs, 1970, p. 56-59, o.a. een privé-oorlog in de kasselrij Belle vanaf 1378 die twintig jaar duurde met dertig doden als gevolg. De documenten van deze vete tussen de families Morbeke en de la Bourre, die duurde van 1378 tot 1397, zijn uitgegeven bij E. DE COUSSEMAKER, 'Sources du droit public et coutumier de la Flandre maritime', in: *Annales du Comité Flamand de France*, 12 (1873-1874), p. 303-322 (tevens besproken door F. DE MEULENAERE, 'La famille de la Bourre (de le Bourre, de ou van Borre)', in: *Le Parchemin*, 64 (1999), p. 219-227); Ch. PETIT-DUTAILLIS, *Documents nouveaux*, p. 181-183 over een vete tussen de families Walin en Vlardelo in 1360.

Waar kwam de *Historie van B. Cornelis* (1569) van de pers? Het spoor terug naar plaats van uitgave, boekverkoper en boekdrukker¹

De gouden jaren voor de Nederlandse satire in de zestiende eeuw waren 1568 en 1569. In 1568 verschenen zowel de Nederlandse als Franse versie van Jan van der Noots *Theatre*. Het jaar daarop volgden de Engelse versie van ditzelfde boek, alsook de anonieme *Historie van B. Cornelis*, en algemeen wordt nu aangenomen dat het eveneens anonieme *De bienkorf der h. Roomsche kerke* in 1569 van de pers kwam.

Van der Noots *Theatre* uit 1568 had geen *impressum*, maar wel een colofon. Op grond daarvan is bekend dat zowel de Franse als de Nederlandse versie door John Day te Londen zijn gedrukt. Daartegenover staat dat de Engelse versie van een jaar later wel een *impressum* heeft, waaruit blijkt dat Henry Bynneman het boek te Londen heeft gedrukt. Kennelijk voelden noch Van der Noot noch diens drukkers de noodzaak om zich achter een anonieme uitgave te verbergen. Van der Noots satire vormde een protestantse aanval op de verwereldlijking in het algemeen en die van de Nederlanden in het bijzonder. Afgezien van de felle bladzijden waarin Van der Noot uitvalt tegen bepaalde personen, blijven zijn aanvallen tamelijk abstract.² De personen op wie hij het concreet gemunt heeft, zijn de Brugse franciscaan Cornelis, bijgenaamd de geselaar (die hier nog uitvoerig aan de orde komt), de Gentse dominicaan Jan van der Haghen en tenslotte Floris Egbertszoon, voormalig

- 1 Met hartelijke dank aan Johan Decavele, Dirk Geirnaert, Elly Groenenboom-Draai en Ludo Vandamme voor hun nuttige aan- en opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Voor de felste bladzijden, zie: J. VAN DER NOOT, *Het Bosken en Het Theatre*. Inleiding en aantekeningen van W.A.P. SMIT, met medewerking van W. VERMEER, Amsterdam, 1953, p. 269-275. Voor de concrete personen zie p. 273.

pastoor van de Sint-Nicolaaskerk (Oude Kerk) te Amsterdam, maar intussen pastoor van de Brusselse Sint-Goedelekerk.³

Toen Philips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, *De bienkorf der h. Roomsche kercke* onder schuilnaam en zonder *impressum* liet verschijnen, wilden zowel hij als zijn boekverkoper, alias uitgever, verhullen wie de producenten ervan waren. Alleen intieme bekenden van de auteur, tevens kenners van het Hebreeuws, wisten wie schuilging onder het pseudoniem 'Isaac Rabbotenu van Loven' (*Hij die de Leuvense theologen uitlacht*). Aldegondes satire verscheen zonder jaar en plaats van uitgave, en zonder de namen van de uitgever c.q. boekdrukker. De sarcastische dedicatie aan Franciscus Sonnius, bisschop van 's-Hertogenbosch, is gedateerd 5 januari 1569. Onderzoek heeft uitgewezen dat *De bienkorf* te Emden in Oost-Friesland van de pers is gekomen bij boekdrukker Willem Gailliart.⁴ Dit wil zeggen: evenals Van der Noots *Theatre* buiten het machtsbereik van de Habsburgse justitie. Aldegondes satire is veel directer en scherper dan die van Van der Noot. Hier is een calvinistische auteur aan het woord die zich qua vakkennis met Leuvense professoren op hun eigen terrein meent te kunnen meten. Zijn satire maakt dan ook een zodanig geleerde indruk dat de onbevangen lezer door alle ten toon gespreide eruditie naar adem snakt. Zijn geschut haalt onze auteur uit geschriften van onverdacht katholieken huize. Daarmee laat hij zien dat hij de katholieke Kerk wil verslaan met haar eigen wapens, of nog liever: hij wil haar verpletteren. Zijn eruditie verdient de nodige waarde-

3 K. BOSTOEN, 'Van der Noot's Apocalyptic Visions: Do you "see" what you read?', in: *Anglo-Dutch relations in the Field of Emblem*. Ed. B. Westerweel, Leiden, 1997, p. 49-61, speciaal p. 58, n. 25.

4 M.E. KRONENBERG, 'Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de XVIe eeuw', in: *Het Boek*, 30 (1949-51), p. 89-90; H.F. WIJNMAN, 'Grepes uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden, 1-2', in: *Het boek: tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 36 (1963-1964), afl. 3-4 (1964), p. 140-168; zie p. 148-149; en 37 (1965-1966), afl. 2, p. 121-151; A. PETTEGREE, *Emden and the Dutch revolt: exile and the development of reformed Protestantism*. Oxford, 1992, p. 158, n. 52; p. 302-303, nr. 204; P. VALKEMA BLOUW, *Typographia Batava, 1541-1600*. In ordinem digessit A.C. SCHUYTVLOT, *Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600. A repertorium of books printed in the Northern Netherlands between 1541 and 1600*, 2 dln., Nieuwkoop, 1998. Zie speciaal: dl. 1, sub nr. 635.

ring, maar al dat gehamer op het calvinistische gelijk kan een bij de lezer opkomend *taedium* niet verhinderen.

De *Historie van B. Cornelis* draagt een heel ander karakter.⁵ Deze satire houdt scherp in de gaten dat de lezer tegelijk geamuseerd en geïnformeerd wil worden. Het amusement geschiedt voornamelijk op kosten van een even controversiële als kleurrijke figuur, namelijk de franciscaner pater Cornelis, gevierd prediker in diverse Brugse kerken. In het boek wordt de minderbroeder Cornelis gepresenteerd als een hypocriet en een fanaticus, als een demagoog die voortdurend bestaande politiek-godsdiensstige tegenstellingen wil verscherpen ten voordele van zijn eigen factie. Die factie bestaat uit gezagsgetrouwe aanhangers van de paus van Rome en van de koning van Spanje. Voor paus en vorst, en weg met de geus!, luidt hun leus.

CHRISTIANUS NEUTER ALS AUTEUR

Ook de *Historie* verschijnt zonder *impressum*, maar met 1569 als jaar van uitgave op de titelpagina. Zoals bij *De bienkorf* verschuilt de auteur zich ook hier onder een geleerderig pseudoniem, namelijk 'Christianus Neuter' (*een onpartijdige christen*). Met dit pseudoniem presenteert de auteur zich als een tegenstander van christelijke partijzucht, uit welke specifieke hoek die ook afkomstig mocht zijn. 'Neuter' heeft in principe een even grote afkeer van katholieke als van protestantse fanatici, maar omdat zijn wrijfpaal nu eenmaal de populaire prediker Broer Cornelis is, krijgt voornamelijk deze ketterhamer ervan langs. Deze 'Christianus' is daarom nog niet minder katholiek dan de auteur van de satires *Julius exclusus e coelis* of de *Lof der Zotheid*. Het is immers een misvatting om te denken dat in de zestiende eeuw katholieken een gesloten front vormden tegenover allerlei protestantse groeperingen. In werkelijkheid was het katholieke front helemaal niet gesloten. Zo sympathiseerden sommige katholieken met de nieuwe her-

5 Alle citaten uit de *Historie* (1569) in dit artikel heb ik ontleend aan de digitale uitgave, bezorgd door Wim VOORTMAN in 2003-2012, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_his002broe01_01/_his002broe01_01_0004.php.

vormingsbewegingen, ook al bleven ze niettemin katholiek, zij het veelal met mate. Dit was zeker het geval met Erasmus, alsook met diens bewonderaars of navolgers, zij die in de *Historie van B. Cornelis* erasmianen of cassandrianen worden genoemd. Omdat dit soort 'neutralisten' tevens veelal tot de intellectuele elite behoorde, was het des te invloedrijker. Alleen al op grond van het auteurspseudoniem 'Christianus Neuter' ligt het dus voor de hand om de mogelijke producenten van deze satire in de eerste plaats onder de toenmalige erasmianen te zoeken.

Bij Van der Noots *Het Theatre* en *De bienkorf* van Marnix was de plaats van uitgave vaststellen nooit een probleem. Bij de *Historie van B. Cornelis* kennelijk wel, want hier zijn drie plaatsen voorgesteld, resp. Brugge, Norwich en Gent. Te Brugge zou het boek bij Pieter de Clerck van de pers zijn gekomen, te Norwich bij Anthony de Solem(p)ne en te Gent bij Gillis Van den Rade. Uit dit artikel moge blijken dat Norwich de beste papieren heeft, maar dit aantonen is niet mijn doel. Ik wil het spoor terug volgen in de publicaties van hen die zich over de plaats van uitgave en de drukker van de *Historie van B. Cornelis* hebben gebogen. Zelfs al hebben zij het daarbij in onze ogen bij het verkeerde einde, dan wil dit niet zeggen dat al hun aannames over de productie van het boek geen aandacht meer zouden verdienen. De vraag naar de plaats van uitgave en de drukker is weliswaar wezenlijk, maar hangt nauw samen met andere vragen naar de productie van dit boek. Het gaat erom de zinnige antwoorden op bepaalde vragen van de onzinnige te scheiden. Ik doel hier op vragen als: wie hebben de tekst geschreven? Wie is verantwoordelijk geweest voor het contact met de uitgever (met andere woorden: wie bezorgde hem de kopij)? En ten slotte: wie heeft of wie hebben dit boek gefinancierd?

Onderzoek naar de verantwoordelijke boekdrukker is mijn uitgangspunt, omdat het hier om een ondergrondse publicatie gaat. Men bedenke dat de producenten van de *Historie van B. Cornelis* natuurlijk onbekend wilden blijven in een tijd dat de Brusselse justitie onder de hertog van Alva jacht maakte op tegenstanders van paus en vorst. Het meeste gevaar liepen de auteur en de boekdrukker. Vooral de boekdrukker verkeerde in een kwetsbare po-

sitie, want als het gerecht gebruik maakte van de expertise van collega-drukkers, kon het - dankzij typografische vergelijking - eerder een boekdrukker op het spoor komen dan een auteur. Dit besefte men waarschijnlijk in de vroegmoderne tijd in bredere kring dan nu. Het geeft natuurlijk te denken dat het toenmalige gerecht niet achter de identiteit van auteur en drukker is gekomen. Kennelijk waren deze laatsten dus mensen die in een positie verkeerden dat ze de justitie om de tuin konden leiden.

De *Historie van B. Cornelis* bestaat uit verscheidene onderdelen, zoals een scherpe voorrede, een uitvoerig verhaal over het schandaal waarin Broer Cornelis centraal staat,⁶ fragmenten van sermoenen met een politiek opruiend karakter, stukken van documentaire aard zoals de vermanende brieven van Stephanus Lindius en de spotverzen van rederijkers. Het boek eindigt met een woord 'Aen den Christelicken Leser' en een satirisch sonnet. Het is de vraag of al deze onderdelen afkomstig zijn van één en dezelfde auteur. Het lijkt er eerder op dat bij de productie een soort collectief betrokken is geweest. Maar een collectief zonder één of twee echte gangmakers bestaat niet. Ook dit moeten we in het achterhoofd houden. We zoeken dus 1° de auteur(s) 2° de redacteur(s) 3° de boekdrukker(s) 4° de uitgever(s) 5° de financier(s) van de uitgave en 6° de gangmaker(s). Dat is een hele opgave.

In dit artikel zullen in de eerste plaats de argumenten in de vakliteratuur die pleiten voor achtereenvolgens Brugge, Norwich en Gent als plaats van uitgave, worden nagetrokken en voorzien

6 Het gaat hier om de zogenaamde 'Discipline der Devotarigen' of geseling van vrome vrouwen op hun blote achterwerk. Toen deze praktijken binnen het sektarische genootschap dat BROEN leidde uitlekten, barstte een schandaal los. De *Historie van B. Cornelis* is niet de eerste bron van dit schandaal. Gedocumenteerd is dat het al vóór 1569 bekend was in Gent en Londen. Documenten waaruit blijkt dat men er vóór 1569 ook in Brugge mee bekend was, ontbreken vooralsnog. Voor Gent in 1566, zie: K. BOSTOEN, 'De oudste verwijzing naar de geselpraktijken van Broer Cornelis', in: *Secrete penitentie: bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandse satire*, afl. 16 (1997), p. 3-19. Voor Londen in 1568, zie: K. BOSTOEN & D. HORST, 'De wolf onder de schapen, Afbeeldingen van Broer Cornelis', in: K. BOSTOEN, E. KOLFIN & P. J. SMITH (red.), "*Tweelinge eener dragt*". *Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)*, Hilversum, 2001, p. 41-74, zie p. 74, n. 79.

van kanttekeningen. Voorts zal ik opmerkingen over mogelijke auteur(s), redacteur(s), financier(s) en gangmaker(s) vermelden.

BRUGGE

In 1879 publiceerde de bibliograaf van Duitse afkomst Th.-J.I. Arnold (1832-1901) een reeks uitvoerige artikelen, gewijd aan de *Historie van B. Cornelis*.⁷ Het zijn nog steeds lezenswaardige stukken die getuigen van een voor die tijd enorme boekhistorische kennis. Al meteen brengt Arnold zijn kandidaat voor het auteurschap naar voren. Het is

“de oudheidkundige Hubertus Goltzius, den zoogenaamden ‘opschrijver’, doch hoogst waarschijnlijk de *opsteller* van de ‘*Historie en (Sermoenen)*’, die twaalf jaren in Antwerpen had gewoond, toen hij zich in 1558 te Brugge vestigde”.⁸

Met andere woorden: volgens Arnold is Goltzius zeer waarschijnlijk niet alleen de man geweest die de preekfragmenten in deze satire heeft genoteerd, maar hij was tevens de auteur van het hele werk. Die toeschrijving geldt tot op de dag van vandaag in de meeste bibliotheekcatalogi. De *Karlsruher Virtueller Katalog* noemt Hubert Goltzius als auteur. Insgelijks doet de *Nederlandse Centrale Catalogus*, die bovendien Brugge als plaats van uitgave en Pieter de Clerck als boekdrukker vermeldt. Zo ook de *WorldCat*.⁹ Die toeschrijving is dus zeer hardnekkig, ofschoon ze aantoonbaar onjuist is. Taal en spelling in het boek komen in elk geval niet overeen met die van Hubertus Goltzius, de door Arnold gedoodverfde auteur. Van Goltzius bezitten we Nederlandse brieven aan Ortelius

7 Th.-J.I. ARNOLD, ‘Broeder Cornelis Adriaensz. Van Dordrecht, Een pleidooi’, in: *Dietsche Warande, Nederlandsch tijdschrift voor aesthetische beleving*, Nieuwe reeks. 2 (1879), p. 117-170, 256-293, 248-387 [lees: 344-387], 421-453, 555-575.

8 ARNOLD, ‘Broeder Cornelis’, p. 127.

9 De SHORT TITLE CATALOGUE, NETHERLANDS (STCN) is voorzichtiger en meer bij de tijd. Daarin is Joannes Castelius of Hubert Goltzius de auteur, en het *impresum* luidt: ‘Norwich, Albert Christiaensz. voor Antonius de Solemne’. De catalogus van de Universiteitsbibliotheek Gent geeft aan dat Christianus Neuter een pseudoniem is van Hubertus Goltzius. De catalogus van de Openbare Bibliotheek Brugge geeft twee verschillende beschrijvingen. Eén ervan wijst Goltzius niet als auteur, maar als drukker van de *Historie* aan.

uit 1570, 1574 en 1581.¹⁰ Opvallend hierin is het Oost-Nederlandse karakter van zijn taal en spelling, wat op zich niet verwonderlijk is als men bedenkt dat Goltzius in Venlo werd geboren en dat zijn vader uit Würzburg stamde. Ik beperk me bij de vergelijking tot de brieven uit 1570 en 1574, omdat die het dichtst bij het verschijningsjaar 1569 van de *Historie* staan. Daaruit geef ik hier enkele Goltzius-woorden met hun moderne vertaling tussen haakjes: gutgunstiger (goedgunstige), Leipsische leste Misse (laatste Leipziger Messe), schrief ick (schreef ik), ein nest (een nest), ghein passagie (geen doorgang), mijn brif (mijn brief), vnnd (en), grut (groet), onse Koutse (onze koets), over het eijs gaen (over het ijs gaan), reutereren (ruiters), krieg (oorlog), Hertog Aug. verdriefft wt zijn landen (Hertog August verdrijft uit zijn gebieden), inde platse (in de plaats), eins ouerlesen (eens doorgelezen), bescheet (inlichting, schriftelijk bewijs), gherrne (graag), de gheune (degene). In de *Historie* vindt men in plaats van 'schrief' (o.v.t.) overal 'schreef', overal 'plaetse' geen platse, overal 'gheerne' geen gherrne, overal 'de gene/ de gheene' nooit 'de gheune'. Ook de stijl van de brieven wijst op de matige schrijfvaardigheid (wat het Nederlands betreft) van Goltzius. Ik zou hem op grond daarvan willen uitsluiten als eventuele eindredacteur van de *Historie* (1569).

Het is op zich begrijpelijk dat bibliothecarissen een anoniem werk graag toeschrijven aan Goltzius, een zwager van Pieter Coecke van Aalst. Door het huwelijk van Coeckes dochter Maaïke met Pieter Bruegel de Oude was Goltzius tevens een 'oom' van de nu beroemdste zestiende-eeuwse schilder uit de Nederlanden.¹¹ Als

10 *Abrahami Ortelii (geographi Antuerpiensis) et viorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae: cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524-1628)*. Ex autographis mandante Ecclesia Londino-Batava edidit Joannes Henricus HESSELS, Cantabrigiae: Typis Academiae, sumptibus Ecclesiae Londino-Batavae, 1887, nr. 28, p. 65-68; nr. 45, p. 106-109; nr. 105, p. 253-256.

11 Goltzius trouwde tussen 1546 en 1549 met Elisabeth Verhulst († tussen 21 februari en 17 mei 1574). Zij was de dochter van een Mechelse schilder en de zuster van Maaïken die de tweede vrouw werd van Pieter Coecke. Zie: H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press" in de Nederlanden, Marcus Laurinus en de "Officina Goltziana"', in: H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Uit de wereld van het boek*, dl. 1: *Humanisten, dweppers en rebellen in de zestiende eeuw*. Amsterdam, 2^e herziene

auteur met een enorm prestige in de zestiende eeuw gaf Goltzius prachtig geïllustreerde folianten uit, gewijd aan de geschiedenis van de Klassieke Oudheid. Voor zijn *Fasti Magistratum et Triumphorum Romanorum* uit 1566, waarin de gedenkdagen en triomfen van de Romeinse republiek worden beschreven op grond van munten en inscripties, verleende de Romeinse overheid hem de eretitel van Romeins burger.¹²

Arnold noemt Goltzius: 'den zoogenaamden 'opschrijver' en tevens de opsteller van de *Historie* en (Sermoenen). Daarmee waarschuwt Arnold zijn lezers dat die preekfragmenten niet van de hand van de historische minderbroeder Cornelis Brouwer (1521-1581) zijn, maar van de hand van 'Christianus Neuter' die onder een pseudoniem schrijft. Die waarschuwing is terecht. Hoe licht zou de lezer anders niet geneigd zijn om Neuters bewering in zijn voorwoord van de satire voor waar aan te nemen, namelijk dat de sermoenen van Broer Cornelis uit diens mond zijn opgeschreven zonder een tittel of jota daaraan te veranderen. Arnolds doel is namelijk tweeledig: als een soort anachronistische advocaat van Broer Cornelis wil hij in de eerste plaats diens onschuld bewijzen en vervolgens wil hij betogen dat de *Historie van B. Cornelis* 'hoogstwaarschijnlijk' is verzonnen en geschreven door de Brugse boekdrukker Hubertus Goltzius.¹³ Zijn argumenten hiervoor berusten op een zorgvuldige lectuur van de *Historie*. Hij ging er namelijk stilzwijgend vanuit dat het brein achter dit boek het niet zou kunnen laten om daarin bedekte verwijzingen naar zichzelf te geven.¹⁴

druk, 1976, p. 70; *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1983*, ed. W. LE LOUP. Tentoonstellingscatalogus Gruuthusemuseum, Brugge, 1984, p. 16, 9.

12 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 69-83, zie p. 72.

13 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 443.

14 Het gaat om de volgende passages waarin Broer Cornelis tekeergaat tegen Goltzius, de drukker van de *Duae epistolae monitoriae* (1567), die in Arnolds argumentatie een sleutelrol speelden: 'Ghy sult my Hubrecht Goltz seer vriendelic groeten/ ende mijn Heer Pamel/ als ghyse gemoet op de strate. Ende segt onsen Goltzio/ dat die Apologie van B. Cornelis noch niet geprent en wert/ noch ter aenturen niet en sal geprent werden/ om dat die vanden Houe te Bruessel de selfde verwerpen/ als onweerdich gheprent te zijn/ van de welcke sij naermaels ter begheerte/ en mischien deur tbeneersten van zijn vrienden/ tot die van Loeuen gesonden is/ al waer sy tot noch toe blijft lighen. Dit heeft my onsen Bellerus den behuwede sone van

De boekdrukker karakteriseert Arnold als volgt: ‘een betrouwba-
ren, maar overigens weinig kiesch boekdrukker’ die het boek zon-
der *impressum* en ‘liefst met valschen datum’ produceerde.¹⁵ Met
andere woorden: de drukker is een vakman die nauwelijks morele
eisen stelde aan de inhoud van het boek dat hij drukte en die be-
reid was desnoods een onjuist jaar van uitgave op het titelblad te
vermelden. Arnold lijkt voorts aan te nemen dat de *Historie van B.
Cornelis* te Brugge van de pers is gekomen. Het staat er weliswaar
niet met zoveel woorden, maar blijkt impliciet uit het volgende:

“Terwijl men dus bezig was met het drukken van een verhaal
der ‘gruwelen’ door den ‘boef’ [= Broer Cornelis, K.B.] bedreven
(...) werd diezelfde ‘boef’, in dezelfde stad waarin die ‘gruwe-
len’ zouden zijn gepleegd, benoemd tot geloofsonderzoeker,
(...). Terwijl de pers kraakte, waarop de ‘geschiedenis der de-
votarigen’ werd afgedrukt, was dus de magistraat van Brugge,
hervormingsgezind als hij was, en die in ieder geval invloed had
kunnen uitoefenen op de keuze van den geloofsonderzoeker, die
‘gruwelen’ (...) reeds vergeten?”¹⁶

Voor de goede orde: met ‘gruwelen’ bedoelt Arnold de geselingen
binnen het sektarische genootschap waarvan Broer Cornelis werd
beticht. Met de benoeming tot ‘geloofsonderzoeker’ bedoelt hij de
hernieuwde aanstelling van Broer Cornelis tot inquisiteur in 1568.¹⁷
Toch was volgens Arnold Goltzius niet de boekdrukker van de
Historie, want hij bezat niet de gotische *textura*-letters waarmee

Stelsius nu terstont gheseyt. Vaert wel. Tantwerpen/ met haeste. den .xiiij. dach
Maerte. 1568’ (*Historie* 1569, fol. 229r en v). Het origineel van deze brief was in het
Latijn gesteld. Gezien de verwijzingen naar de Antwerpse boekdrukkers Petrus
Bellerus en diens schoonvader Jan Steelsius was de brief vermoedelijk afkomstig
van een collega-boekdrukker, mogelijk Silvius? ‘Ba maer dat desen suspecten
Boeckprenter die gheprent heeft/ ba daer aen en twyffelde ick noyt/ want ou/ ba
het heeft al wat meer in/ dan eenen ydelen Harinck datter inde Vasten laetstleden
van Antwerpen gheschreuen wert. Seght Goltzio datmen de Apologie van
B. Cornelis tegen de brieuven van Stephanus Lindius te bruessel int Hoff niet en wil
consenteren noch toe laten te prenten/ om datse onweerdich is gheprent te wor-
den/ want waer toe dede desen suspecten Boeckprenter soo neerstelijck vernemen
oftmen mijn Apologie te Houe wilde toelaten te prenten oft niet/ ba wat heeft hy
met mijn Apologie te doen/ ba wat gaetse hem doch aen/ wilde ick emmers wel
seer gheerne weten’ (*Historie* 1578, p. 299).

15 ARNOLD, ‘Broeder Cornelis’, p. 273 [lees: 369].

16 ARNOLD, ‘Broeder Cornelis’, p. 283 [lees: 379].

17 *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 14 (1992), kol. 79 en 81.

het boek is gedrukt. In alle boeken, afkomstig van zijn drukpers, komen uitsluitend 'italiaansche lettersoorten voor; vlaamsche en hoogduitsche typen, destijds in de Nederlanden het meest gebruikelijk, waren in zijne werkplaats niet voorhanden'.¹⁸ Arnold stelde vast dat er vanaf 1567 niets meer ter perse is gelegd in het drukkers-atelier van Goltzius. Eén van de argumenten die hij hiervoor geeft, is dat *De warachtighe fabulen der dieren*, een boek van Goltzius' vriend Marcus Gheeraerts, in 1567 te Brugge bij Pieter de Clerck is gedrukt, terwijl het aan Goltzius is opgedragen met als datum: Brugge, 28 juli 1567. Arnold neemt waarschijnlijk terecht aan dat Gheeraerts zijn werk liever aan de voortreffelijke pers van zijn vriend Goltzius had toevertrouwd in plaats van aan De Clerck.¹⁹ Ook De la Fontaine Verwey meent dat de *Officina Goltziana* stilviel na het drukken van de *Fasti* uit 1566. Goltzius zou niets meer hebben gedrukt na de publicatie in maart 1567 van *Duae epistolae monitoriae*, een boekje dat het jaar daarop door Rome werd verboden.²⁰

Wanneer Arnold het heeft over de *Idyllia* (1566) van Moschus en Bion, uitgegeven door de tekstbezorgers Adolf van Meetkercke, Frans Nans (Nansius) en Jacob Reyvaert (Raevardus), verwijst hij in een voetnoot naar een toekomstige bibliografie van door Goltzius gedrukte werken.²¹ Bedoelde bibliografie werd uiteindelijk in 1921 samengesteld door Marcel Hoc (1890-1972), bibliothecaris van het muntkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.²² Hoc stelde dat de drukkerij van de graveur, numismaat

18 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 567-568, n. 2.

19 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 575.

20 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 73-74.

21 ARNOLD, 'Broeder Cornelis', p. 570, n. 2.

22 M. HOC, 'Hubert Goltzius, éditeur et imprimeur', in: *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 68 (1925), p. 21-34. Hij verwijst hierbij op p. 21 ook naar zijn 'notice récente' in de *Bibliotheca Belgica*, 196e, 197e livraisons, [1921], G. 380-397. Geraadpleegd is de editie, herzien onder de leiding van Marie-Thérèse Lenger, dl. 3 (1964), p. 241-262. In navolging van F.-V. Goethals beschouwt Hoc Joannes Castelius als de auteur van de *Historie*. 'Goltzius prêta également sa presse à Jean De Castelee, curé de Saint-Jacques, à Bruges, pour l'impression des sermons apocryphes du fameux Corneille Adriaensen. (...) Jean De Castelee parodia ses prêches et publia, chez Goltzius en 1569, des sermons composés par lui, dans un but satirique, et qu'il attribua faussement au frère Corneille' (*Bibliotheca Belgica*, dl. 3 (1964), p. 243, kol. 1).

en humanist Goltzius tussen 1567 en 1575 niet langer in bedrijf was en vroeg zich in verband hiermee af welke rol Goltzius had gespeeld tijdens de godsdiensttwisten te Brugge in 1566 en erna. Ondanks alle inspanningen van Arnold achtte hij het niet bewezen dat Goltzius de apocriefe sermoenen van Broer Cornelis had geredigeerd. Uitdrukkelijk verwierp hij zelfs de idee dat Goltzius de auteur van die sermoenen kon zijn geweest. Hoc deed dit op grond van wat hem bekend was over Goltzius' karakter en diens soort bezigheden. Ofschoon hij in 1921 meende dat Goltzius de sermoenen had gedrukt, schoof hij vier jaar daarna plots zonder verdere argumentatie de Bruggeling Pieter de Clerck als drukker naar voren. Argumenten voor zijn opmerkelijke koerswijziging gaf hij helaas niet.²³

De Brugse stadsarchivaris Albert Schouteet (1909-1991) zou dan ook korte metten maken met Hocs bewering dat Pieter de Clerck (1533-1576) als de drukker van de sermoenen moet worden beschouwd. Deze toeschrijving berustte volgens Schouteet niet op documenten. Eerder was er aanleiding om te denken aan het tegendeel. Hij wees hierbij op een gunstig getuigschrift dat op 15 november 1570 aan De Clerck werd verleend door de Brugse stadsmagistraat. Daarin staat dat hij nooit iets had gedrukt dat tegen de leer van de rooms-katholieke Kerk en de wetgeving van de koning indruiste. Als de stadsmagistraat alleen maar had vermoed dat De Clerck verboden boeken drukte, zou ze dit getuigschrift nooit hebben afgeleverd, aldus Schouteet.²⁴ Maar de Brugse stadsarchivaris was er zich kennelijk van bewust dat dit laatste evenmin een doorslaggevend argument kon zijn. Immers, nergens

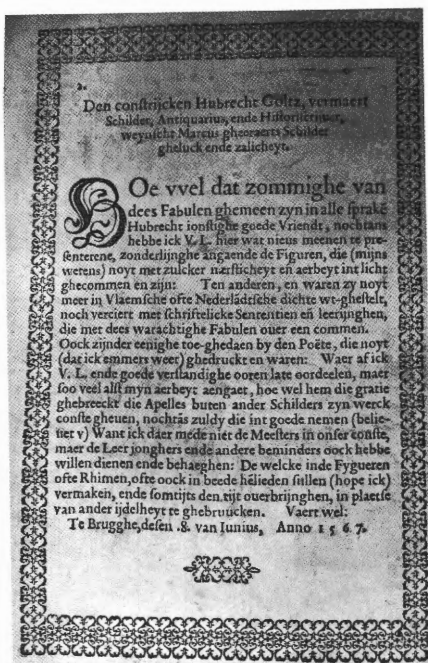
23 Hij stelt apodictisch: 'Ils furent imprimés chez Pieter de Clerck, et non chez Goltzius comme nous l'avons dit par erreur (*Bibliotheca Belgica*, G 380°)'. Zie: M. HOC, 'Hubert Goltzius', p. 31, n. 1.

24 A. SCHOUTEET, 'Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. V. Pieter de Clerck', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Émulation" te Brugge*, 86 (1949), p. 151-214, zie p. 178-179. Zie ook de documenten uit november 1570, waaruit blijkt dat Jooris de Vriese, kanunnik van Sint-Donaas, Jacob van Pamele (Pamelius), eveneens kanunnik van Sint-Donaas, en François vanden Hove, pastoor van de O.-L.-Vrouwekerk, hebben getuigd dat Pieter de Clerck zich 'altyts wel ende eerlick ghedreghen en ghehadt heeft (...) als een goet kyndt der heyligher Roomsche Kercke' (*ibidem*, p. 200-202, nrs. 29 en 30).

is gedocumenteerd dat de *Historie van B. Cornelis* ooit door een verbod zou zijn getroffen.²⁵ Hij besloot daarom zijn artikel met de opmerking dat uitsluitend een vergelijkende studie van druklettertypen, gebruikt door Goltzius, De Clerck en andere drukkers en die waarmee de *Historie* is gedrukt, een doorslaggevend argument kan leveren. Maar dit typografische onderzoek heeft hij zelf niet verricht, mogelijk door zijn onbekendheid met daartoe geschikte hulpmiddelen.²⁶

Herman de la Fontaine Verwey (1903-1989), bibliothecaris van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek, meende - in navolging van Arnold en Hoc - dat het in de *Historie* gebruikte typografische materiaal niet uitsloot dat het boek door Pieter de Clerck in Brugge kon zijn gedrukt.²⁷ Maar in 1976 ging hij nog een stap verder. Op grond van eigen typografisch onderzoek stelde hij 'dat al het materiaal dat voor het zetten van de *Historie* gebruikt is, voorkomt in de andere drukken van Pieter de Clercq'.²⁸ Hij achtte het ook mogelijk dat De Clerck een 'argeloze katholiek' was die geen kwaad

- 25 Er stond wel (sinds november 1568) een deel van de *Historie van B. Cornelis* op de kerkelijke index van verboden boeken, nl. de *Duae epistolae monitoriae* van Joannes CASTELIUS, geschreven onder het pseudoniem Stephanus LINDIUS. Het boek verscheen zonder plaats en jaar van uitgave, maar algemeen neemt men aan dat het in maart 1567 door Goltzius te Brugge is gedrukt. Volledige titel: *Duae epistolae monitoriae, ad F. Cornelium Dordracenum, apud Franciscanos Brugis concionatorem: in quibus religionis curam ad magistratum pertinere, & qua ratione missa in veteri ecclesia celebrata fuerit, ostenditur, multaque alia controversa, & ad pacificationem ecclesiarum facientia tractantur.* [Brugis Flandrorum: Hubertus Goltzius, 1567] (exemplaren in: DEN HAAG, Koninklijke Bibliotheek, KW 1124 B 5 a UTRECHT, Universiteitsbibliotheek, MAG: X oct 174 dl 3). In de kerkelijke *Index* van verboden boeken verschijnt het als: 'Stephani Lindii Epistola de Magistratu et Missa', zie: Chr. SEPP, *Verboden lectuur: een drietal indices librorum prohibitorum*, Leiden, 1889, p. 186. Castelius' brieven zijn in 1569 in Nederlandse vertaling gepubliceerd in de *Historie van B. Cornelis* (1569), fol. 92v-103r; 119v-131r, maar de *Historie* (1569) als zodanig staat dus niet op de *Index*.
- 26 Zulk onderzoek zou er nooit gekomen zijn zonder standaardwerken als: H.D.L. VERVLIET, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries. With a foreword by Harry CARTER*, Amsterdam, 1968, gebaseerd op druklettermateriaal en archivalia in het Antwerpse Museum Plantin-Moretus (gebruikelijke afkorting: VPT).
- 27 H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'The first private press in the Low Countries. Marcus Laurinus and the Officina Goltziana', in: *Quaerendo: a quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books*, 2 (1972), p. 294-310, speciaal p. 304, n. 2. Ik kon echter nergens vinden dat Arnold de mening was toegedaan dat de *Historie* bij Pieter de Clerck zou zijn gedrukt.
- 28 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 76.

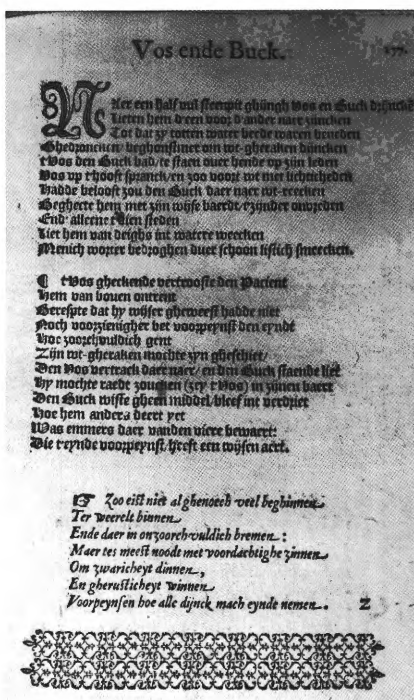

Afb. 1 Houtsnede-omlijsting in: Edewaerd de Dene, *De warachtighe fabulen der dieren*, p. 2 of fol. A1v. Volgens het colofon is het boek op 26 augustus 1567 gedrukt te Brugge bij Pieter de Clerck voor en op kosten van Marcus Gheeraerts. Exemplaar Openbare Bibliotheek Brugge: 137 (1).

zag in de tekst die hij drukte, ‘een naïeve geest’ die niet wist dat de *Historie* een onderdeel bevatte dat door de *Index* verboden was en evenmin besefte dat de verhalen over de ‘secrete penitentie’ (de geheime boetedoening of geselstraf) niet door de beugel konden.

Bij vergelijking van het typografische materiaal van *De warachtighe fabulen* (1567) met dat van de *Historie van B. Cornelis* (1569),²⁹ zag ik een overeenkomst in het lijstwerk dat is gebruikt in beide boeken. De dedicatie aan Goltzius door Gheeraerts in *De warachtighe fabulen* heeft een omlijsting [afbeelding 1]. De zijstukken van die omlijsting doen denken aan die op de titelpagina van de *Historie van B. Cornelis*. Onder het tekstblok op p. 177 is een sierstuk te zien dat verwantschap vertoont met de boven- en on-

29 Gebruikt zijn het exemplaar met signatuur ST 137 (1) van *De warachtighe fabulen* in de Openbare Bibliotheek te Brugge en het exemplaar met signatuur 13/724 van de *Historie van B. Cornelis* in dezelfde bibliotheek.

Afb. 2 Sierstuk in: Edewaerd de Dene, *De warachtighe fabulen der dieren*, p. 177. De initiaal N schildt sterk van die in afbeelding 5.

derstukken van de omlijsting op de titelpagina van de *Historie*. [afbeelding 2] Bij de drukletters zijn ook allerlei overeenkomsten mogelijk, maar dit betreft toen frequent voorkomend typografisch materiaal en kan dus slecht als bewijs dienen.³⁰ In de initialen trof ik echter geen overeenkomsten aan. Over de randdecoraties zijn wellicht de opmerkingen van Schouteet van belang, nl. dat Pieter de Clerck wel zelf houtsneden vervaardigde, maar veel van zijn ‘versieringsmateriaal’ van anderen overgenomen kan hebben.³¹ Maar het is natuurlijk ook mogelijk dat Marcus Gheeraerts, die op eigen kosten het boek door De Clerck liet drukken en tevens alle illustraties etste, dit sierelement heeft ingebracht bij deze boekdrukker. Wat ‘de andere drukken’ van De Clerck betreft die De la

30 Over de drukletters, zie de ‘Historische toelichting’, p. [5] van W. LE LOUP achter zijn editie van *De warachtighe fabulen*, Roeselare, 1978.

31 SCHOUTEET, ‘Documenten’, p. 163.

Fontaine Verwey noemt, is het jammer dat hij van zijn typografische onderzoek geen relevante afbeeldingen als bewijsmateriaal heeft laten opnemen. Nu is een en ander niet goed te controleren. Het *Claer betooch* (1567), gedrukt bij Pieter de Clerck,³² bevat veel meer overeenkomsten met de *Historie* in gebruikte lettertypen, maar het blijft moeilijke materie. We zoeken immers unieke fenomenen zoals beschadigde letters en in hout gesneden initialen, die voorkomen in twee verschillende boeken die in hetzelfde jaar zijn gedrukt. Van die twee boeken, zoals bij de *Historie*, is dan bijv. het ene verschenen zonder plaats van uitgave en zonder naam van uitgever c.q. boekdrukker, terwijl het andere een *impressum* of een colofon heeft, waaruit duidelijk blijkt waar en bij wie het boek van de pers is gerold. Het spreekt vanzelf dat de voortschrijdende digitalisering (vooropgesteld dat bibliotheken met oud boekenbezit hieraan willen meewerken) het mogelijk zal maken om over afzienbare tijd een dergelijk onderzoek op efficiëntere wijze te verrichten dan in de tijd van De la Fontaine Verwey mogelijk was.

NORWICH

In 1972 duikt voor het eerst de suggestie op dat de *Historie van B. Cornelis* (1569) kon zijn gedrukt op de pers van 'Anthony de Solemne'.³³ Deze drukker zou een in 1567 uit Antwerpen naar Norwich uitgeweken koopman in specerijen zijn geweest. Hoewel De la Fontaine Verwey geen argumenten gaf waarop die toeschrijving aan Norwich en Anthony de Solem(p)ne berustte, is zij sinds 1975 min of meer gangbaar geworden, mede dankzij het succes van zijn verzameling studies, getiteld *Uit de wereld van het boek*.³⁴ De bijdrage over Goltzius' werkzaamheden hierin is

32 *Een clær betooch vanden oorspronck der Lutherie, van die menichvuldicheyt der Secten. Van die tweedrachticheyt die onder den sectarissen es. Van die schade ende bloetstortijnghe, die ter cause der secten is gheschiet int Christendom vanden jare duust vijf hondert zeventhiene, tot den jare duust vijf hondert zessentzestich.* Eerst ghemaect in Latine bij (...) Willem VERLINDE, bisschop van Ruremonde, ende nu in ons Nederlandsche tale ouer ghestelt by B. Jacop VANDE VELDE (...). Ghedruct te Brugghe: inde Peerde strate bij my Pieter de Clerck, 1567 (exemplaar in: BRUGGE, *Openbare Bibliotheek*, 5/771).

33 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 304, n. 2.

34 H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Uit de wereld van het boek*, dl. 1: *Humanisten, dweppers en rebellen in de zestiende eeuw*. Amsterdam, 1975.

immers de Nederlandse vertaling van het Engelstalige artikel uit 1972. De herdrukken uit 1976 en 1982 van deze vertaling zorgden voor een nog ruimere verspreiding van de aandacht voor Norwich als plaats van uitgave van Nederlandse protestantse geschriften. Ik maak hier gebruik van de herziene herdruk uit 1976.³⁵ Een voetnoot hierin bevat een interessante toevoeging die in 1972 ontbrak, nl. dat men kan denken aan Norwich 'omdat het tweede deel [van de *Historie*, K.B.] als *impressum* "Buyten Noirdwiz" heeft'.³⁶ De la Fontaine Verwey voegt er *niet* aan toe (zoals ikzelf geneigd zou zijn): 'Buyten' betekent dat het tweede deel juist niet in Norwich is gedrukt. Een mogelijke implicatie hiervan is dat de anonieme uitgever c.q. boekdrukker³⁷ van het vervolg uit 1578 bedekt zinspeelde op de plaats van uitgave van het eerste deel. Kennelijk wist hij dat dit eerste deel uit 1569 wel degelijk in Norwich was gedrukt.

Over de betrokkenheid van Goltzius schreef De la Fontaine Verwey in 1972 nog: 'While being certain that Goltzius took down the sermons, I do not intend to offer an opinion as to whether he adapted them or not. But he cannot possibly have printed them.'³⁸ In 1976 is hij echter veel minder stellig: 'Waarschijnlijk is Goltzius de opschrijver geweest; of hij ook de bewerker was, blijve in het midden; de drukker kan hij stellig niet geweest zijn', schrijft hij.

Het noteren van gesproken taal is echter een vak apart. Gespecialiseerde ambtenaren die gewoon waren om getuigenverklaringen te noteren, lijken mij eerder aangewezen als 'opschrijver' dan iemand als Goltzius. Waar kwam de motivatie bij Goltzius vandaan om in de jaren 1566-1568 bijna dagelijks de preken van Broer Cornelis te volgen? Echt waarschijnlijk is dat laatste niet, want wie heeft daar de tijd en het uithoudingsvermogen voor? Maar als het een taak is die in opdracht wordt vervuld, lig-

35 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 69-83.

36 DE LA FONTAINE VERWEY, 'The first private press', p. 83, n. 17.

37 Volgens Valkema Blouw was Willem (Gulielmus) Silvius de drukker van het vervolgdeel uit 1578. Zie: P. VALKEMA BLOUW, *Typographia Batava* dl. 1, sub nr. 2448. Silvius was toen - op Plantin na - de vermaardste drukker van Antwerpen.

38 DE LA FONTAINE VERWEY, 'De eerste "Private Press"', p. 304.

gen de zaken anders. Zo'n opdracht kon van de stadsmagistraat komen, want die was altijd beducht voor gevaarlijke maatschappelijke onrust in de jaren rond de Beeldenstorm. Het is niet onwaarschijnlijk dat ze opruiende passages in preken liet noteren met het oog op eventuele strafmaatregelen tegen de man op de kansel. De *Historie van B. Cornelis* is geen prekenbundel, een genre dat populair was in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd.³⁹ Van de sermoenen in dit boek wordt immers nooit de volledige tekst meegedeeld, maar slechts betrekkelijk kleine fragmenten. Het gaat dus om een chronologisch geordende reeks passages uit preken. Wat die passages met elkaar verbindt, is dat ze politieke onrust konden verwekken. Want ze betreffen woedende uitvallen van Broer Cornelis tegen alle soorten 'kettters', de stadsmagistraat, de bisschop, de Staten-Generaal, de prins van Oranje en andere hoge (en lage) edellieden, en voorts persoonlijke aanvallen op lieden die - naar de smaak van de predikant - hem in woord en geschrifte vijandig hadden bejegend of beledigd. Dat een bewerker of redacteur op grond van die preekfragmenten er nog een schepje bovenop heeft gedaan om de reputatie van de charismatische predikant om zeep te helpen, ligt voor de hand. Dat is immers eigen aan de satire als literair genre. In tegenstelling tot De la Fontaine Verwey acht ik het niet waarschijnlijk dat Goltzius de 'opschrijver' of bewerker is geweest. Ik ben het wel met hem eens - mede gezien de latere publicaties van David Stoker en Paul Valkema Blouw - dat Goltzius niet de drukker van de *Historie* is geweest.

DAVID STOKER

De Britse bibliotheekwetenschapper David Stoker (° 1948) raakte als student geïnteresseerd in de geschiedenis van de boekhandel te Norwich en schreef er zijn eindschiptie over, die ongepubliceerd bleef.⁴⁰ Op grond van inlichtingen van De la Fontaine Verwey publiceerde hij in 1981 een baanbrekend artikel over Anthony de

39 Zie bijv. G.C. ZIELEMAN, *Middelnederlandse epistel- en evangeliëpreken* (Kerkhistorische bijdragen, 8), Leiden, 1978, p. 9, n. 2.

40 D. STOKER, *A history of the Norwich book trades 1560-1760*. Fellowship of the Library Association, 1976, Unpublished thesis.

Solempne,⁴¹ waarin hij allerlei eerder gedane toeschrijvingen aan diens pers verwierp.⁴² Stoker was het na onderzoek van het lettermateriaal en de houten sierstukken eens met de De la Fontaine Verwey dat het tweede deel van de *Historie van B. Cornelis* uit 1578 niet door De Solempne kon zijn gedrukt. Hij interpreteerde het 'buyten Noirdwitz' uit het *impressum* op grond van informatie van Harry Carter als 'outside Norwich'.⁴³ Een ander argument was volgens hem dat De Solempne zijn uitgaven per blad nummerde in plaats van per bladzijde zoals in het tweede deel.

Het eerste deel uit 1569 kon volgens Stoker wel afkomstig zijn van De Solempnes pers, gezien de gebruikte lettertypen, namelijk: 'four black letter types and one italic used by Solempne as well as the same two type ornaments'. Ook is de uit hout gesneden initiaal N op fol. 1 recto van de *Historie* (1569) afkomstig uit dezelfde reeks houtsneden als de initiaal U in de *Belijdenisse [...] des geloofs* (1568) die bij De Solempne van de pers kwam.⁴⁴ De *Historie* uit 1569 was bovendien gefolieerd, d.w.z. slechts voorzien van bladnummers, dus niet gepagineerd. Twijfel sloeg echter weer bij Stoker toe, toen bleek dat een letter in romein uit het eerste deel van de *Historie* niet overeenkwam met letters uit het bezit van De Solempne. Daarom besloot hij dat hij het boek niet met zekerheid aan De Solempne kon toeschrijven, maar op gezag van De la Fontaine Verwey niet kon uitsluiten dat het bij Pieter de Clerck te

41 D. STOKER, 'Anthony de Solempne: attributions to his press', in: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society*, 6th series, 3 (1981), p. 17-32.

42 P. VALKEMA BLOUW, 'A printer in four countries. Albert Christiaensz. in Vianen, Sedan, Emden and Norwich, 1565 to 1570', in: *Dutch typography in the sixteenth century: the collected works of Paul Valkema Blouw*. Ed. T. CROISET VAN UCHELEN, P. DIJSTELBERGE. Preface by A. PETTEGREE (Library of the written word, 18. The handpress world, 12), Leiden, 2013, p. 755-792. Zie hierin p. 774, n. 66. Dit is (met kleine wijzigingen) een herdruk van: P. VALKEMA BLOUW, 'A printer in four countries: Albert Christiaensz. in Vianen, Sedan, Emden and Norwich (1565-70), in: *Quaerendo* 26 n.1 (1996), p. 3-36. Zie: p. 26, n. 66.

43 Het *impressum* van het tweede deel luidt: 'Nu eerstmael in Druck vuytgegaen, buyten Noirdwitz' (Nu voor het eerst in druk openbaar gemaakt buiten Norwich). Het 'buyten Noirdwitz' is ooit verklaard als 'except in Norwegian and, more convincingly as "outside Norwich [City Wall]"', zie: STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 28 & n. 47.

44 De uit hout gesneden initiaal U is afgebeeld in STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 22.

Brugge was gedrukt, al was dat laatste onwaarschijnlijk onder het bewind van de hertog van Alva.⁴⁵

In Stokers artikel komen nog tal van belangwekkende zaken aan de orde, zoals enkele biografische gegevens over De Solempne. Die had bij de komst van Alva in juni 1567 zijn handel in specerijen te Antwerpen opgedoekt en was in Norwich terechtgekomen. Waar De Solempne oorspronkelijk vandaan kwam en hoelang hij in Antwerpen had gewoond, vermeldt Stoker niet. Volgens de Antwerpse Poortersboeken werd 'de makelaar Antonis de Solemne, zoon van Steven en afkomstig uit Mechelen' op 15 maart 1566 ingeschreven.⁴⁶ In elk geval lijkt me die Antwerpse connectie van belang voor de productie van de *Historie van B. Cornelis*. Mogelijk was De Solempne bekend met sommige geleerde kooplieden. Hij was calvinist, want ouderling en diaken in de *Dutch Church* van Norwich. Hij wordt in de belastingregisters vermeld als één van de meest welgestelde leden van de Nederlandse gemeenschap.⁴⁷ Dat hij al in zijn Antwerpse tijd het drukkersvak zou hebben beheerst, kon echter niet worden vastgesteld. Vandaar Stokers verbazing dat deze man al in 1568 een drukkerij bezat die niet alleen technisch gesproken uitzonderlijk goed was uitgerust, maar waar ook twee boeken verschenen met zijn *impressum* op de titelpagina. Het vermoeden rijst dat hij mogelijk eerder een financier en uitgever is geweest dan iemand die het typografische handwerk verrichtte. Bij zijn bedrijf verschijnt, volgens Stoker, drukwerk in de jaren 1568 tot 1571-1572, daarna niet meer, terwijl hij nog in 1584 te Norwich woont. Zijn geboorte- en sterfjaar zijn niet overgeleverd in de geraadpleegde literatuur.

45 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 28-29.

46 Geciteerd naar VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 773, n. 62; IDEM, 'A printer', p. 2, n. 62.

47 Genoemd onder 'Wymer Ward, St. John's' op fol. M.7 vo.: 'Anthony de Solempne, Goods £ 8 Tax 26 s. 8 d.' Zie: W.J.Ch. MOENS, *The Walloons and their church at Norwich: their history and registers, 1565-1832* (The publications of the Huguenot Society of London, 1), Lymington, dl. 2, 1888, p. 166. De meeste anderen betalen inderdaad heel wat minder. In dl. 1, 1887, p. 72-74 schrijft Moens uitvoeriger over De Solempne die met vrouw en twee zonen naar Norwich kwam, alsmede over diens boekproductie (overigens zonder de *Historie van B. Cornelis* te vermelden).

Het lettermateriaal dat De Solempne tot zijn beschikking had, was zeker niet uniek. Stoker wijst op lettertypen die zowel De Solempne als Willem Gailliart te Emden en Willem Silvius te Antwerpen bezaten.⁴⁸ Pieter de Clerck wordt in dit verband niet door Stoker genoemd, maar waarschijnlijk bezat hij eveneens een deel van hetzelfde typografische materiaal, waardoor de aarzeling van De la Fontaine Verwey en Stoker om hem uit te sluiten als producent van de *Historie* begrijpelijk wordt. Dat drukkersmateriaal stamde vermoedelijk allemaal uit dezelfde bron, met andere woorden: de drukletters van Solempne, Gailliart, Silvius en De Clerck stammen waarschijnlijk uit de werkplaats van één en dezelfde lettersnijder. Vandaar dat identificatie van drukwerk zonder impressum, louter op grond van vergelijkend onderzoek naar druklettertypen, voor niet-specialisten zo'n heikele aangelegenheid wordt.

ANTONIO DEL CORRO EN MARCOS DE LA PALMA

Interessant is ook hetgeen Stoker vermeldt over De Solempnes productie van controversiële boeken. Kennelijk hield deze uitgever zich niet aan het in Engeland wettelijke voorschrift om - voorafgaand aan publicatie - zijn drukwerk in te dienen bij de kerkelijke autoriteit.⁴⁹ Hij ontweek ook de voorschriften, vervat in het *Royal Charter* (1557) van The Stationers' Company, en lijkt evenmin ooit contact te hebben opgenomen met dit officiële uitgeversgilde, dat een monopolie op alle uitgaven bezat.⁵⁰ De Solempne lijkt bovendien niet al te kieskeurig zijn geweest als hij iets op bestelling uitgaf. Zo liet in juli 1569 een welgestelde Antwerpse koopman, waarvan helaas de naam niet is overgeleverd, bij hem een honderd exemplaren drukken van de *Tableau de l'oeuvre de Dieu*, een traktaat van de Spaanse predikant Antonio del Corro, alias Antonius Corranus (1527-1593). De Spanjaard was in 1567 van Antwerpen naar Londen gevlucht, waar hij lid werd van de Italiaanse gemeente. Del Corro meende naderhand dat zijn spelling problemen op-

48 Zie STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 20, 25 en 30.

49 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 21.

50 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 27-28.

leverde voor zijn drukker, gezien diens onvoldoende kennis van het Frans. Die zou daarom Monsieur de la Forest, de predikant van de Waalse gemeente te Norwich, hebben verzocht om de drukproef te corrigeren.⁵¹ Dat bleek echter geen gelukkige keuze. De predikant was minder geschokt door de slechte spelling dan door de inhoud van Del Corro's traktaat. Hij ging het traktaat dat één vel papier besloeg, eens goed lezen om zich vervolgens op te winden over de kritische benadering daarin van de rechtgelovige calvinistische christologie, alsook van de predestinatie. Predikant Michel de la Forest pende 25 aanmerkingen in de marges van de proeven. Desondanks werd het controversiële traktaat van Del Corro gepubliceerd, maar voorzichtigheidshalve zonder vermelding van de plaats van uitgave of De Solempnes naam als uitgever.⁵² Del Corro beweerde later dat zijn traktaat te Norwich was gepubliceerd, omdat De Solempne voor zijn drukwerk de laagste prijs vroeg. Wat er ook van zij, Del Corro's publicatie leidde tot ruzies binnen de schoot van de Italiaanse vluchtelingengemeente te Londen en tot grote opwinding binnen de Londense *French Church*. Vervolgens constateerde Edmund Grindal, de anglicaanse bisschop van Londen, dat het werkje zonder de vereiste kerkelijke goedkeuring was verschenen en zag hij zich uiteindelijk genoodzaakt om de Spanjaard het preken te verbieden.⁵³

Het is van belang hier even stil te staan bij de gang van zaken rond de publicatie van Del Corro's traktaat. Een aantal vragen en vaststellingen dringen zich op. Eerst over de boekverkoper Anthony

51 William McFADDEN heeft diens aanmerkingen in handschrift ontdekt in de Bibliothèque nationale de France, 43.077: Ms. Dupuy 103, fol. 67r-69r. Zie: W. McFADDEN, *The life and works of Antonio del Corro*, Belfast, [1953], p. 355 (ge raadpleegd exemplaar van deze ongepubliceerde thesis in: LEIDEN, *Universiteitsbibliotheek*, 3540 A 13). Over predikant Michel de la Forest († Antwerpen, 1585), een telg van een Vlaamse adellijke familie, zie: F. DE SCHICKLER, *Les Églises du refuge en Angleterre*, dl. 3 (1892), p. 370-372.

52 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 22.

53 Zie hierover R. ESSER, *Niederländische Exulanten in England des 16. und frühen 17. Jahrhunderts* (Historische Forschungen, 55), Berlijn, 1996, p. 127-128; O. BOERSMA & A. JELSMAN (red.), *Unity in multiformity. The minutes of the Coetus of London, 1575 and the Consistory minutes of the Italian church of London, 1570-1591* (Publications of the Huguenot Society of Great Britain and Ireland, 59; Recherches Wallonnes et Huguenotes, 3), Amsterdam, 1997, p. 34-37, 138-149.

de Solempne. Zou een Brabantse koopman met een duidelijk Franse naam als 'De Solempne' onvoldoende Frans kennen om de drukproeven te corrigeren? Waarschijnlijk is dat niet. Van huis uit was De Solempne vermoedelijk Nederlandstalig, aangezien hij oorspronkelijk uit Mechelen afkomstig was. Zijn vader Steven was mogelijk wel een Fransman of althans Franstalig. Moet hij niet worden geïdentificeerd als Etienne de Solempne, de tapijthandelaar en kamerdienaar van aartshertogin Margaretha van Oostenrijk (1480-1530) te Mechelen? Op 11 september 1528 werd Etienne de Solempne door zijn meesteres overzee gestuurd met een vertrouwelijke opdracht. Hij moest een gewichtig document overhandigen aan aartsbisschop Iñigo López de Mendoza y Zúñiga (1489-1535), de ambassadeur van Karel V in Engeland. Dit document was het *vidimus* van de ratificatie van het Bestand van Hampton Court, dat in juni 1528 was overeengekomen tussen Engeland, Frankrijk en de Nederlanden. Omdat hij voor zijn opdracht een flinke financiële tegemoetkoming kreeg, kennen we nu bovenstaande details.⁵⁴ In het geval dat Anthony de Solempne inderdaad een zoon was van deze Etienne, moet hij van huis uit een zeker kapitaal en *savoir-vivre* hebben meegekregen, wat hem later van pas zal zijn gekomen om zich in Norwich te handhaven.

Ook Antonio del Corro en de aard van zijn geschrift verdienen hier enige kanttekeningen. Del Corro was een ex-hiëronymiet van het klooster San Isidoro del Campo bij Sevilla. In 1557 verliet hij Spanje, studeerde theologie te Lausanne, gaf in de streek van Béarn aan de jeugdige en protestants opgevoede Hendrik van Navarra (de latere Franse koning Hendrik IV) lessen Spaans, en kwam daarna te Montargis (110 km onder Parijs) in dienst van de protestantse prinses Renée de France, hertogin van Ferrara. In 1566

54 '351.6 s. à Etienne de Solempne, valet de chambre et tapissier de l'Archiduchesse pour un voyage en Angleterre où le 11 septembre 1528 il est allé porter à don Ignio de Mendoza, élu archevêque de Burgos et ambassadeur près du roi Henri VIII le vidimus de la ratification de la trêve conclue au mois de juin précédent'. (J. FINOT (ed.), *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord: archives civiles, série B, Chambre des comptes de Lille*, dl.5, Rijsel, 1885, nrs. 2339-2787. Gebruikt is de uitgave op internet onder: http://www.archivesdepartementales.lenord.fr/accounts/mnesys_ad59/datas/medias/inventaires/pdf9.pdf).

werd hij als predikant beroepen door de Franstalige protestanten van Antwerpen. Daar zou hij 18 maanden blijven. Del Corro vluchtte van Antwerpen naar Londen, vermoedelijk naar aanleiding van de nakende komst van Alva in mei 1567. Over zijn verblijf te Antwerpen schreef hij onder meer dat hij daar een traktaatje in handen had gekregen, opgesteld door een anonieme Fransman. Diens *Tableau* had hij uitgebreid, bewerkt en onder zijn vrienden verspreid. Eén van Del Corro's vrienden was de eerdergenoemde welgestelde Antwerpse koopman, die te Norwich bij Anthony de Solempne een honderdtal exemplaren van de nieuwe versie liet drukken. Maar dat ooit een grondtekst - opgesteld door een anonieme Fransman - zou hebben bestaan, wordt sterk betwijfeld.⁵⁵

Volgens John Strype woonde Del Corro te Londen in 'Cripplegate ward' met zijn vrouw 'Mary', zijn twee zonen 'John and James' en de bedienden 'David de Dieu and John Leveresse'. Bekend is dat Del Corro optrad als predikant van het Spaanse conventikel binnen de Italiaanse vluchtelingengemeente te Londen.⁵⁶ William McFadden, die zijn proefschrift aan Antonio del Corro wijdde, vertelt dat er toen 95 Spanjaarden in Londen waren, van wie er zo'n dozijn de Spaanse preken van Del Corro bijwoonde. Daarbij kwamen, volgens Del Corro zelf, nog wat voormalige leden van zijn vroegere Antwerpse gemeente. In 1567-1568 legde hij de belangrijkste zaken uit zijn preken ook uit in het Frans en Latijn ten behoeve van de Antwerpenaren die moeite hadden met het Spaans.⁵⁷ Vrijwel iedereen die over Del Corro heeft geschreven, vermeldt hoe onorthodox protestant deze theoloog was. McFadden heeft het over Del Corro's afkeer van predestinatieleer en autoriteitengeloof, diens pleidooi voor eenheid binnen de Kerk en tolerantie ten aanzien van joden (c.q. cryptojodendom) en

55 A.G. KINDER, 'Obras teológicas de Antonio del Corro. Las dos redacciones de la *Tabla de la obra de Dios y la Monas theologica*', in: *Diálogo ecumenico*, 30 n. 98 (1995), p. 311-340, zie p. 312-313. Met dank aan Rony Garez, die mij een scan van het artikel van A. Gordon Kinder bezorgde.

56 R.E.G. KIRK & E.F. KIRK, *Returns of aliens, dwelling in the city and suburbs of London, from the reign of Henry VIII. to that of James I.* (The publications of the Huguenot Society of London, 10), dl. 1, Aberdeen, 1900, p. 389-390.

57 McFADDEN, *The life and works*, p. 344-345, 349.

moslims.⁵⁸ In dezelfde lijn ligt dat in de zeventiende eeuw volgelingen van Arminius de geschriften van Del Corro zouden lezen en opnieuw uitgeven.⁵⁹

Intrigerend voor ons is natuurlijk de identiteit van die anonieme Antwerpse koopman die bij De Solempne in 1569 een honderd exemplaren liet drukken van Del Corro's *Tableau de l'oeuvre de Dieu*. Vermoedelijk was hij een lid of liefhebber van de Italiaanse gemeente in Londen en meer bepaald een sympathisant van Del Corro's Spaanse conventikel daarbinnen. Al deze elementen passen het best bij één van de broers De la Palma. Marcos en Salvador waren beiden van Spaanse afkomst en aanvankelijk als rijke kooplieden in Middelburg gevestigd. Ze dreven handel met Spanje en Portugal. Marcos de la Palma verbleef in 1566 te Antwerpen, waar hij lid was van de Franstalige calvinistische gemeente, Del Corro onderdak bood en hem liet preken in zijn huis.⁶⁰ Hij werd in 1568 veroordeeld door de Raad van Beroerten en behoorde te Londen tot de Italiaanse vluchtelingengemeente. Te Londen woonde hij samen met het gezin van zijn broer Salvador, die in 1566 de spil van de Middelburgse calvinistische gemeente was geweest. Ook drie opstandige edellieden uit Zuid-Vlaanderen en Artesië woonden daar (onder meer de geuzenkapitein Robert van Belle). In 1569 beleegde Charles Vasquez, een calvinistische edelman van Portugese afkomst uit Sint-Winoksbergen, tevens lid van het Verbond der Edelen, in juni 1570 thuis in Londen een bijeenkomst met de twee broers De la Palma en de opstandige edellieden Robert van Belle (ca.1540-ca.1572), heer van Schonewalle bij Groede,⁶¹ en Jacob van Huele, die eind 1567 de terroristische aanslagen van de bosgeuzen

58 McFADDEN, *The life and works*, p. 350-351.

59 KINDER, 'Obras teológicas', p. 315.

60 Dit blijkt uit een brief van 23 november 1566, geschreven door de spion Philippe d'Auxy aan Margaretha van Parma. Zie: J.A. GORIS, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme modern* (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie. Sér. 2; 4), Leuven, 1925, p. 589.

61 Over hem, zie L. VANDAMME, 'Een protestantse edelman en zijn geschilderd portret: Robert van Belle, heer van Schonewalle (ca. 1540-ca. 1572)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 143 (2006), p. 246-275.

in Vlaanderen coördineerde.⁶² Van Marcos de la Palma is bekend dat hij in 1572 vanuit Engeland de Opstand in Zeeland en Holland financierde.⁶³

ANTHONY DE SOLEMPNE EN ALBERT CHRISTIAENSZ.

Trad Anthony de Solempne inderdaad eerder op als koopman-financier en bemoeide hij zich nauwelijks met de praktische gang van zaken, waaronder de correctie van de drukproeven? Mogelijk liet De Solempne (zoals veel uitgevers) zich leiden door eerder zakelijke dan religieuze overwegingen. Dat in hetzelfde jaar nog een ander controversieel werk, namelijk de *Historie van B. Cornelis*, bij hem van de pers kon komen zolang de opdrachtgever maar goed betaalde, lijkt me daarom niet onmogelijk. Deze satire uit 1569 moet door protestantse tijdgenoten zijn beschouwd als een schot-schrift tegen de rooms-katholieke Kerk en daardoor als afkomstig van een medestander. Hun kan worden vergeven dat ze niet onmiddellijk begrepen dat het boek in feite de geest ademde van de *Lof der Zotheid* en van de *Julius exclusus e coelis*. Maar Erasmus en zijn navolgers, onder wie Georgius (Joris) Cassander, waren geen protestanten. Ze koesterden hooguit enige sympathie voor deze nieuwkomers op het religieuze front, want die leken immers meer op de bronnen van het christendom terug te grijpen dan de voorstanders van de katholieke orthodoxie. Zij, die in de *Historie* terecht voor erasmianen werden uitgemaakt, waren derhalve aanhangers van het christelijke humanisme of kritische katholieken. Helaas is dit een begrip dat zowel in rooms-katholieke als in protestantse kring vaker op onbegrip stuit.⁶⁴ Het zijn die Brugse erasmianen

62 L. VANDAMME, 'Een edelman uit het Westkwartier in Engeland: Charles Vasquez (1568-1578)', in: *Het beloofde land. Acht opstellen over werken, geloven en vluchten tijdens de XVIe en XVIIe eeuw* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Westhoek 1). Dikkebus (Ieper), 1992, p. 117-162, speciaal p. 129.

63 VANDAMME, 'Een edelman', p. 155-156.

64 M.E. NOLTE, 'Franciscus Balduinus, een omstreden figuur in de 16^e eeuw', in: *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden*, Hilversum-Antwerpen, 1964, p. 37-49. Zie p. 37. J.J. WOLTJER, "'De zuivering der leer". Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 78 (1998), p. 1-17; J. WOLTJER, 'Public opinion and the persecution of heretics in the Netherlands, 1550-59', in: J. POLLMANN & A. SPICER (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the*

en cassandrianen die een geliefkoosd voorwerp vormen van de scheldpartijen van Broer Cornelis. Andere benamingen waarmee hij hen voortreffelijk karakteriseert, zijn: 'dese ghemengelden/ dese paysmakers/ dese neutralisten/ dese tusschen beede loopers/ dese middelaers'.⁶⁵ Ik ken geen enkel ander geschrift uit die tijd waarin de aanhangers van Erasmus en Cassander zozeer onder vuur liggen als in de sermoenen van hun vijand Broer Cornelis.

Stoker heeft gezocht naar de vakman die mogelijk binnen het bedrijf van De Solempne verantwoordelijk is geweest voor de aanschaf van het typografische materiaal en het eigenlijke drukkershandwerk. Hij dacht hierbij aan de 'Hollandse' drukker Albert Christiaensz., die - evenals De Solempne - op een lijst uit 1568 van vluchtelingen te Norwich wordt vermeld als drukker. Maar een document dat wijst op samenwerking tussen beide 'drukkers' ontbreekt. Wel was Christiaensz. een ervaren boekdrukker die eerst onder de bescherming van de geuzenleider Hendrik van Brederode te Vianen had gewerkt, maar die - na de verovering van Vianen op 3 mei 1567 door de troepen van Margaretha van Parma - had weten te ontsnappen en mogelijk via Emden

Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke, Leiden, 2006, p. 87-106, speciaal p. 90-91.

- 65 *Historie van B. Cornelis* 1569, fol. 143v. Volgens Broer Cornelis worden de afvalligen eerst erasmianen, vervolgens cassandrianen, dan lutheranen, calvinisten en wederdopers. Uit de wederdopers komen voort: de adamieten, davidjoristen, Huis der Liefde-aanhangers en tenslotte de atheïsten. Citaat: '[...] want eerst valt ghy van de Catholijcke heilige Roomsche Kercke/ en wert Erasmianen: daer naer wert ghy Cassandrianen/ daer naer Lutherianen/ daer naer Caluinisten/ en daer naer Herdoopers: maer ten lesten spruyten wt de Herdoopers noch de Adamijten/ de Daudid loristen/ die vant Huys der liefden/ en Atheïsten (fol. 88v-89r). Nog uitvoeriger op fol. 144r & v: en 'dese Cassandrianen ende dese Lindianen/ dese Neutralisten/ zijn veel arger dan de Herdoopers en Caluinisten: ba heur leeringe is rechts om Mahomeths Alcoran of om Mahomeths leeringhe en onghelouue in te bringhen. Ou/ dese middelaers/ dese pays makers/ of dese gheminghelde/ zijn de voorloopers van Mahometh of van de Turcken/ want met yegelicke sect willen sij al euen goet vrient zijn: maer om dat heurlieden de heresien vande Herdoopers te grof dunct wesen/ en dat heurlieden die Caluinisten duncten te seditieus en te rebel of te meutich zijn/ ende die Lutheranen of Martinisten of Confessionisten te vehement en te rude/ ba soo willen sij eenen nieuwen middelwech soecken/ ende wat nieus versieren/ om daer mede tusschen beede te loopen/ ende tusschen Godt ende den duuel paëys te maken/ ofte om God metten duuel te minghelen: hey schalcke vertreyfelers: hey snoo rabbauwen en schudden: hey arghe boose verleeders en bedrieghers'.

met zijn drukkersmateriaal in Norwich was terechtgekomen. Hij was een bekwaam typograaf die de Opstand tegen Kerk en Kroon steunde met zijn clandestiene pers. Deze man kan in elk geval De Solempne hebben geholpen bij het opzetten van diens drukkerij.⁶⁶ De activiteiten van Albert Christiaensz. zouden na Stoker grondig aandacht krijgen van de Amsterdamse bibliograaf Paul Valkema Blouw, wiens bijdrage verderop uitvoerig aan de orde komt.

Veel minder aandacht dan aan Christiaensz. besteedt Stoker aan vier boekverkopers uit de Nederlanden die volgens de *Norwich Census Transcripts* uit 1568 eveneens te Norwich waren gevestigd. Hij noemt slechts hun namen in een voetnoot: Cornelius van Hille,⁶⁷ Joannes Paetz, Anthonius Rabat⁶⁸ en Petrus Jason.⁶⁹ Moens vermeldt een Giles Navegeer die in 1567 als boekbinder zou hebben gewerkt 'probably for the printer de Solempne'.⁷⁰ In 1987 werd Stokers artikel herdrukt in een boek op naam van William Sessions en David Stoker, gewijd aan drie specifieke boekdrukkers te Norwich, waaronder De Solempne.⁷¹ Uit de titel hiervan blijkt al dat naast De Solempne en Christiaensz. ook Jan

66 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 18-20.

67 Cornelius van Hille, afkomstig uit Ieper, vluchtte naar Engeland. In 1567 vestigde hij zich in Norwich met zijn vrouw en zoon (MOENS, *The Walloons*, dl. 2, p. 211). Het is merkwaardig dat de *Norwich Census of Aliens* hem vermeldt als boekverkoper, want in 1575 treffen we hem aan als predikant te Yarmouth en vanaf 1578 in Vlaanderen (Oudenaarde en Gent). Zijn zoon Cornelis jr. werd op 30 september 1568 geboren te Norwich (zie: D. STOKER, 'The Norwich Book Trades before 1800', in: *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 8 (1981), p. 79-125; we raadpleegden de internetversie: <http://users.aber.ac.uk/das/texts/nchbiogs.htm>). Over Cornelius van Hille, zie: J. DECAVELE (red.), m.m.v. D. COIGNEAU, H. VANDERLINDEN & W. WATERSCHOOT, *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, p. 69, 83.

68 De boekverkoper Anthonius Rabat kwam met vrouw en kind in 1567 naar Norwich, maar wordt al in 1561 vermeld in een register van de *Dutch Church* (Austin Friars) te Londen (MOENS, *The Walloons*, dl. 2, p. 213).

69 De Nederlandse boekverkoper Pieter Jason vestigde zich al in 1562 te Norwich. In de lijst van 1568 wordt vermeld dat hij een echtgenote en een zoon had (STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 26, n. 38).

70 Dit laatste is uiteraard een toevoeging op rekening van Moens die door niemand ooit is overgenomen. Zie MOENS, *The Walloons*, dl. 1, p. 71.

71 W.K. SESSIONS & D. STOKER, *The first printers in Norwich from 1567: Anthony de Solempne, Albert Christiaensz & Joannes Paetz* (Greenback series, 8), York, 1987, p. 60-78.

Jacobsz. Paedts aandacht krijgt. Als geboorte- en sterfjaar van de uit Leiden afkomstige Paedts wordt vermeld: 1542-1622.⁷² Toen hij in Norwich aankwam, was Paedts dus 25 jaar.⁷³ Van hem is bekend dat hij vóór zijn vertrek uit Leiden de reputatie had van een felle calvinist te zijn, maar evenmin als in het geval van Albert Christiaensz. is er een document overgeleverd dat wijst op samenwerking met Anthony de Solempne. Leids drukwerk van Paedts uit die vroege periode is niet bekend, terwijl hij - na zijn terugkeer in Leiden - vanaf 1578 een behoorlijke boekproductie had.

Over De Solempne lijkt me van belang de nadere precisering die Sessions en Stoker geven, nl. dat De Solempne in 1570 van de stad Norwich het poorterschap verwierf en het recht kocht om het beroep van boekdrukker te mogen uitoefenen, alsmede dat van handelaar in rijnwijn.⁷⁴ Dit hoeft niet te betekenen dat hij eigenhandig zette of de persen bediende. Voor het overige bevat het boek van Sessions en Stoker niet zo heel veel nieuws, afgezien van de afbeelding van de titelpagina van het Oxfordse exemplaar van *Eenen calendar historial/ eewelick gheduerende (...)*.⁷⁵ Dit boekje heeft als *impressum*: 'Ghedruet tot Noorwitz/ ten huysen van Anthonium de Solemne/ Anno M.D.LXX.', waaruit tevens blijkt dat de opsteller van het *impressum* zeker geen latinist was.

Wat die afbeelding zo bijzonder maakt, is het lijstwerk dat de titel omringt. Dat komt namelijk overeen met dat op de titelpagina van de *Historie van B. Cornelis* uit 1569. [afbeelding 3] Een vergelijkbare overeenkomst ben ik nooit tegengekomen, althans in geen enkel ander boek uit die tijd. Ik vermoed dat De la Fontaine Verwey in 1972 op grond van dezelfde overeenkomst de moge-

72 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 100.

73 In de *Norwich Census* uit 1568 wordt vermeld dat 'Joannes Paetz bibliopola cum uxore et duobus pueris ex Hollandia huc venit. Anno 1567' (vertaling: Boekhandelaar Joannes Paetz kwam in het jaar 1567 hierheen uit Holland met een echtgenote en twee kinderen). Zie: *ibidem* & MOENS, *The Walloons*, dl. 2, p. 213.

74 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 39.

75 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 38. Exemplaar in OXFORD, *Bodleian Library*, Arch. A. I. 73. Een tweede exemplaar berust in de bibliotheek van Trinity College te Dublin. Voor een microfilm, een negatief van het Dublinse exemplaar (STC 401.6), zie: AMSTERDAM, *Bibliotheek Vrije Universiteit*, YX.05727.

lijkheid opperde dat de uitgave van de *Historie* door 'Anthony de Solempne' was gedrukt. Ook diens spelling van de naam Solempne wijst hierop. [afbeelding 4] Het wekt dan ook nauwelijks verbazing dat Sessions en Stoker in 1987 concludeerden dat de beruchte Brugse satire 'may possibly have been produced on the Norwich press', maar ze bleven wel heel voorzichtig.⁷⁶ Ook Valkema Blouw is behoedzaam, wanneer hij zich uitsprekt over het lijstwerk op de titelpagina van zowel de *Calendier* als de *Historie*: 'The title-page is decorated with a border of typographical fleurons which is almost [mijn cursivering, K.B.] identical to that on the title-page of *Historie van B. Cornelis*, a feature which further confirms the attribution of that book to De Solempnes press.'⁷⁷

VALKEMA BLOUW

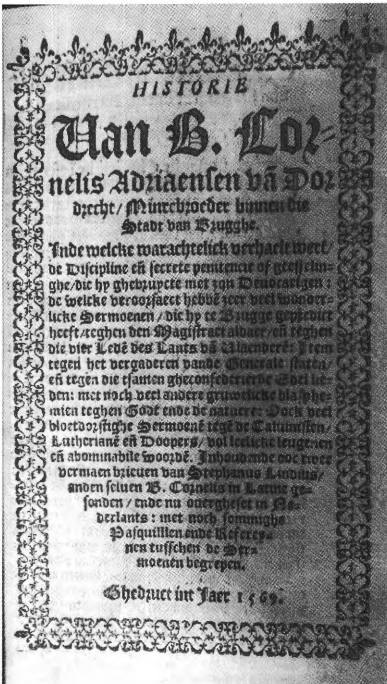
De Amsterdamse bibliograaf Paul Valkema Blouw (1916-2000) heeft flink gebruik gemaakt van het voorbereidende werk van De la Fontaine Verwey, Stoker en Sessions, en Stoker om de activiteiten van het boekdrukkersbedrijf te Norwich nader te onderzoeken en te beschrijven. Daarbij heeft hij zich terecht geconcentreerd op De Solempnes rechterhand, de boekdrukker Albert Christiaensz. Volgens hem nam Christiaensz. in dienst van Anthony de Solempne alle handwerk voor zijn rekening. De volgende rolverdeling tussen beide mannen doemt op: De Solempne was de organisator en geldschieter (mogelijk met één of meer stille vennoten) en als zodanig de verantwoordelijke uitgever, terwijl Albert Christiaensz. als vakman verantwoordelijk was voor de praktische dagelijkse gang van zaken binnen de drukkerij.⁷⁸ Norwich was daarmee - samen met Londen, Oxford en Cambridge - één van de vier steden in Engeland waar een boekdrukker aan het werk was. De samenwerking tussen De Solempne en Christiaensz. viel in de jaren 1568 tot en met 1570 en leverde in die periode acht publicaties op.⁷⁹ Het afzetgebied van de uit-

76 SESSIONS & STOKER, *The first printers*, p. 46.

77 VALKEMA BLOUW, 'A printer', p. 30 heeft 'typographical "flowers"' in plaats van 'typographical fleurons'; VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 778.

78 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 774; IDEM, 'A printer', p. 25.

79 Zie de lijst van boeken, gedrukt door Albert Christiaensz. te Norwich, in: VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 783-784; IDEM, 'A printer', p. 35-36.

Afb. 3 Omlijsting titelpagina van: *Historie van B. Cornelis*, {Norwich: Anthony de Solempne}, 1569. Exemplaar Openbare Bibliotheek Brugge: 13/724.

geverij was de Nederlandse gemeenschap in Engeland. Alleen al in Norwich was in 1570 één op de vier van de 12.000 inwoners afkomstig uit de Nederlanden.⁸⁰ Dit aantal van 12.000 is min of meer identiek aan dat van het toenmalige Leiden, de tweede stad van Holland.

Valkema Blouw stelde dus vast dat De Solempne en Christiaensz. tot in 1570 samenwerkten. Zonder Christiaensz. zou Anthony de Solempne zijn uitgeversactiviteiten voortzetten tot in 1572, maar die stonden voortaan wel op een laag pitje.⁸¹

80 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 772; IDEM, 'A printer', p. 24.

81 Dit op grond van het *impressum* in het polemische *Certejne verses* van Thomas Brooke uit 1570. In dit boekje (dat zich onder meer keerde tegen vreemdelingenhaat) wordt uitdrukkelijk vermeld dat het met toestemming van de overheid was uitgegeven. Het in 1572 verschenen *A prayer to be sayd in the end of mornyng prayer daily* heeft De Solempne in opdracht van de anglicaanse Kerk uitgegeven. Zie hierover: ESSER *Niederländische Exulanten*, p. 129-130.

Brederode was getrouwd met de protestantse gravin Amelia von Neuenahr, die veel belang stelde in vroom Nederlandstalig drukwerk.⁸² Christiaensz. was te Vianen de opvolger van - de eveneens uit Antwerpen afkomstige - drukker Dirck Buyter, maar hij nam het materiaal van zijn voorganger niet over. Volgens Valkema Blouw had hij zijn eigen drukpers en letterkasten meegenomen.

Over de Antwerpse achtergrond van Christiaensz. laat Valkema Blouw zich niet uit. Kennelijk moet het onderzoek daarnaar nog van de grond komen. Gemakkelijk zal dit ook niet zijn, want een identiteit achterhalen op grond van een patroniem is altijd problematisch. Te Vianen produceerde Albert Christiaensz. twintig publicaties, waaronder in 1566 het bekende 'Smeekschrijf der Edelen'. Dit verscheen in zowel een Franse als Nederlandse versie. Drie in het Frans gestelde boeken kwamen daar van zijn pers. Vermoedelijk was hij dus redelijk vertrouwd met de Franse spelling, wat de latere bewering van Antonio del Corro over zijn onkunde aangaande de Franse spelling mogelijk in een ander daglicht stelt. Deze boekdrukker lijkt in 1567 ook korte tijd in Sedan en Emden te hebben gewerkt, vooraleer hij naar Norwich trok. Hij liep tegen de lamp in het voorjaar van 1566, toen Marten Jacobszoon als *agent provocateur* van het Hof van Utrecht bij hem en zijn echtgenote de verkoop van 'ketterse' boeken uitlokte. De Utrechtse procureur-generaal mr. Leo Gilkens (†1571) bracht toen meteen de landvoogdes Margaretha van Parma op de hoogte. Het bleek ook dat de schoonmoeder van Christiaensz. in februari 1566 naar Antwerpen en elders reisde om er verboden boeken aan de man te brengen en papier in de kopen ten behoeve van de drukkerij van haar schoonzoon.⁸³ De pers te Vianen viel stil, nog vooraleer de troepen van de Gelderse stadhouder het stadje op 5 mei 1567 innamen.⁸⁴

Wanneer en waar Anthony de Solempne en Albert Christiaensz.

82 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 758; IDEM, 'A printer', p. 5-6.

83 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 766; IDEM, 'A printer', p. 17.

84 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 755; IDEM, 'A printer', p. 3. Zie ook de literatuur, aldaar opgegeven in noot 1.

voor het eerst met elkaar kennis hebben gemaakt, bijv. vóór de tijd in Vianen of pas vanaf 1567 te Norwich, blijft duister. Feit is dat Christiaensz. te Norwich zou drukken met andere letters dan die waarmee hij te Vianen had gedrukt. Het waren bovendien letters die rechtstreeks of via een omweg (Emden?) uit Antwerpen afkomstig waren. Het waren gotische *textura*'s die in VPT⁸⁵ zijn opgenomen en afgebeeld onder: T 3, T 12, T 30, T 43 en T 47, alsmede de humanistische cursieven IT 3 en IT 8.⁸⁶ Wat Christiaensz. wel uit zijn tijd te Vianen had behouden en meegenomen naar Norwich, was zijn zogenaamde kalligrafische alfabet. De letters daarvan zijn initialen of beginkapitalen die door Stoker nog als in hout gesneden letters werden omschreven.⁸⁷ Valkema Blouw stelde echter vast dat het hierbij gaat om houten letters, voorzien van een gegoten metalen laagje. Ze konden in combinatie met de gewone loden letters worden gebruikt. De matrijs werd gemaakt door een in hout gesneden blokje te dompelen in gesmolten lood (op het moment van afkoeling).⁸⁸

Valkema Blouw schrijft de *Historie van B. Cornelis* (1569) op de volgende gronden toe aan de pers van Albert Christiaensz.:

1° Alle lettertypen in dit boek zijn aanwezig in het letterbestand van Christiaensz. te Norwich.

2° Dit laatste geldt eveneens voor de kalligrafische initiaal N die op fol. 1 recto van de *Historie* voorkomt. [afbeelding 5]

3° De *Historie* bevat een sierstuk dat ook in de uitgave van Datheens psalmvertaling (Norwich, 1568) voorkomt.⁸⁹

Verder merkte Valkema Blouw op dat de argumenten voor Norwich als plaats van uitgave een directe relatie ('any direct relationship') met Brugge uitsluiten. Ook zou de keuze voor een zo

85 Afkorting van VERVLIETS *Sixteenth-century printing types*. Hier eerder aangehaald in noot 26.

86 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 774 en n. 65; IDEM, 'A printer', p. 25 en n. 65.

87 STOKER, 'Anthony de Solempne', p. 22.

88 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 761 en noot 22, alsook de afbeelding 3 op p. 788; IDEM, 'A printer', p. 11 en n. 22. Zie ook illustratie 3 aldaar.

89 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 777; IDEM, 'A printer', p. 30. Omdat ik geen toegang had tot Christiaensz.' *Psalmen*-druk uit 1568 is mij niet duidelijk of Valkema Blouw het sierstuk bedoelt in *Historie* (1569), fol. [*iv verso] of fol. 25v.

openlijk protestantse boekverkoper het onwaarschijnlijk maken dat de samensteller van de *Historie* in katholieke kring moet worden gezocht. Het onderzoek naar het auteurschap moet, volgens hem, opnieuw vanaf nul starten.⁹⁰

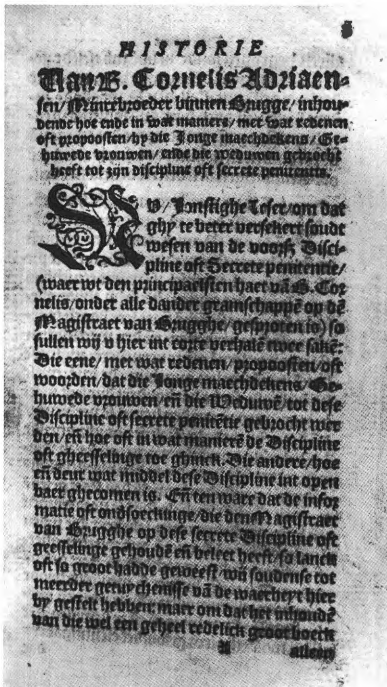
STILLE VENNOTEN

Valkema Blouws toeschrijving van de druk aan de werkplaats van Albert Christiaensz. te Norwich is goed gedocumenteerd en voldoende overtuigend. Bij mij rijst nu in de eerste plaats een vraag naar de financiering van de *Historie van B. Cornelis*. Immers, dit was waarschijnlijk het omvangrijkste boek dat boekhandelaar De Solempne op de markt bracht. Voor elk exemplaar waren 35 vellen papier nodig, die vervolgens werden gevouwen met als resultaat 276 folia of 552 bladzijden in 8°. Een gangbare oplage was toen 350 exemplaren. Dat is heel veel papier en een grote investering, als men bedenkt dat de kostprijs van het papier toen meer dan de helft van de productiekosten van een boek bedroeg. En dan rekenen we niet eens de tijd en inspanning van drukker en uitgever. Zou De Solempne dat allemaal in zijn eentje hebben bekostigd of werden er stille vennoten bij betrokken, zoals Valkema Blouw opperde? Is het gek dat bij dit laatste de gedachten uitgaan naar de anonieme Antwerpse geldschieder die in juni 1569 de honderd exemplaren in planodruk⁹¹ van Antonio del Corro's *Tableau* bekostigde? Als de meest waarschijnlijke kandidaat voor de financiering van Del Corro's traktaat heb ik hier eerder de koopman Marcos de la Palma aangewezen. Opmerkelijk is dat deze calvinistische geldschieder aanvankelijk zo zeer sympathiseerde met een onorthodox protestantse predikant als Del Corro dat hij in 1570 uittrad uit de Italiaanse gemeente. In december 1571 verzocht hij (met Cipriano Valera als tussenpersoon) het consistorie om opnieuw toegelaten te mogen worden, waarbij hij uitdrukkelijk afstand nam van Del Corro.⁹²

90 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 777-778; IDEM, 'A printer', p. 30.

91 plano: een ongevouwen vel papier.

92 'Adducendo il detto Cipriano molte ragioni le quali movevano il detto De la Palma ad abbandonare il detto Corrano, et riunirse alla congregazione (...)' Zie: BOERSMA & JELSMA, *Unity in multiformity*, p. 147.

Afb. 5 De uit hout gesneden sierletter, de initiaal N op fol. 1 recto: van de *Historie* (1569).

EMANUEL VAN METEREN

Daarnaast lijkt me ook de rol van stille vennoot te zijn weggelegd voor de - in Londen verblijvende -Antwerpse koopman en geschiedschrijver Emanuel van Meteren (1533-1612). Hij was een neef van de beroemde cartograaf Abraham Ortelius (1527-1598). Van Meteren was calvinist en als zodanig lid van de Nederlandse gemeente (*Austin Friars*) in Londen. Maar op 4 mei 1561 werd hij door de kerkenraad geëxcommuniceerd.⁹³ Hij was toen immers één van de heftigste critici van een nogal dogmatische kerkenraad. Deze laatste had het jaar daarvoor een predikant ontslagen en geëxcommuniceerd,⁹⁴ omdat hij toenadering had gezocht tot en-

93 W.D. VERDUYN, *Emanuel van Meteren, bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*, 's-Gravenhage, 1926, p. 92.

94 Over de kwestie met predikant Adriaan van Haemstede (ca.1525-1562), zie VERDUYN, *Emanuel van Meteren*, p. 79-97 & A. PETTEGREE, *Foreign Protestant communities in sixteenth-century London*, Oxford, 1986, p. 167-180.

kele vreedzame wederdopers. Van Meteren ging met de aanpak van het consistorie niet akkoord en betoonde zich bij die gelegenheid een onafhankelijke geest. Mogelijk was hij zelfs tot vrijzinnigheid geneigd. Jarenlang was het onduidelijk of hij nog kerkte, en zo ja, bij wie. Maar begin 1570 poogde hij zich te verzoenen met de kerkenraad van de Nederlandse gemeente, kennelijk in de verwachting dat er daarbinnen inmiddels een andere wind waaide. Het zou echter tot eind mei 1573 duren, eer hij opnieuw werd toegelaten als lid van de Nederlandse gemeente.⁹⁵

De vraag is hier of Van Meteren in aanmerking kan zijn gekomen als medefinancier van de *Historie van B. Cornelis*? Als historicus van de Opstand had Van Meteren uiteraard zeer veel belangstelling voor deze satire, voor hem tevens een bron van geschiedkundige informatie voor de jaren 1566-1568.⁹⁶ In zijn *Belgische ofte Nederlantsche historie* besteedt hij een vijftal foliobladzijden aan de *Historie* uit 1569, waarbij hij uitvoerig uit de tekst citeert.⁹⁷ Hij neemt zelfs twee nooit eerder gepubliceerde preekfragmenten op die zouden zijn uitgesproken in 1572, een kleine drie jaar na het laatste preekfragment van 24 juni 1569 dat in het vervolgdeel van de *Historie* (1578) te vinden is. Die latere preekfragmenten van onbekende herkomst betreffen respectievelijk de Tiende Penning en de inname van Den Briel. Alleen het tweede fragment is nader gedateerd, namelijk op 'Assensioens dag' (Hemelvaartsdag, dit is 15 mei 1572). Van Meteren is ook de enige auteur die Calleken P., één van de sleutelfiguren in het verhaal over de 'Discipline der devotighen', voluit Calleken Pieters noemt.

95 VERDUYN, *Emanuel van Meteren*, p. 95; A.J. JELSMa & O. BOERSMA (red.), *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen, 1569-1585* (Rijksgeschiedkundige publicatiën. Kleine serie, 76), 's-Gravenhage, 1993, p. 38-39, nr. 122; p. 329, nr. 1341.

96 E. VAN METEREN, *Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden: inhoudende hoe de Nederlanden aenden anderen ghehecht, ende aen Spaengien ghecomen zijn (...) meest onder de regeeringhe van Philippus de II coninc van Spaengien, tot synen doot, ende den uitgaenden jare 1598; verciert met een caerte van alle de Nederlanden, ende aller regeerders afbeeldinghe in koper ghesneden (...); eensdeels int Latijn ende Hoochduytsch stuckwijs in druck uitghegaen, maer nu by den autheur selve oversien, verbeteret ende vermeerdert, uitghegeven. Tot Delf: ghedruct by Jacob Cornelisz. Vennecool, 1599.*

97 VAN METEREN, *Belgische ofte Nederlantsche historie*, fol. 128r (vanaf kolom 2)-130r.

Calleken is zowel in de *Historie* (1569) als bij Van Meteren een scherpzinnig meisje dat de drogredeningen van Broer Cornelis niet vertrouwt en hem weet klem te zetten. De minderbroeder reageert woedend en scheldt haar uit voor 'ketersche, Erasmiane, ende Paulinne'. Geschrokken als ze is van deze aantijgingen bespreekt Calleken dit voorval in de biecht met de toenmalige pater gardiaan (de overste van het minderbroedersklooster). Zijn advies luidt om het minderbroedersklooster niet in diskrediet te brengen, maar het sektarische genootschap van Broer Cornelis te mijden. Haar afwezigheid ergert deze laatste echter zozeer dat hij haar prompt excommuniceert. Daarmee is de wraakzucht van Broer Cornelis nog lang niet gestild. Vanaf de kansel maakt hij Calleken Pieters en Betken Maes, een ander lid van het genootschap, zodanig zwart dat de stadsmagistraat er zich wel mee moet bemoeien en de zaak verder onderzoekt.⁹⁸ Dit gerechtelijk vooronderzoek leidt vervolgens tot de overplaatsing van Broer Cornelis naar het franciscaner klooster te Ieper.⁹⁹

MARCUS GHEERAERTS

De naam Calleken Pieters is op zich interessant vanwege het mogelijke verband met de Brugse schilder, tekenaar, etser, illustrator en uitgever Marcus Gheeraerts (ca.1521-ca.1590). Na het overlijden in 1521 van zijn vader Egbert Gheeraerts hertrouwde zijn moeder Antonine vander Weerde (†1580) met de schilder Simon Pieters (†1557). Marcus werd daarop als voogd aangesteld over de kinderen van zijn stiefvader.¹⁰⁰ Mogelijk was Calleken Pieters daar één van. Als deze redenering klopt, moeten we rekening houden met een zekere betrokkenheid van Marcus Gheeraerts bij de productie van de *Historie van B. Cornelis*. Maar vooralsnog is onduidelijk in welke hoedanigheid hij erbij betrokken zou zijn geweest. Ook helpt het niet dat de naam Pieters een patroniem is, waardoor het

98 Volgens de *Historie* zou het verhaal over de geselpraktijken binnen het sektarische genootschap van Broer Cornelis gebaseerd zijn op de getuigenverklaringen van Betken Maes en Calleken P. (fol. 25r & v). Die documenten zijn nooit in openbaar bezit gesignaleerd.

99 VAN METEREN, *Belgische ofte Nederlantsche historie*, fol. 129r.

100 E. HODNETT, *Marcus Gheeraerts the Elder of Bruges, London, and Antwerp*, Utrecht, 1971, p. 8 & 72, n 2.

verkrijgen van enige zekerheid over een mogelijke familierelatie een hachelijke zaak wordt.

Marcus Gheeraerts was zowel met Hubertus Goltzius als met Emanuel van Meteren nauw bevriend. Met Van Meteren kreeg hij - weliswaar pas in 1571 - zelfs een familieband.¹⁰¹ Maar het zou te ver voeren om hier nu nader op in te gaan. Alles wat in de *Historie van B. Cornelis* wordt behandeld, zal voor Gheeraerts als Bruggeling uit de kring van Goltzius gesneden koek zijn geweest. Vermeldenswaard is dat in het vervolgdeel Broer Cornelis in zijn sermoen van 22 augustus 1568 een satirische uitklapprent ter sprake brengt. Daarop wordt de franciscaan naar eigen zeggen afgebeeld met een wolvenkop, wolvenpoten en in zijn minderbroederspij, waarvan een mouw met menselijke doodsbeenderen is gevuld. Die ets is pas in 2001 op grond van een uitvoerige argumentatie op stilistische en archivalische gronden toegeschreven aan Marcus Gheeraerts.¹⁰²

LEONARD CASEMBROOT EN GILLIS WYTS

Een andere Bruggeling die een rol kan hebben gespeeld bij de productie van de *Historie van B. Cornelis* in Engeland was Leonard Casembroot jr. (1540-1604). Deze jurist was een zoon uit het tweede huwelijk van Leonard sr. (1495-1558) met Godelieve Brest (1510-1570). Via het eerste huwelijk van zijn vader met Maria Reyvaert (†ca. 1530) was hij familie van de jurist Jacob Reyvaert, alias Raevardus (ca. 1535-1568), van wiens hand in de jaren 1563-1565 maar liefst vier publicaties bij Goltzius van de pers zouden komen. Vader Leonard sr., die in de jaren 1535-1539 pensionaris van Brugge was geweest, maakte later herhaaldelijk deel uit van de stadsregering. Hij had te Padua rechten gestudeerd, doceerde Grieks te Brugge en was één van de trouwe vrienden en mede-

101 HODNETT, *Marcus Gheeraerts*, p. 17-18. Na het overlijden van zijn eerste echtgenote Janneke Struve sloot Gheeraerts in september 1571 te Londen een tweede huwelijk, nu met Susanna de Critz, waarvan Van Meteren de oom was (HODNETT, *Marcus Gheeraerts*, p. 13-14, 17).

102 Voor deze argumentatie, zie: BOSTOEN & HORST, 'De wolf onder de schapen', p. 61-67.

standers van Erasmus.¹⁰³ Jan (ca. 1525-1568), de oudere halfbroer van Leonard jr., was één van de actiefste leden van het Verbond der Edelen. Hij was secretaris en rechterhand van de graaf van Egmond (1522-1568), die hem tot gouverneur van Oudenaarde aanstelde. Jan was heer van Backerzeele, Zellik, Kobbegem, Berchem en Fenain. Hij pleitte voor geloofsvrijheid, maar dat belette hem niet hard op te treden tegen de beeldenstormers. Hij bleef weliswaar katholiek, werd niettemin veroordeeld door de Raad van Beroerten, gefolterd en terechtgesteld onder Alva.¹⁰⁴ Het valt op dat in de *Historie* met geen woord over hem wordt gerept, zelfs niet over zijn smadelijke dood. Dit is vreemd, omdat het boek eindigt met de terechtstelling van de graven van Egmond en Horne op 5 juni 1568. In de laatste preekfragmenten bereidt deze terechtstelling Broer Cornelis veel genoeg, tot afschuw van de Brugse bevolking die in brede kring hevig ontzet is en juist rouwt om die terechtstelling.¹⁰⁵ Wilde de auteur soms Casembroots gevoelens sparen? Wat er ook van zij, Leonard Casembroot jr. was, gezien zijn familiale achtergrond, helemaal voorbeschikt om binnen de Brugse erasmiaanse, bestuurlijke en intellectuele elite te floreren.

Gedocumenteerd althans is dat Leonard Casembroot jr. al in 1563 blijk gaf van nauwe samenwerking met de Brugse stadspensionaris Gillis Wyts (ca.1520-ca.1580), de kampioen van de armenzorg in de geest van Juan Luis Vives.¹⁰⁶ Er rezen toen problemen over de begrafenissen van anglicanen in gewijde grond, omdat dit verboden was door het concilie van Trente. Door dit verbod, zo meende Wyts, zou de stadsmagistraat de Brugse economie schade berok-

103 J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jrg. 37, nr. 76), Brussel, 1975, dl. 1, p. 55, n. 17; A. DEWITTE & A. VIAENE (red.), *De lamentatie van Zeghere Van Male. Brugge na de opstand tegen Spanje, 1590*, Brugge, 1977, p. 153, n. 28.

104 P.C. MOLHUYSEN & P.J. BLOK (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 7, Leiden, 1927, kol. 281-282.

105 *Historie* 1569, fol. 270r.

106 G. WYTS, *De continendis et alendis domi pauperibus, et in ordinem reginendis validis mendicantibus Egidii Wiitsii consilium*. Antverpiae: G. Silvius, 1562 (exemplaar in: LEIDEN, *Universiteitsbibliotheek*, 475 G 25). Zie uitvoerig over de ontwikkeling van de Brugse armenzorg: DECAVELE, *De dageraad*, dl. 1, p. 118-150.

kenen: de relatie met Engelse kooplieden zou door de handhaving ervan immers worden verstoord. Wat was concreet het geval? Dierik Vasseur, prior van de karmelieten, had op aandringen van Wyts toestemming gegeven om op 29 augustus 1563 een zekere John Chester te laten begraven in de Sint-Joriskapel in zijn klooster, waar traditioneel Engelsen werden begraven. Omdat de overledene niet katholiek was, vond bisschop Petrus Curtius dat niet langer een goed idee. De overige bedelorden in Brugge (franciscanen, dominicanen en augustijnen) dreven de zaak zelfs nog op de spits door de karmelieten als geëxcommuniceerd te beschouwen. Via Leonard Casembroot jr. benaderde de stadsmagistraat (lees: Wyts) in allerijl de stadhouder van Vlaanderen, Lamoraal, graaf van Egmond. Via zijn halfbroer Jan kon Leonard de stadhouder zodanig overtuigen dat er uiteindelijk bericht kwam van Margaretha van Parma dat de begraven Engelsman mocht blijven waar hij was. De controversie zelf zou desondanks op het hoogste niveau blijven aanslepen. Het laatste bericht is een brief dd. 22 juli 1565 hierover van de landvoogdes aan Filips II.¹⁰⁷

Gillis Wyts, de voornaamste ambtenaar van Brugge, die rechtstreeks door de stadsmagistraat werd aangesteld, zetelde sinds begin 1566 te Gent ook als raadshier in de Raad van Vlaanderen. Als hoogste gesalarieerde en bekwaamste ambtenaar van Brugge heeft hij sinds zijn benoeming op 30 april 1558¹⁰⁸ enorme invloed uitgeoefend op de stedelijke politiek. Het is daarom ondenkbaar dat deze man geen zeggenschap zou hebben gehad bij de aanwijzing van een medepensionaris als Leonard Casembroot jr. Deze laatste werd als speciale taak het gerechtelijk onderzoek naar criminel (inclusief 'kettters') toevertrouwd. Dit was een opmerkelijke taakomschrijving, want deze aankomende stedelijke ambtenaar had geregeld openlijk verkondigd dat 'kettters' niet de doodstraf verdienden. Geen wonder dat tegenstanders zoals de beruchte augustijn pater Lorenzo de Villavicencio, kapelaan van de Spaanse

107 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, Brugge, 1895, p. 703-711; J. DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed*, Leuven-Zwolle, 2004, p. 150-152.

108 DECAVELE, *De dageraad*, dl. 1, p. 142, n. 127.

kooplieden en koninklijk adviseur, moord en brand schreeuwden bij deze benoeming.

Casembroot verklaarde zelfs in 1566 dat wie de Hervorming was toegedaan, vrijheid van godsdienstuitoefening moest krijgen.¹⁰⁹ Dit ging de meerderheid van de stadsmagistraat veel te ver en hij moest zich komen verantwoorden. Haar wantrouwen was intussen zo sterk gegroeid dat ze van hem eiste dat hij een eed van trouw aan de katholieke Kerk zou afleggen. Toen hij dit weigerde, werd hij - na slechts luttele maanden in dienst te zijn geweest - in september 1566 op staande voet ontslagen.¹¹⁰ Het vervolg laat zich gemakkelijk raden. Op 9 december 1568 werd een *Hallegebod* voorgelezen met onder meer de namen van (deels bij verstek?) verbannen Bruggelingen. Onder hen waren Marcus Gheeraerts en Leonard Casembroot.¹¹¹

We treffen de laatste in 1568 als 'Leonardo Casembrodio' aan in de *Catalogus Ecclesiae Italicae* als één van de ouderlingen van de Londense Italiaanse gemeente.¹¹² Tussen 23 november 1569 en 21 mei 1570 was Casembroot maar liefst vijftien keer in Londen te gast bij Charles Vasquez, de hier eerdergenoemde calvinistische edelman van Portugese afkomst. Daarbij was hij toen onder meer in gezelschap van Jacob van Huele, coördinator van het bosgeuzenverzet in Vlaanderen.¹¹³ Casembroot liet zich inschrijven aan de universiteit van Oxford en in 1570 studeerde hij aan de universiteit van Heidelberg; vanaf 1572 verrichtte hij missies in dienst van de prins van Oranje.¹¹⁴ Uit een anonieme brief van 16 septem-

109 DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 161-162.

110 DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, p. 794; A. DEWITTE, 'De Historie (1569-1578) van broeder Cornelis Adriaenszoon van Dordrecht: auteur en drukker', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 140 (2003), p. 111-127. Zie p. 120, n. 13.

111 DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, dl. 1, p. 876, n. 1.

112 KIRK & KIRK, *Returns of aliens*, dl. 1, p. 387.

113 VANDAMME, 'Een edelman', p. 149.

114 Begin augustus 1572 spoorde hij in opdracht van de prins de Londense kerkenraad aan om predikanten naar Holland te sturen. Aan die aansporing werd prompt gevolg gegeven. Zie: JELSMAN & BOERSMA, *Acta van het consistorie*, p. 284, nr. 1079; p. 285, nr. 1085.

ber 1572 blijkt ook een bijzondere vorm van samenwerking tussen Casembroot en de financier Marcos de la Palma, die al eerder hier ter sprake kwam als vermoedelijke financier van Del Corro's *Tableau* bij Anthony de Solempne.¹¹⁵

Later werd Casembroot raadsheer in het Hof van Holland. Bekend is ook dat hij een medestander van Oldenbarnevelt was en in 1585-1587 een tegenstander van Leicester. De veilingcatalogus van zijn bibliotheek is overgeleverd. Daarin treffen we Spaanse en Italiaanse uitgaven aan van zowel vóór als na 1566. Daarnaast bevat deze werk van Cassander, Vives, Joannes à Lasco, Jan Utenhove en de Bazelse biografie van David Joris uit 1560, en voorts allerlei werken van Goltzius' pers, alsook de *Epistolae duae Stephani Lindii ad Fr. Cornelium Brugensen*, het verboden boekje dat in Nederlandse vertaling integraal in de *Historie van B. Cornelis* (1569) is opgenomen.¹¹⁶

Gezien zijn ambtelijke positie in Brugge als medestander van pensionaris Gillis Wyts, en daarna als prominent lid van de Londense Italiaanse gemeente, zullen weinigen beter dan Casembroot op de hoogte zijn geweest van de gang van zaken rond de productie van de *Historie*. Ook zijn goede relatie met Marcos de la Palma, de vermoedelijke financier van Del Corro's traktaat, doet vermoeden dat hij haarfijn wist hoe een controversieel boek als de *Historie* op een voor zijn auteur zo 'veilig' mogelijke manier kon worden uitgegeven. Kenmerkend voor die auteur is de mateloze vijandschap die hij de minderbroeder toedraagt. Het sermoen van 15 maart 1568 bevat in dit verband een interessante passage waarin Broer Cornelis het heeft over zijn oude speciale vijand. Dat de Brugse stadsmagistraat

115 'on 30 August 1572 Casembroodt was here, and has left with four ministers of their sect to preach and teach their doctrines there. Mark de la Palma is the manager of these things.' (*Calendar of letters and State papers, relating to English affairs [during the reign of] Elizabeth, preserved principally in the archives of Simancas*, nr. 394; hier geciteerd naar: BOERSMA & JELSMA, *Unity in multiformity*, p. 27, n. 76).

116 *Catalogus Librorum Domini Leonardi Casembroti (piae memoriae) Primi Senatoris in Curia Hollandiae, Zelandiae & West-Frisiae. Catalogue van de Boecken gecomen uyt de Librie van wijlen den Heere Mr. Leonard Casembroot, in zijn leven eerste Raedt s'Hofs van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt*. Hagae-Comitis: Hillbrandi Iacobi, 1605, fol. C2v (H.W. DE KOOKER (red.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*, mf. 2929-2930. Zie internet: <http://bsc.idcpublishers.info/>).

zich te Brussel voor Alva moet verantwoorden over het rekest dat ze ooit heeft ingediend om de inquisitie aan banden te leggen, stemt hem alvast bijzonder vreugdevol. Volgens hem zal haar dit rekest door Alva zwaarder worden aangerekend dan het *Smeekschrift der Edelen*. Hij verheugt zich vooral omdat zo de rekening met zijn 'ouden particulieren viant' vereffend kan worden. Deze 'vijand' had namelijk het verduivelde gerechtelijke vooronderzoek naar de geheime, heilige geselingen beraamd, bijgewoond en opgeschreven.¹¹⁷

Ik meen dat Gillis Wyts, mede gezien zijn hervorming van de Brugse armenzorg, de beste kandidaat is voor de kwalificatie van 'ouden particulieren viant'. Als de getuigenverklaringen van Betken Maes en Calleken P. over Broer Cornelis' vrome sektarische genootschap ooit hebben bestaan, heeft Wyts die zeker in handen gehad. Maar tot nu toe is het louter de tekst van de *Historie* die deze getuigenissen vermeldt. Intussen verkeerde Gillis Wyts in de juiste positie om zijn ambtenaren naar de preken van Broer Cornelis te sturen met de opdracht om opruiende - en eventueel schokkende - uitlatingen zo letterlijk mogelijk op te schrijven. Nog eens, dit is vooralsnog alleen maar een hypothese.

Men herinnere zich dat hier eerder aan de orde is gekomen dat Goltzius de 'opschrijver' van de sermoenen is geweest in de ogen van Arnold en De la Fontaine Verwey. Feit is dat er bewijs bestaat van een nauwe band tussen Goltzius en Wyts. De *C. Iulius Caesar* uit 1563 van Goltzius bevat maar liefst drie bijdragen van de hand van Wyts. In de aanhef stelt hij zelfs zichzelf voor als buurman en vriend van Goltzius.¹¹⁸ Of Wyts ook onder het pseudoniem

117 'Ba nu sal ic ooc eens an mynen ouden particulieren viant (die de duuelsche informatie tegens mijn secrete helige discipline beleet/ gehoort/ en beschreuen heeft) gewroken werden: ou/ ba die en weet nu van vreesse en angstie niet in wat hol of gat dat hy cruypen wil'. (*Historie* 1569, fol. 224v).

118 'Egidii Witsii Brugensis I.C. ad Hubertum Goltzium Herbipolitam Antquarium vicinum & amicium suum, contra illud Philippi Beroaldi senioris' in: H. GOLTZIUS, *C. Iulius Caesar*, Brugis Flandrorum, 1563, fol. cc3v-ddr (exemplaar in: LEIDEN, *Universiteitsbibliotheek*, 419 B 10). Van Jan Casembroot, de halfbroer van Leonard jr., staat een lofdicht op fol. a4v-a5r. Goltzius en Wyts woonden op het Biskajerplein, Goltzius op nr. 4 (= nu: Hotel Biskajer, dat bestaat uit drie samengevoegde huizen). De exacte locatie van deze woning van Wyts is (nog) niet vastgesteld.

Christianus Neuter de *Historie* heeft samengesteld, is nog maar de vraag. Daartoe zouden taal en stijl van Nederlandstalige geschriften van Wyts' hand nauwkeurig moeten worden onderzocht. Ik neem mij voor een dergelijk onderzoek te verrichten.

GENT

De Brugse historicus en Vulcanius-specialist Alfons Dewitte (1934) gaat niet in op de argumenten van De la Fontaine Verwey, Stoker en Valkema Blouw ten voordele van Norwich als plaats van uitgave. Maar hij stelt boudweg dat Gillis van den Rade in 1569 te Gent de *Historie van B. Cornelis* heeft geproduceerd.¹¹⁹ Dewittes bewijsvoering is voor mij niet te volgen. Zo meent hij in zijn eerste voetnoot dat Valkema Blouw als 'drukkersplaats' van de *Historie* 'Londen 1569' voorstelt, terwijl de Amsterdamse bibliograaf toch overduidelijk 'Norwich, Antonius de Solemne' aanwijst. Voorts meent Dewitte dat Valkema Blouw - met betrekking tot het vervolgdeel uit 1578 van de *Historie* - als plaats en jaar van uitgave 'Leiden 1578' niet opnam in zijn *Typographia Batava*. Maar in dit standaardwerk van Nederlandse oude drukken uit de periode 1541-1600 tref ik als *impressum* van het vervolgdeel aan: 'Buyten Noirdwitz [= Antwerpen of Leiden], s.n. [Willem Silvius], 1578'.¹²⁰ De beschrijvingen die Dewitte op basis van het handboek van Vervliet (VPT) geeft van het typografische materiaal in de *Historie* (1569) zijn: IT 15, C3-C8, T44, T 29 en R34. Die beschrijvingen zijn heel anders dan die van Valkema Blouw en komen evenmin overeen met mijn eigen bevindingen op grond van het Brugse exemplaar. Het lettermateriaal op de titelpagina van de *Historie* (1569) bijv. is (van boven naar onder): IT 3, T 3, T 12 en T 30. Dit materiaal is ook in de beschrijving van Valkema Blouw te vinden.¹²¹ Dewitte roemt de *civilité*-letter als 'schitterend ontwerp van Vande Keere',¹²² maar in geen van de mij *de visu* bekende exemplaren (te Londen, Brussel, Leiden en Brugge) van de

119 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 111.

120 VALKEMA BLOUW, *Typographia Batava*, dl. 1, sub nr. 2448.

121 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 774 & n. 65; IDEM, 'A printer', p. 25 & n. 65.

122 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 112.

Historie (1569) ben ik deze lettersoort tegengekomen. Vervolgens meent Dewitte dat het bloemenvignet op de titelpagina is aangevend door de Brugse drukker Pieter de Clerck in de *VVarachtighe Fabulen der Dieren* (1567). Dit 'bloemenvignet' kan ik niet vinden. Zou Dewitte wellicht de omlijsting van het tekstblok op de titelpagina bedoelen? Het is echter al voor een niet-specialist vrij duidelijk dat de omlijsting op de titelpagina van de *Calendier historiael* uit 1570 van Anthony de Solempne eerder overeenstemt met het lijstwerk van de *Historie* (1569) dan met dat van de *VVarachtighe Fabulen*. Dewitte heeft zijn aanvankelijke boude bewering betreffende Gent als plaats van uitgave in de loop van zijn artikel afgezwakt tot 'wellicht te Gent'.¹²³ Gezien mijn eigen bevindingen heb ik geen reden om een toeschrijving 'Gent' te handhaven voor wat betreft de *Historie* uit 1569.

Op een vergelijkbare manier wijst Dewitte in het vervolg van zijn artikel Cornelis Wouters aan als hoofdredacteur van de *Historie*.¹²⁴ Wouters (ook: Wauters, Gualtherius) was vanaf 1543 de rechterhand en trouwe metgezel van de onpartijdige Georgius Cassander (1513-1566), erasmiaan bij uitstek, tijdens diens omzwervingen in Duitsland. Volgens de magere argumentatie van Dewitte studeerde Wouters theologie aan Duitse universiteiten, en een aantal verwijzingen naar theologen uit het Duitse taalgebied zou dus van hem afkomstig kunnen zijn.¹²⁵ Die theologen zijn onder meer Johannes Brenz, Andreas Osiander, Caspar von Schwenckfeld en Philipp Melanchton.¹²⁶ Maar het louter verwijzen naar die Duitse theologen (zonder concrete bewijzen) om zo de hele *Historie* uit 1569 aan 'hoofdredacteur Cornelis Wouters' toe te schrijven, overtuigt niet. Van Wouters' bibliotheek is bij mijn weten geen veilingcatalogus of boedelbeschrijving overgeleverd. We weten in feite niets met zekerheid over diens boekenbezit.

123 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 114.

124 'Waarom wij aan Cornelis Wouters als hoofdredacteur van de *Historie* denken is eigenlijk vrij vanzelfsprekend' (DEWITTE, 'De *Historie*', p. 117). Vervolgens ontbreekt een overtuigende toelichting aan de hand van citaten, te vinden bijv. in *Historie* 1569, fol. 53v, 106r, 169r, 170v, 183r en v, 197v en 221r.

125 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 115, 117.

126 DEWITTE, 'De *Historie*', p. 117.

BESLUIT

In vergelijking met de argumentatie die zou pleiten voor Brugge en Gent als plaatsen van uitgave, leggen de argumenten ten voordele van Norwich veel meer gewicht in de schaal. De toeschrijving aan de uitgever Anthony de Solempne en de boekdrukker Albert Christiaens is zowel materieel als ideëel relevant. Ook is duidelijk geworden dat het netwerk van Brugse erasmianen over ondernemende sympathisanten in Engeland heeft beschikt.

In het betoog van Valkema Blouw vallen mij in dit verband blinde vlekken op. Zo wil hij met alle geweld dat de *Historie* door een protestantse (lees: calvinistische) auteur is geschreven. Op inhoudelijke gronden echter kunnen we vaststellen dat hier sprake is van een onorthodoxe auteur, die zich als erasmiaan niet goed laat vangen onder de kwalificatie 'protestant' dan wel 'katholiek'.

Een tweede blinde vlek betreft Valkema Blouws opmerking dat het feit dat het boek te Norwich is gedrukt 'seems to exclude any direct relationship with Bruges'.¹²⁷ Let wel, het betreft hier een satire over Brugse gebeurtenissen, geschreven vanuit een Brugs perspectief, bevolkt met in meerderheid Brugse personages. Wellicht heeft de gerenommeerde Amsterdamse analytische bibliograaf het boek zonder veel begrip voor zijn satirische karakter gelezen en vooral gekeken naar drukletters en sierstukken om zodoende de identiteit van de drukker te achterhalen? Zijn aansluitende opmerking over het auteurschap van deze prozasatire, namelijk: 'The question of authorship is thus again left open and research must start from scratch' beschouw ik dan ook eerder als goed bedoeld dan realistisch. Ze houdt althans onvoldoende rekening met wat tot nu toe via geduldig lezen en raadpleging van originele bronnen aan onderzoeksresultaat is geboekt.

Valkema Blouws derde blinde vlek betreft het taalkundige aspect van de *Historie*. Daar is wel eens eerder naar gekeken, met name naar syntactische, morfologische, stilistische en klankhistorische

127 VALKEMA BLOUW, *Dutch typography*, p. 775; IDEM, 'A printer', p. 30.

verschijnselen, maar dit onderzoek bleef steken in een beginstadium.¹²⁸ Niemand kunnen echter de West-Vlaamse vormen ontgaan die men door de hele tekst heen aantreft. De meeste daarvan zijn ook nu nog van kracht in het Brugs: berst [= barst], bescheedelick/ bescheet [= bescheid], belofde [= beloofde], clappen [= praten], coc-te [= kookte], derren [= durven], eerweerdigh, hoveerdigh, kerre [= kar], neerstelick [= naarstig], vier [= vuur], vreemd [= vreemd], vulcken [= vlug, fluks], vulder [= volder] enz. Daarnaast komt men vormen tegen die men gestandaardiseerd Nederlands kan noemen; overal vindt men: bosch (in plaats van: busch), op (in plaats van ip/ up) en vol (in plaats van: vul). Een derde interessante categorie vormen de woorden die nu eens een West-Vlaamse, en dan weer een gestandaardiseerde 'Nederlandse' spelling hebben': brocht/ bracht, cleen/ cleyn, commen/ comen, dreegen/ dreyghement, duer/ door, duvel/ duyvel, dusent/ duysent, heligh/ heyligh, lest/ laetst, lusig/ luysigh, natuer/ nature, stick/ stuck, wiert/ wert enz. De oorzaak van dit verschijnsel kan zijn dat er twee zetters aan het werk waren, van wie de ene nauwkeuriger de originele kopij volgde dan de ander, die de neiging had om te standaardiseren. Maar dit zou nog nader onderzocht kunnen worden aan de hand van het impositieschema van een octavodruk,¹²⁹ alsook van de pagina's die tot de binnen- of tot de buitenvorm behoren.

Een dergelijk onderzoek verdient in mijn ogen echter geen prioriteit in vergelijking met een vervolgonderzoek naar de identiteit van de auteur. Vooral van literatuurhistorici mag men verwachten dat ze geïnteresseerd zijn in de geoefende hand van een begaafde - maar vooralsnog onbekende - auteur.

128 A. VAN DE REPE, 'Impressie en luysen in de pels', in: *Meta. Mededelingenblad voor neerlandici*, 14 (1979-1980), p. 99-101. Gegevens over het taalgebruik van Broer Cornelis in de sermoenen (en speciaal over het stilistische fenomeen van de synonieme polynomie) zijn te vinden in: K. BOSTOEN, 'De (s)preektaal van Broer Cornelis', in: J. ENGELSMAN, J. KRUIJSEN, E. SANDERS & R. TEMPELAARS (red.), *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde*, Den Haag, 2005, p. 29-33.

129 Ph. GASKELL, *A new introduction to bibliography*, New York, 1972, p. [92-95], fig. 50-53.

Op zoek naar een thuis. Verlaten kinderen in Brugge, 1879-1880: een levensloopanalyse¹

Volgens hedendaagse, westerse normen zouden kinderen een onbezorgd en gelukkig bestaan moeten kennen. Zorgzame en verantwoordelijke ouders worden geacht hun kinderen een thuis te geven waar ze veilig en geborgen zijn en zich gunstig kunnen ontwikkelen. Maar in bepaalde gevallen is het niet mogelijk of wenselijk een kind thuis te laten opgroeien, en kunnen samenlevingen van oordeel zijn dat de staat moet ingrijpen. Een kind dat opgroeit in moeilijke omstandigheden kan immers op latere leeftijd een risico vormen voor zichzelf en de maatschappij, en moet dus 'gered' worden.² Pedagogen en psychologen bestuderen de langetermijneffecten van trauma's die sommige wezen, vondelingen, verlaten en verwaarloosde kinderen hebben opgelopen. Kunnen ook historici iets zeggen over de mogelijke gevolgen van een verstoorde levensloop van kinderen die niet bij hun ouders opgroeiden?

Dit artikel analyseert de levensloop van 25 Brugse kinderen die tussen mei 1879 en december 1880 door hun ouders werden verlaten. Op het einde van de 19de eeuw waren de gemeentelijke Commissies van Burgerlijke Godshuizen verantwoordelijk voor de opvang en plaatsing van kinderen die om welke reden dan ook door hun ouders waren verlaten. Het artikel peilt naar de mogelijke effecten van een ontwrichte thuissituatie en van de interventie van de Brugse Commissie van Burgerlijke Godshuizen op de levens van de betrokken kinderen. De doelstelling die de Commissie voor ogen had was de kinderen een beter leven te geven dan bij hun ouders, om zo te voorkomen dat ze op latere leeftijd een last zouden vormen voor de maatschappij. Daartoe besteedde de

- 1 Het artikel is gebaseerd op de masterproef L. MUSE, *Op zoek naar een thuis. Verlaten kinderen in Brugge, 1879-1880: een levensloopanalyse*. Onuitgegeven masterproef (promotor: prof. dr. Leen Van Molle), KULeuven, 2013.
- 2 C. PANTER-BRICK, 'Nobody's Children? A reconsideration', in: C. PANTER-BRICK en M. T. SMITH (red.), *Abandoned Children*, Cambridge, 2000, p. 4-9.

Commissie de kinderen uit aan privépersonen of plaatste hen in instellingen. Bijgevolg drukten, naast het ouderlijke gezin, concreet ook de opvoeders waarbij de kinderen verbleven een stempel op hun levens. In de levenslooptanalyse die volgt worden deze vervangouders mee in het onderzoek opgenomen.

METHODOLOGIE

De levenslooptanalyse is een interdisciplinaire onderzoeksmethode met wortels in de sociologie, antropologie, economie en psychologie. De levensloop van een persoon is de opeenvolging van posities die hij/zij in de loop van de tijd bekleedt. Bepaalde gebeurtenissen of transities - zoals het overlijden van een ouder, huwelijk of migratie - markeren de overgang van de ene positie naar de andere. De demografische en sociaaleconomische levensloop moet geplaatst worden tegen een bredere sociaal-culturele context. Zo wordt geschiedenis op microniveau gekoppeld aan het macroniveau. Om het gedrag van personen op microniveau te verklaren wordt een beroep gedaan op macrodeterminanten, zoals de toenmalige normen en concrete contextgegevens, en omgekeerd: om historische veranderingen te verklaren kan een analyse van gedragingen op microniveau verhelderend zijn. Zo biedt de levenslooptanalyse een dynamische visie op de werkelijkheid.³

Opeenvolgende beslissingen of handelingen van een individu worden enerzijds beschouwd als een strategie om persoonlijke doeleinden na te streven, anderzijds als het gevolg van bepaalde externe factoren.⁴ Er bestaat een zekere spanning tussen het ideaal van de keuzevrijheid en de werkelijke mogelijkheden van het individu om zijn/haar leven vorm te geven.⁵ Die spanning tussen keuze of lot houdt verband met *agency*: individuen maken, bin-

3 T. VAN DER LIPPE, e.a. (red.), *De maakbaarheid van de levensloop*, Assen, 2007, p. 5.

4 M. MECHANT, e.a., 'Mogelijkheden en beperkingen van de levenslooptanalyse voor het vroegmoderne demografisch onderzoek in Vlaanderen', in: K. MATTHIJS, J. KOK en H. BRAS, *Leren van historische levenslopen, jaarboek 2012*, Leuven-Den Haag, 2012, p. 78.

5 T. VAN DER LIPPE, e.a. (red.), *De maakbaarheid van de levensloop*, p. 1.

nen de beperkingen en mogelijkheden van hun wereld, eigen keuzes die hun levensloop vormgeven. Elke persoon beschikt over enige handelingsvrijheid, binnen een veranderend sociaalhistorisch kader. De wisselwerking tussen het individu en de sociale omgeving staat dus centraal.⁶ Naast institutionele mechanismen beïnvloeden levenslopen ook elkaar, en dit wederzijds: gezinsleden, verwanten, of in dit geval ook de Commissie van Burgerlijke Godshuizen, opvoeders en personeelsleden van de instellingen waar de kinderen terecht kwamen bepaalden mee de kansen en de beperkingen op hun levenspad.⁷ Bovendien staan opeenvolgende transities in een levensloop in interactie met elkaar. Bepaalde keuzes en handelwijzen kunnen vaak enkel worden begrepen door eerdere gebeurtenissen in de levensloop in kaart te brengen.

Levenslopen overstijgen het biografisch niveau, maar zonder in weinigzeggende generalisaties te vervallen. Onderzoekers gaan er namelijk van uit dat dezelfde achtergronden en ervaringen tot min of meer gelijkaardige beslissingen zullen leiden. Een andere achtergrond zorgt dus mogelijk voor een andere levensloop.⁸ Levenslooplanalyses focussen dus niet op één of enkele individu(en), maar reconstrueren het levensverhaal van een cohorte: dit is een groep van mannen en/of vrouwen die bijv. rond hetzelfde moment geboren werden (geboortecohorte) of huwden (huwelijkscohorte).⁹

Hoewel levenslopen uitspitten een arbeidsintensieve en moeizame taak is, biedt de methode zeker een meerwaarde bij het reconstrueren van het sociaaleconomisch verleden en draagt ze bij tot het beantwoorden van de centrale vragen in dit onderzoek: Welke gelijklopende of uiteenlopende levenspaden volgden verlaten kinderen? Wat was de concrete invloed van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen op hun verdere levensverloop? In dit on-

6 M. MECHANT, e.a., 'Mogelijkheden en beperkingen', p. 77.

7 K. MATTHIJS, J. KOK en H. BRAS, *Leren van historische levenslopen, jaarboek 2012*, Leuven-Den Haag, 2012, p. 20-22.

8 M. MECHANT, e.a., 'Mogelijkheden en beperkingen', p. 78.

9 J. ART en E. VANHAUTE (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw*, Gent, 2003, p. 114-115.

derzoek wordt het macroniveau, het beleid van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen, verduidelijkt en getoetst aan de hand van een onderzoek op het microniveau: de individuele levens van de verlaten kinderen die onder haar hoede leefden. Door de levensloop van deze kinderen te onderzoeken kan niet alleen de ervaring van verlaten-zijn worden geconcretiseerd, maar ook achterhaald worden of en hoe de Commissie van Burgerlijke Godshuizen er daadwerkelijk in slaagde hun toekomstperspectieven aantrekkelijker te maken.

In 1880 werden 22 Brugse kinderen verlaten. Drie ervan werden onmiddellijk naar een andere stad doorgestuurd op basis van hun onderstandswoonst.¹⁰ Twee kinderen stierven op jonge leeftijd. Nog drie andere kinderen werden snel door hun ouders opgehaald. Omdat zij maximaal anderhalf jaar onder de hoede van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen verbleven, werden ze niet weerhouden voor verder onderzoek. Zo bleven er voor 1880 veertien te volgen kinderen over. In 1879 werden 32 kinderen opgegeven als verlaten, een te groot aantal voor het bestek van het onderzoek. Daarom werd de cohorte beperkt tot de kinderen die tussen mei en december 1879 bij de Commissie van Burgerlijke Godshuizen terecht kwamen, in totaal zeventien. Vervolgens werden dezelfde selectiecriteria toegepast, zo bleven voor 1879 negen kinderen over. Voor de twee jaren samen werden dus 25 van de 39 kinderen in het onderzoek opgenomen, dertien jongens en twaalf meisjes.

Voor alle 39 kinderen werden de omstandigheden in het ouderlijk gezin en de verlating onderzocht; voor de 25 onder hen die lange tijd onder de hoede van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen verbleven, werd de verdere levensloop waar mogelijk bestudeerd tot 1912. Bronnen die informatie bevatten van persoonlijke aard, zoals akten van de burgerlijke stand, moeten immers minstens honderd jaar oud zijn voor de onderzoeker ze mag inkijken.

¹⁰ Dit is de gemeente waar een behoeftig persoon recht had op openbare onderstand.

HET OUDERLIJK GEZIN: OPGROEIEN IN ARMOEDE?

In deze levensloopanalyse moet zeker de mogelijke invloed van het ouderlijk gezin waarin de kinderen aanvankelijk opgroeiden worden nagegaan. Zeker wanneer de kinderen op oudere leeftijd verlaten werden, kan die invloed immers groter geweest zijn dan die van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen.

De 39 verlaten kinderen kwamen uit achttien verschillende gezinnen. De meesten werden samen met hun broer(s) en/of zus(sen) achtergelaten, maar sommige kinderen werden alleen verlaten. Dit betekende niet noodzakelijk dat zij ook enig kind waren. Uit militieregisters blijkt namelijk dat sommige jongens die alleen als verlaten kind werden opgegeven, uit het register werden geschrapt omdat hun broer (die in de individuele dossiers van de kinderen nergens werd vermeld) een volledige termijn in het leger had vervuld.¹¹ Het is niet altijd duidelijk waarom soms slechts één of enkele kinderen uit een gezin werden verlaten. In het geval van Alphonse en Charles Timmerman, die naar aanleiding van de hospitalisatie van hun moeder tijdelijk als verlaten kind werden opgegeven, is het mogelijk dat er voor hen geen opvang was, en voor hun broer Pieter wel.¹² Slechts drie kinderen van de hele cohorte, namelijk Juliette Verriest, Achille Alphonse François en Zénobie Florin, waren buitenechtelijke kinderen.¹³ Hieruit kan afgeleid worden dat er, althans in deze cohorte, geen nauw verband bestaat tussen een onwettige status en het verlaten van een kind. De ouders van alle andere kinderen waren getrouwd op het moment van de verlaten.

De dossiers van het Bureau van Weldadigheid bieden over bepaalde ouderlijke gezinnen veel informatie. Deze instelling was gelijktij-

11 SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief*, Militieregisters militiekanton Brugge, 1890, 1893 en 1892 (François Alphonse Degryse, Hypolyte Lootens, Pieter Joseph Timmerman).

12 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1880, dossier nr. 1085 en 1086.

13 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1880, dossier nr. 1088, 1101, 1102, 1103 en 1879, dossier nr. 1060.

dig met de Commissie van Burgerlijke Godshuizen opgericht en verleende materiële of financiële steun aan personen, die thuis konden geholpen worden. Wanneer ouders van verlaten kinderen, of de verlaten kinderen zelf wanneer ze volwassen waren, een beroep deden op hulpverlening thuis, werd hiervan een dossier opgesteld. Met de informatie uit deze dossiers en beroepsgegevens van de biologische ouders uit de akten van de burgerlijke stand kan geconcludeerd worden dat alle betrokken gezinnen deel uitmaakten van de arbeidersklasse en dat sommigen tot de sociale onderlaag behoorden. De economische ontwikkelingen in Brugge waren niet gunstig, waardoor sommige ouders hun inkomsten zagen dalen en een beroep moesten doen op het Bureel van Weldadigheid. Deze resultaten lagen in de lijn van de verwachtingen: de sociaal-economische positie van de ouders is namelijk sterk verbonden met het motief voor de verlating van het kind, dat nagenoeg altijd van financiële aard was. Uit het bronnenmateriaal blijkt ook dat een relatief groot deel van de ouders criminele feiten pleegde. Vijf vaders zaten op het moment dat hun kinderen verlaten werden in de gevangenis, vaak voor diefstal of landloperij, wat doet vermoeden dat de criminaliteit ook armoede gebonden was.¹⁴

De Commissie van Burgerlijke Godshuizen stelde voor elk verlaten kind een individueel dossier samen. In deze dossiers is vaak informatie terug te vinden over de gezinssituatie en de specifieke omstandigheden van de verlating. Achttien van de 39 kinderen werden door een buurvrouw, familielid of kennis naar een politiekantoor gebracht waar een proces-verbaal werd opgesteld. Elf kinderen werden als verlaten opgegeven omwille van de hospitalisatie van hun moeder of vader. Aangezien de meeste kinderen al snel terug door hun ouders werden opgehaald, moet hun verblijf bij de Commissie van Burgerlijke Godshuizen veeleer als een tijdelijke opvang gezien worden. Tien kinderen verloren hun moeder, vier kinderen verloren hun vader en één jongen was wees. De

14 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879 en 1880, dossier nr. 1063, 1089 en 1616, en Archief Bureel van Weldadigheid, Individuele steundossiers: François Degryse, Adolphe Vollekint.

dood van een partner was dus vaak een directe aanleiding voor het verlaten van een kind.¹⁵

Een casus die hier het vermelden waard is betreft het gezin Steenlandt-Florin. Dit is de enige casus uit de bestudeerde cohorte waarbij het Bureel van Weldadigheid, de Commissie van Burgerlijke Godshuizen, de parochie en de politie van Brugge zelf ingrepen om de verwaarlozing van de kinderen tegen te gaan. Joannes Steenlandt, de vader van Thérèse, Désiré, Emma en Henri, was schoenmaker. Toen hij in 1872 stierf zag zijn echtgenote Marie Florin, een kantwerkster, zich genoodzaakt een beroep te doen op steunverlening om haar vier kinderen te onderhouden. Marie kwam in de prostitutie terecht en kreeg in 1879 opnieuw een dochter Zénobie, waarvan de vader onbekend is.¹⁶ De kinderen van Marie Florin werden tweemaal verlaten. De eerste keer, in 1880, gebeurde naar aanleiding van de hospitalisatie van hun moeder. Toen ze in 1881 het ziekenhuis verliet, werden de kinderen opnieuw bij haar geplaatst. In 1883 werden de kinderen nogmaals als verlaten opgegeven.¹⁷ Op 11 juni 1883 werd door politie-inspecteur Michiels melding gemaakt van de schrijnende situatie waarin de kinderen van Marie Florin zich bevonden. Het gezin woonde in een kamer die, volgens het verslag van Michiels, weezinwekkend rook. Een andere huurder in het huis vertelde Michiels dat de kinderen, op dat moment drie, vier, zes en acht jaar oud, dagelijks door hun moeder werden achtergelaten. Zij ging 's morgens vroeg al uit werken in de herberg 'De Laatste Stuiver', waar ze zich prostitueerde. Later dat jaar zou ze met de kinderen naar die herberg verhuizen. De kinderen waren afhankelijk van de welwillendheid van de burens. Ze droegen voddens, hadden luizen en sliepen noodgedwongen op de houten vloer van de kamer, aangezien er geen meubels waren. De burgemeester en het schepencollege van Brugge achtten het nodig dat het Bureel van Weldadigheid van die trieste situatie op de hoogte werd gebracht en drongen

15 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879 en 1880.

16 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Bureel van Weldadigheid, Individuele steun-dossiers, Marie Florin.

17 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1880, dossier nr. 1101, 1102 en 1103.

aan op een verder onderzoek. Vermoedelijk bracht het Bureel van Weldadigheid de Commissie van Burgerlijke Godshuizen op de hoogte. De Commissie vroeg op haar beurt inlichtingen op bij de dismeester van de Sint-Annaparochie. Deze laatste bevestigde de bevindingen van het Bureel van Weldadigheid en van inspecteur Michiels.¹⁸

Wat de ouders concreet tot verlating dreef is niet altijd helemaal duidelijk. Beschrijvingen van de thuissituatie zijn veeleer zeldzaam. Vaak beperken de processen-verbaal zich tot de feitelijke omstandigheden van de verlating en zijn beschrijvingen van het ouderlijk gezin of de omstandigheden waarin de kinderen opgroeiden, schaars of afwezig. In tegenstelling tot wat wel vaak gezien wordt bij vondelingen lieten de ouders geen briefje achter en deelden ze aan de personen waarbij ze hun kind achterlieten geen reden mee waarom ze er niet meer voor konden zorgen. Bovendien gaven ze meestal zelfs niet aan dat ze het kind permanent of toch voor langere tijd achterlieten. Veel ouders in de onderzochte cohorte trokken naar het noorden van Frankrijk, een streek die in deze periode sterk industrialiseerde. Het is waarschijnlijk dat ze daar op zoek gingen naar werk, al dan niet met de bedoeling de kinderen later terug op te halen. De vader van de kinderen Labaere trok naar Roubaix en nam enkel zijn oudste zoon mee; zijn dochter Clothilde en zoontje Pierre, die op dat moment respectievelijk drie jaar en zes maanden oud waren, liet hij achter.¹⁹ De vader van Eléonore en Desiré Becu trok naar Halluin en liet zijn kinderen achter bij de weduwe Tanghe. Hij zou ze komen ophalen wanneer hij werk gevonden had, maar keerde niet terug waardoor Tanghe zich genoodzaakt zag de kinderen als verlaten op te geven.²⁰

Veertien van de 39 kinderen werden op een bepaald moment, al dan niet met resultaat, teruggevraagd door hun ouders. Dit bevestigt het

18 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Bureel van Weldadigheid, Individuele steundossiers, Marie Florin.

19 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1880, dossier nr. 1089.

20 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1880, dossier nr. 1099 en 1116.

vermoeden dat een groot deel van de ouders hun kinderen achterliet om werk te zoeken, voornamelijk in het noorden van Frankrijk, om later, als hun financiële situatie het toeliet, de Commissie van Burgerlijke Godshuizen te vragen het kind terug bij hen te plaatsen. Eén van de duidelijkste gevallen van zo een tijdelijke verlating is die van het gezin Vollekint. Eulalie en Charlotte Vollekint werden op 9 juni 1879 als verlaten opgegeven. In mei 1880 nam hun moeder Anne Vermoorter voor het eerst contact op met de Commissie van Burgerlijke Godshuizen met de vraag of ze de kinderen terug bij zich mocht nemen. Aangezien de vrouw op dat moment in Rijsel woonde, vroeg de Commissie van Burgerlijke Godshuizen de burgemeester van Rijsel om inlichtingen over Anne om na te gaan of deze haar in staat achtte voor het onderhoud van de kinderen in te staan. De Commissie informeerde ook naar haar gedrag. Op basis van het positief oordeel van de burgemeester werd besloten de kinderen terug bij hun moeder te plaatsen.²¹

Het valt op dat de ouders in een aantal gevallen pas contact opnamen met de Commissie van Burgerlijke Godshuizen toen de kinderen ouder dan twaalf jaar waren, vrijwel zeker omdat ze dan konden werken en bijdragen aan het inkomen van hun ouders. Zes jaar na de verlating van de kinderen Soenen vroeg hun vader of hij zijn twee oudste kinderen terug mocht nemen. Hij zou de drie jongere kinderen eventueel later komen ophalen. De Commissie van Burgerlijke Godshuizen vroeg vervolgens inlichtingen bij het stadsbestuur van Vorst, waar Soenen toen woonde.²² Dat de Commissie zich altijd grondig informeerde alvorens kinderen terug bij hun ouders te plaatsen impliceert dat ze het niet moeilijk had geschikte opvoeders te vinden en de toelagen voor hun onderhoud te betalen. Om zeker te zijn dat het kind niet opnieuw verwaarloosd, achtergelaten of uitgebuit zou worden, werden altijd eerst inlichtingen ingewonnen bij neutrale personen, zoals bij een gemeente- of stadsbestuur.

21 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1052 en 1053.

22 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1094 en 1095.

ONDER DE VLEUGELS VAN DE COMMISSIE VAN BURGERLIJKE GODSHUIZEN

Vanaf het ogenblik dat de kinderen als verlaten opgegeven werden tot de dag dat ze op eigen benen gingen staan werden hun levens bepaald door de instellingen of privépersonen bij wie ze door tussenkomst van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen terecht kwamen. Aangezien de meeste kinderen een groot deel van hun jeugd doorbrachten bij een opvoeder of in een instelling, is het cruciaal deze fase in hun leven aan een onderzoek te onderwerpen. Wie waren de opvoeders bij wie ze belandden? Wat motiveerde hen om een verlaten kind in huis te nemen? Hoe verliep het dagelijks leven van de kinderen? In welke mate kon de Commissie de opvoeders beïnvloeden, sturen en controleren, indien de zaken niet helemaal liepen zoals zij aanvankelijk had gepland?

De Commissie van Burgerlijke Godshuizen probeerde op verschillende manieren het wel en wee van de kinderen op te volgen en hun opvoeders te controleren. Eén keer per trimester werden inspecteurs naar de opvoeders gestuurd die een verlaten kind onder hun hoede hadden. Zij moesten nagaan of het kind correct behandeld werd, voldoende te eten kreeg, naar school ging en liefst ook een vak leerde. Daarnaast moesten de kinderen zich samen met hun opvoeders één keer per jaar, doorgaans op de eerste zaterdag van mei, naar Brugge begeven om daar een medisch onderzoek te ondergaan. Verder stuurde de Commissie ook omzendbrieven naar de pastoors van parochies waar opvoeders woonden. Zij moesten zich uitspreken over de morele integriteit en de bekwaamheid van de opvoeders. Niet de burgerlijke overheid, maar de parochieclerus werd dus gevraagd het gedrag van zowel de verlaten kinderen als de opvoeders waarbij ze geplaatst waren te evalueren. De pastoors fungeerden als algemeen aanvaarde autoriteit en kenden hun parochianen vaak goed.

Van de 39 kinderen die aanvankelijk bij de Brugse Commissie van Burgerlijke Godshuizen terecht kwamen werden er vier overgedragen aan een andere stad op basis van hun onderstandswoonst,

dat is normaliter de geboorteplaats.²³ Een behoeftige in nood kon in elke gemeente gesteund worden, maar die steun kon worden teruggevorderd van de gemeente waar hij/zij zijn wettelijke onderstandswoonst had. Armen moesten vijf jaar in een gemeente verblijven om er hun onderstandswoonst te verwerven.²⁴ Op basis van de verblijfs- en geboorteplaats van het kind zelf, van zijn ouders en in uitzonderlijke gevallen zelfs van zijn grootouders werd beslist welke gemeente of stad voor het onderhoud van een verlaten kind moest instaan. Rond deze problematiek is in veertien van de 39 dossiers een briefwisseling terug te vinden met andere gemeenten waar de ouders en kinderen zouden gewoond hebben, en dit om afschriften op te vragen uit bevolkingsregisters, geboortekanten te bekomen of de verblijfsduur van de betrokken personen in een bepaalde gemeente te achterhalen. Na deze procedure werd bepaald of de kinderen onder de bevoegdheid van de Brugse Commissie van Burgerlijke Godshuizen vielen, dan wel naar een andere gemeente of stad dienden overgeplaatst te worden.

Het is opvallend dat de Commissie van Burgerlijke Godshuizen weinig tot geen moeite deed om de feitelijke verblijfplaats van de ouders te achterhalen en hen te wijzen op hun verantwoordelijkheden. Er was in geen geval een systematisch opsporingsbeleid. Enkel wanneer de Commissie zo goed als zeker wist waar de ouders zich bevonden werden er pogingen ondernomen om contact met hen op te nemen. De meeste ouders vertrokken zonder iemand over hun plannen in te lichten, waardoor de Commissie op zoek moest naar een speld in een hooiberg. Vermoedelijk waren dergelijke opsporingen gewoon tijdverlies en concentreerde de Commissie zich liever op de plaatsing van het kind.

23 J. VERSCHAEREN, *Burgerlijke Godshuizen, Burelen van Weldadigheid, Commissies van Openbare Onderstand en Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn: organisatie, bevoegdheden, archiefovorming*, Brussel, 2001, p. 82-83.

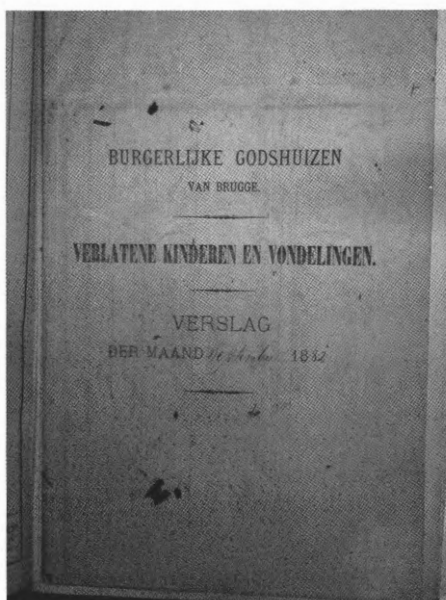
24 D. VAN DAMME, 'Onderstandswoonst, sedentarisering en stad-platteland-tegenstellingen. Evolutie en betekenis van de wetgeving op de onderstandswoonst in België (einde achttiende tot einde negentiende eeuw)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 21 (1990) nr. 3-4, p. 483-534.

Van de 35 kinderen die bij de Brugse Commissie van Burgerlijke Godshuizen terecht kwamen, werden er 26 al dan niet tijdelijk bij een opvoeder geplaatst. De overige negen kinderen belandden in een instelling, weeshuis of klooster. Deze laatsten zijn bijzonder moeilijk te volgen, omdat ze slechts sporadisch in inspectieverslagen van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen voorkomen. Enkel wanneer er zich problemen voordeden werd de Commissie op de hoogte gebracht, bijv. wanneer één van de kinderen was weggelopen. De Commissie betaalde voor het onderhoud van de instellingskinderen, maar vertrouwde voor de opvoeding zo goed als volledig op de instellingen die zelden werden gecontroleerd. De individuele dossiers van deze kinderen bevatten dan ook niet veel informatie over hun verblijf of dagdagelijkse leven. Ze brachten meestal hun hele jeugd in het klooster of weeshuis door, waardoor er minder documenten in hun dossier te vinden zijn dan in die van hun lotgenoten die bij opvoeders terecht kwamen.

Het is niet duidelijk hoe de plaatsingsprocedure van de kinderen verliep. In sommige gevallen stelden privépersonen zich zelf kandidaat om een verlaten kind op te nemen, maar er werden geen lijsten van mogelijke kandidaat-opvoeders teruggevonden die bijv. in het verleden al een verlaten kind hadden opgenomen. Wel komen dezelfde opvoeders vaak terug, en het lijkt erop dat de Commissie van Burgerlijke Godshuizen ook wist of zij geschikt waren om een kind op te voeden. Zo schreef een inspecteur over de gezusters Denoo, waar Eléonore Becu terecht kwam: *Wat de zusters Denoo betreft, onnodig over die personen iets te zeggen, dat godvruchtig huisgezin is aan de commissie genoeg bekend.*²⁵

De invloed van de opvoeders op de identiteit en het verdere levensverloop van de kinderen mag niet onderschat worden. De meeste kinderen verbleven lange tijd, in sommige gevallen zelfs tot ze 21 jaar oud werden, bij een opvoeder. De informatie over hun verblijf is te vinden in de inspectieverslagen. Hoewel de inspecteurs geen

25 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1054.

Illustratie 1: Voorblad van een inspectieverslagboek (BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen 1882).

uitgebreide pedagogische bedenkingen plaatsten bij de handelswijze van de opvoeders en hun notities vrij oppervlakkig zijn, is het toch mogelijk om er elementen van het waarden- en normensysteem van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen uit af te leiden.

Hoewel 'de' opvoeder niet bestaat, komen er uit het bronnenmateriaal een aantal gemeenschappelijke kenmerken naar voren. Voor beide jaren worden in de individuele dossiers van de kinderen 29 opvoeders vermeld; in de inspectieverslagen 34. Slechts één van hen, weduwe Boute, woonde in Brugge. Vijf opvoeders woonden in één van de deelgemeenten Assebroek, Lissewege, Sint-Andries en Sint-Michiels. Alle andere opvoeders woonden in landelijke dorpen zoals Aartrijke, Ardooië, Ichtegem, Veldegem of Westkerke. Van elf opvoeders worden in deze dossiers ook de beroepen vermeld; het gaat om tuinmannen, bakkers, timmermannen, schoenmakers en metsers.²⁶ De kinderen kwamen ook terecht bij landbouwers, win-

26 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879 en 1880.

keliers, mestrappers en werkmannen die allemaal, op één uitzondering na, buiten het stadscentrum woonden.²⁷ De meeste opvoeders kwamen blijkbaar uit de (lage) middenklasse. Sommigen maakten, voor zover we kunnen oordelen, deel uit van de sociale onderlaag, maar het lijkt erop dat de meeste kinderen niet door erg arme, noch door erg rijke gezinnen werden opgevangen. De meeste opvoeders waren kleine zelfstandigen die hun beroep relatief succesvol uitoefenden. Het is niet verwonderlijk dat de kinderen uitsluitend in deze bevolkingsgroep belandden. Zelfstandigen konden immers een extra paar handen in hun werkplaats of boerderij goed gebruiken, terwijl de kinderen zelf de kans kregen een nuttig vak te leren. Om deze reden gaf ook de Commissie van Burgerlijke Godshuizen zelf waarschijnlijk de voorkeur aan deze opvoeders. Ook een aantal weduwen en ongehuwde, samenwonende broers en zussen bleken goede kandidaten te zijn om verlaten kinderen op te vangen. Vooral alleenwonende weduwen konden vermoedelijk wel extra hulp gebruiken.

Of kinderen bij een opvoeder of in een instelling, weeshuis of klooster werden ondergebracht werd in de meeste gevallen bepaald door gender. Alle jongens kwamen terecht bij opvoeders, terwijl sommige meisjes naar een instelling werden gestuurd. Meisjes konden - zo was allicht de perceptie - alleen huishoudelijke taken aanleren, waardoor ze voor zelfstandigen minder inzetbaar waren. Hun situatie wordt goed geïllustreerd door volgende opmerking van een inspecteur: *De zusters voorzien uitstekend in hun opvoeding, maar de meisjes zijn niet bekwaam op vlak van huishoudkunde. Aan hun eenentwintigste moeten ze in hun eigen onderhoud voorzien, en ze kunnen geen dienstmeid worden. Voorstel: de meisjes van negentien tot eenentwintig zouden elk om beurt moeten meehelpen in de keuken, voedsel bereiden.*²⁸

Meisjes, of ze nu geplaatst werden bij een opvoeder of in een

27 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1879-1889.

28 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1887.

instelling, leerden geen ambacht en konden dus later enkel als dienstmeid aan de slag, maar ze moesten wel leren een huishouden te beredderen.

Uit het bronnenmateriaal komt naar voor dat de ideale opvoeder het kind een vak moest aanleren, maar ook naar school sturen. Er werd van de opvoeders verwacht dat ze de kinderen zouden opleiden, zodat ze later zelf voor hun onderhoud konden instaan. Dit blijkt onder andere uit het antwoord van de pastoor van Westkerke op 8 mei 1893, na omzendbrieven uitgestuurd door de Commissie van Burgerlijke Godshuizen: *Karel Florin woont bij August Van den Berghe in Westkerke. Deze jongeling is bij deugdzame mensen, de man is schoenmaker maar heeft weinig of geen werk, bij gevolg deze jongeling zal nooit zijn stiel kunnen leren, hij zal luiaard worden en ten uwen laste blijven. 't Is enkel uit plicht dat ik deze inlichtingen geef.*²⁹

Hieruit blijkt duidelijk dat de Commissie van Burgerlijke Godshuizen verwachtte dat de opvoeders de kinderen een vak aanleerden. Hoewel de pastoor August Van den Berghe een goede opvoeder vond, oordeelde hij dat er een afdoende reden was om te overwegen Karel ergens anders te plaatsen. De mogelijkheid tot het aanleren van een vak was, althans volgens de pastoor, minstens even belangrijk als het karakter, de ingesteldheid en de handelwijze van de opvoeders. De Commissie verplaatste de jongen niet, maar toen Karel Florin bij zijn oom ging werken, vroeg August Van den Berghe om een nieuwe jongen te sturen, omdat hij extra hulp nodig had.³⁰ Het is niet duidelijk of de Commissie ook daadwerkelijk op deze vraag inging. Het was voor de Commissie vaak geen sinecure de opvoeder te overtuigen de kinderen ook af en toe naar school te sturen. Een citaat uit een inspectieverslag van 1880 toont de ongelijke onderwijssituatie aan: *Onderwijs: In religie zijn alle kinders zeer wel onderwezen, gaan naar goede scholen en maken deel uit van zondags onderwijs en congregatiën. Lezen, schrij-*

29 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1893.

30 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1054.

*ven en cijferen: onder de kinders bij de landbouwers geplaatst laat dit veel te wensen, ik hoop hier verbetering te kunnen in brengen, namelijk met de tegenwoordigheid in de scholen door geschreven bewijs te doen bestandigen. In de stad gaat dit zeer wel.*³¹

Op het einde van de 19de eeuw was het nog vanzelfsprekend dat kinderen niet voltijds naar school gingen, maar ook thuis in het huishouden hielpen of elders de kost gingen verdienen om bij te dragen aan het gezinsinkomen. Door de proto-industrialisering waren volwassenen het gewoon geworden om jonge kinderen regelmatig aan het werk te zien.³² Rond 1886 was het de norm dat kinderen zich op het werkveld begaven rond hun elfde of twaalfde levensjaar.³³ Uitbuiting en verwaarlozing werden door de Commissie van Burgerlijke Godshuizen afgekeurd, maar kinderarbeid in de vorm van een proeftijd werd als normaal beschouwd. Toch blijkt dat de Commissie de situatie niet altijd even goed kon inschatten, en het vaak moeilijk was om voldoende controle uit te oefenen op de opvoeders die niet zelden hun eigen belangen lieten primeren op die van het kind. Of de kinderen al dan niet tewerkgesteld werden hing af van de opvoeder zelf en van de mate waarin de Commissie kon controleren of er een goede balans was tussen onderwijs en arbeid.

Dat de Commissie van Burgerlijke Godshuizen een deugdzame, christelijke opvoeding en een minimale geletterdheid voorstond staat vast. Dat ze niet altijd slaagde in haar opzet ook, dit blijkt bijv. uit een briefje uit het individueel dossier van François Alphonse Degryse, waarin hij op 24-jarige leeftijd de Commissie een getuigschrift van goed gedrag vraagt. Hij schrijft dit briefje niet zelf, al verklaarde een inspecteur in 1885 dat de jongen erg goed kon lezen en naarstig naar school ging.³⁴ Dit doet vermoee-

31 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1880.

32 H. CUNNINGHAM, *Children and Childhood in western society since 1500*, Londen-New York, 1995, p. 87-89.

33 P. STERCKX, en F. LORIAUX, *Enfants-machines. Histoire du travail des enfants en Belgique au XIXe et XXe siècle*, Brussel, 2000, p. 55.

34 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1885.

den dat de inspecties niet altijd grondig verliepen. Het is mogelijk dat de opvoeder van François verklaarde dat de jongen naar school ging, maar dat de inspecteur de feiten niet daadwerkelijk controleerde. De inspecties ter plaatse waren slechts een momentopname, opvoeders konden gemakkelijk verdoezen dat de kinderen niet naar school gingen om thuis te blijven werken. Maar het aanleren van ambachten verliep ook niet altijd vlekkeloos, zoals onderstaand citaat van een inspecteur verduidelijkt: *Ambachten: het aanleren van ambachten is zeer moeilijk en kostelijk moeilijk, omdat de bazen de kinders voor alles gebruiken en zich weinig met het aanleren bekommeren. Kostelijk, omdat wij bijna bij alle meesters kinders moeten onderhouden voor klederen en dat zij waarlijk als heren zouden willen tevoorschijn komen. Men aanziet dit als eenen hogeren staat, en men moet zich bij de landbouwer onderscheiden.*³⁵

Dit citaat lijkt te suggereren dat sommige kinderen niet zozeer als leerjongen werden opgeleid, maar veeleer ingezet werden in het huishouden waar de opvoeder dat nodig achtte. Het is duidelijk dat de Commissie van Burgerlijke Godshuizen een evenwicht zocht tussen onderwijs en arbeid, maar ze slaagde er niet altijd in haar eisen ook aan de opvoeders op te leggen. Een grondigere inspectie, of zoals een inspecteur voorstelde, aanwezigheidsattesten uitgevaardigd door de leraars hadden hier een oplossing kunnen bieden.

Er waren geen concrete pedagogische richtlijnen waar de opvoeders zich aan moesten houden. De Commissie van Burgerlijke Godshuizen eiste weliswaar dat de kinderen goed verzorgd werden, naar school gingen en een vak leerden, maar er zijn weinig voorbeelden te vinden van gevallen waarbij kinderen bij hun opvoeder werden weggehaald omdat hij niet aan bepaalde eisen beantwoordde. Als kinderen bij een andere opvoeder werden geplaatst, is hier in de inspectieverslagen zelden een reden voor aangehaald. Enkel wanneer er duidelijk sprake was van mishandeling of verwaarlozing, leek de Commissie in te grijpen. Inzake het beoordelen van de op-

35 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1888.

voeding lijken de pastoors een grotere rol te hebben gespeeld dan de inspecteurs. De Commissie vertrouwde sterk op hen om haar in te lichten over de moraliteit van de opvoeders. Omdat de pastoors de opvoeders vaak goed kenden en hen over een langere tijdsperiode konden observeren, geven hun brieven een beter en genuanceerder beeld van de omstandigheden waarin de kinderen opgroeiden dan de momentopnames van de inspecties ter plaatse.

Een goed voorbeeld van de invloed van de pastoors op de (her)plaatsing van een kind is de casus van Eugenie Rondaer. Nadat Eugenie vanwege haar koppig karakter niet langer welkom was in de meisjesschool te Brugge, werd ze geplaatst bij François Callewaert, een schoenmaker in Lissewege. In zijn antwoord op een omzendbrief van 1883 haalt de pastoor een aantal redenen aan waarom Eugenie weggehaald moest worden uit het gezin. De zoon van Callewaert, een uitgediende soldaat, stond terecht omdat hij een meisje zou aangerand hebben. Eugenie zelf stond erom bekend vuile praat te verkopen en publiekelijk ruzie te maken met andere inwoners van het dorp. De pastoor was er stellig van overtuigd dat het gezin verantwoordelijk was voor haar gedrag en raadde de Commissie aan Eugenie te verplaatsen, wat na zijn brief ook onmiddellijk gebeurde.³⁶ Vreemd genoeg was dit de eerste melding van problemen in het gezin Callewaert, hoewel de Commissie van Burgerlijke Godshuizen al vanaf 1880 verlaten kinderen bij het gezin plaatste. Dit verhaal roept een aantal vragen op. Werden onbekende personen die zich kandidaat stelden niet op voorhand onderzocht? Waren ook de pastoors geen betrouwbare bron, aangezien over het gezin jarenlang niets noemenswaardigs werd vermeld?

Het lijkt erop dat, hoe ouder een kind was wanneer het als verlaten werd opgegeven bij de Commissie van Burgerlijke Godshuizen, hoe vaker het in de problemen kwam. Gustaaf Soenen was elf jaar oud op het moment van zijn verlating en werd uiteindelijk in het Rijksheropvoedingsgesticht te Ruiselede geplaatst omwille

36 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1068.

van zijn slecht gedrag.³⁷ Ook bovenstaand voorbeeld van Eugenie Rondaer, die eveneens elf jaar oud was toen ze door de Commissie werd opgevangen, lijkt die hypothese te bevestigen. Zij kwam in de Engelbewaarder terecht nadat ze bij haar nieuwe opvoeder was weggelopen.³⁸ De Engelbewaarder was een toevluchtsoord voor 'gevallen meisjes' of prostituees, een plek waar ze werden heropgevoed.³⁹ Zelfs hier werd Eugenie eruit gegooid, wegens haar ongehoorzaamheid en slechte invloed op de andere meisjes.⁴⁰ Het moeilijke gedrag van oudere kinderen kan te wijten zijn aan het feit dat ze lange tijd aan een marginaal milieu waren blootgesteld voor ze bij de Commissie terecht kwamen. Kinderen die op erg jonge leeftijd bij een opvoeder geplaatst werden, daar een goede opvoeding kregen en in sommige gevallen zelfs door de opvoeders als eigen kind in het gezin werden opgenomen, ondervonden de effecten van een bewogen of traumatische kindertijd in mindere mate.

De wijze waarop een kind werkelijk in een gezin werd opgenomen is moeilijk te bepalen. Sommige opvoeders waren koppels zonder eigen kinderen. Hun motivering om verlaten kinderen op te nemen kan dus gebaseerd zijn op twee elementen: enerzijds een persoonlijk gemis, anderzijds de nood aan hulp in hun werkplaats of op hun boerderij. Désiré Becu kwam op vijfjarige leeftijd terecht bij August Moeyaert, een varkenshandelaar. De pastoor liet de Commissie van Burgerlijke Godshuizen weten dat Moeyaert en zijn vrouw Désiré als hun eigen kind beschouwden en dat de jongen zelfs Moeyaerts naam droeg.⁴¹ Uit het bevolkingsregister blijkt dat Désiré tot zijn huwelijk bij August Moeyaert bleef wonen.⁴² Toch is dit verhaal veeleer uitzonderlijk. Veel kinderen die

37 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1880, dossier nr. 1094.

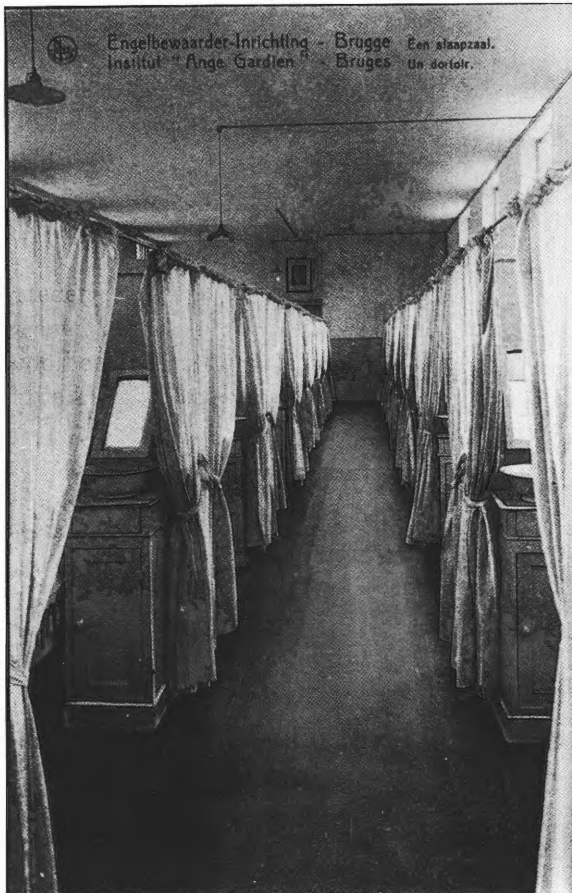
38 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1068.

39 K. ROTSART, *Brugge op de schoolbanken. Geschiedenis van de Brugse onderwijsinstellingen vanaf de middeleeuwen*, Brugge, 2009, p. 87-88.

40 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1068.

41 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen verlaten kinderen 1886.

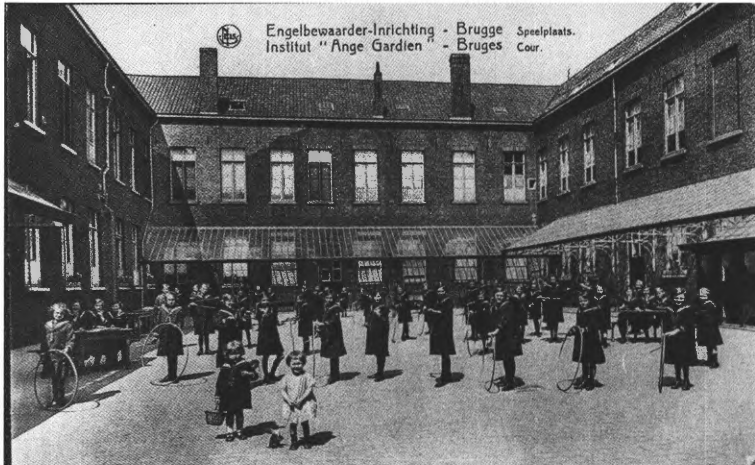
42 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolkingsregisters 1890-1900, 18/50.

Illustratie 2: Slaapplaats van het instituut Engelbewaarder in Brugge, eind 19de eeuw (BRUGGE, OCMW-Archief, prent-briefkaarten)

bij opvoeders terecht kwamen werden regelmatig verplaatst, zeker wanneer ze problemen veroorzaakten. Zo veranderde Charles Florin op drie jaar tijd drie maal van opvoeder, en zijn situatie is niet ongevoen.⁴³ Dit doet vermoeden dat opvoeders zelden een

43 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Inspectieverslagen 1891-1893.

Illustratie 3: Speelplaats van het instituut Engelbewaarder in Brugge, eind 19de eeuw (BRUGGE, OCMW-Archief, prentbriefkaarten)

intieme band met de kinderen opbouwden. Als het hen voordelig leek waren ze bereid een verlaten kind op te vangen, maar van zodra hun inkomsten het niet meer toelieten of het kind niet gehoorzaam genoeg bleek, werden ze terug naar de Commissie gestuurd. Kinderen die in een instelling of weeshuis geplaatst werden, kwamen niet in aanraking met een gezinsleven.

NA DE EMANCIPATIE

Wanneer de kinderen meerderjarig werden of in staat bleken zelf voor hun onderhoud te kunnen werken, stond de Commissie van Burgerlijke Godshuizen niet langer voor hen in. Dankzij de interventie van de Commissie zouden ze een rooskleurige toekomst tegemoet gaan, althans dat was de verwachting. In elk geval zouden hun toekomstperspectieven aantrekkelijker moeten geweest zijn, dan wanneer ze bij hun ouders waren gebleven. Uit de vergelijking tussen de individuele dossiers en de inspectiedossiers kan afgeleid worden dat alle kinderen, op vier uitzonderingen na, hun opvoeder of instelling verlieten tussen hun zeventiende en negentiende levensjaar.

Minstens drie kinderen stierven terwijl ze onder de hoede van de Commissie verbleven. Juliette Verriest overleed op negenjarige

leeftijd aan tuberculose; Pierre Labaere overleed bij zijn verlating en was toen slechts zes maanden oud; Celine Euthalie Florin stierf toen ze twintig jaar oud was, hoogstwaarschijnlijk in het klooster.⁴⁴ Zeven kinderen verdwenen uit het bronnenmateriaal en konden niet verder gevolgd worden. Vier van hen waren in een klooster terecht gekomen. Gezien de beperkte informatie in hun individuele dossiers waren er te weinig aanknopingspunten om een verdere levensloopanalyse uit te kunnen voeren.

Aan de hand van akten van burgerlijke stand, bevolkingsregisters en militieregisters konden de beroepen van de kinderen achterhaald worden. Uit deze bronnen blijkt dat de meesten deel gingen uitmaken van dezelfde sociale klasse als hun opvoeders en ouders: de lage middenklasse. Een aantal verlaten kinderen oefende later het beroep uit dat ze bij hun opvoeder hadden geleerd. Zo werd Bernard Blanckaert tuinbouwer.⁴⁵ Zijn laatste opvoeder Pierre Vermeulen was tuinman van de familie Synaev in Sint-Michiels.⁴⁶ Andere beroepen die de jongens gingen uitoefenen waren koopman, timmerman, bakker, voerman, landbouwer, schilder en dagloner. De meisjes werden dienstmeid of kantwerkster. Zo kwam Gabriëlle Soenen terecht bij het gezin van Henri Vanderstraeten, een verzekeringsagent, waar ze samen met drie andere dienstmeisjes instond voor het huishouden.⁴⁷ Clothilde Labaere werd kantwerkster. Voor haar huwelijk woonde ze samen met elf andere mensen die kennelijk geen gezin vormden.⁴⁸

De tumultueuze levensloop van Eugenie Rondaer toont aan dat de Commissie van Burgerlijke Godshuizen er zeker niet altijd in slaagde de kinderen een betere toekomst te geven. In 1884 ging ze aan het werk als dienstmeid in Assebroek. Ze was toen geplaatst bij het gezin Janssens. Op 28 juli 1885 had ze de kinderen van het gezin Janssens meegenomen naar Brugge om er naar een processie

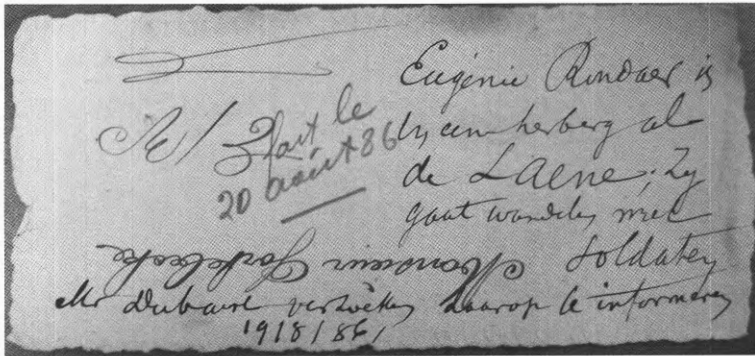
44 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolkingsregisters 1890-1900, 37/123.

45 SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief*, Militieregisters militiekanton Brugge, 1892.

46 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1051.

47 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolkingsregisters 1890-1900, 72/35.

48 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolkingsregisters 1900-1910, 20/18.

Illustratie 4: Briefje met aantijgingen tegen Eugenie Rondaer, dat ze in een herberg woont en gaat wandelen met soldaten (BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, Individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1068).

te kijken. Daar had ze de kinderen toevertrouwd aan een onbekende persoon en was ze samen met een zekere Jacques Vlaminck vertrokken. De Commissie besliste daarop dat Eugenie bij haar tante moest gaan wonen, maar enkele maanden later moest ze daar alweer vertrekken omdat ze haar tante mishandeld had. Daarbij was de politie moeten tussenkomen. Twee brieven in het individueel dossier van Eugenie laten uitschijnen dat ze een kind kreeg van haar eerste werkgever. Ze liet het kind bij hem achter en ging in Heist wonen. Een klein briefje meldde dat Eugenie daar in een herberg woonde en er 'gaat wandelen met soldaten'.⁴⁹

De Commissie van Burgerlijke Godshuizen slaagde er dus niet altijd in de sociaaleconomische positie van de kinderen te verbeteren. Velen bleven deel uitmaken van de lagere klasse, omdat ze bij opvoeders terechtwamen die zelf uit deze klasse afkomstig waren. Als de kinderen waren opgegroeid bij dokters of notarissen bijv. was de situatie wellicht anders geweest, maar de bevolkingsklasse die zich kandidaat stelde om verlaten kinderen op te nemen behoorde eerder tot de lagere sociaaleconomische stand.

49 BRUGGE, OCMW-Archief, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, individuele dossiers verlaten kinderen 1879, dossier nr. 1068.

Hierdoor was er weinig kans op een noemenswaardige opwaartse sociale mobiliteit.

Zowel Eugenie Rondaer, Bernard Blanckaert als Clothilde Labaere kregen slechts één kind; Louis Cloetens en Désiré Becu elk drie. Enkel Désiré Steenlandt had een groot gezin van vier dochters en een zoon. Twee voormalige verlaten kinderen zetten een onwettig kind op de wereld, dat later tijdens hun huwelijk gewettigd werd. Hun ervaring als verlaten kind lijkt geen bijzonder invloed te hebben uitgeoefend op de gezinsgrootte, al kan dit niet met zekerheid uit het bronnenmateriaal afgeleid worden. De keuze voor een groot of eerder een klein gezin is immers niet alleen van economische of sociale factoren afhankelijk, ook de persoonlijke keuze van beide huwelijkspartners speelt een rol.

Uit de huwelijksakten blijkt dat de verlaten kinderen zonder uitzondering hun partner vonden binnen hun eigen sociaalprofessionele groep. De eerstephuwelijksleeftijd van de verlaten kinderen lijkt over het algemeen aan te sluiten bij het gemiddelde voor die periode. Opvallend is ook dat een aantal kinderen contact had met elkaar of met de ouders, ook al groeiden ze niet samen op. Zo was de vader van Clothilde Labaere aanwezig op haar huwelijk, hoewel ze verlaten was op driejarige leeftijd.⁵⁰ Camiel en Bernard Blanckaert trouwden met twee zussen; Camiel was getuige op het huwelijk van Bernard.⁵¹

Aangezien een groot deel van de ouders van de verlaten kinderen een beroep moest doen op steunverlening en/of criminele feiten pleegde, is het interessant om te onderzoeken of de Commissie van Burgerlijke Godshuizen erin slaagde de verlaten kinderen van het slechte pad af te houden. Er lijkt geen verband te bestaan tussen eventuele criminele daden van de ouders en van hun kinderen. Clothilde Labaere werd in 1896 en 1897 veroordeeld wegens landloperij.⁵² Désiré Becu en Désiré Steenlandt staan vermeld

50 BRUGGE, *Stadsarchief*, Akten van Burgerlijke Stand, Huwelijksakten 1902, nr. 174.

51 BRUGGE, *Stadsarchief*, Akten van Burgerlijke Stand, Huwelijksakten 1900, nr. 6.

52 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolkingsregisters 1900-1910, 21/99.

in het strafregister.⁵³ Marie Soenen moest een beroep doen op de Commissie om haar ziekenhuiskosten te betalen, toen ze in Brussel opgenomen was met een longziekte.⁵⁴ Aangezien slechts vier van de verlaten kinderen een beroep moesten doen op hulpverlening of criminele feiten pleegden, kan besloten worden dat op dit vlak de Commissie er wel in geslaagd was verbetering te brengen. Eerder is reeds vermeld dat een aanzienlijk deel van de ouders afhankelijk was van steun van het Bureel van Weldadigheid of veroordeeld was voor een misdrijf. Dit is echter niet enkel de verdienste van de Commissie. De economie kreeg vanaf de jaren 1890 en zeker vanaf 1895 een nieuwe dynamiek, waardoor er meer werkgelegenheid was en er een kleiner deel van de bevolking afhankelijk werd van steunverlening.

BESLUIT

De verlaten kinderen groeiden bijna zonder uitzondering op in een arm gezin dat dikwijls een beroep moest doen op het Bureel van Weldadigheid om te overleven. Armoede lijkt de belangrijkste reden geweest te zijn om een kind te verlaten. De Commissie van Burgerlijke Godshuizen blijkt ook veel kinderen voorlopig als verlaten te hebben opgenomen naar aanleiding van de hospitalisatie van één van de ouders. Die kinderen werden in de meeste gevallen al snel aan hun moeder of vader teruggegeven. Ook ouders die een kind aanvankelijk verlieten omwille van financiële moeilijkheden maar na een tijd opnieuw werk vonden, kregen vaak hun kind terug. De leeftijd waarop de kinderen verlaten werden, liep sterk uiteen: het jongste was pas geboren, het oudste was vijftien jaar.

De kinderen die niet aan de ouder of de ouders werden teruggegeven door de Commissie, werden uitbested. Sommige meisjes kwamen in weeshuizen of kloosters terecht, maar alle jongens werden bij een opvoeder geplaatst. Deze opvoeders waren kleine zelfstandigen of arbeiders die buiten de stad woonden en wat

53 BRUGGE, *Stadsarchief*, Bevolkingsregisters 1900-1910, 18/136 en 5/113.

54 BRUGGE, *OCMW-archief*, Archief Commissie van Burgerlijke Godshuizen, doos 358, dossier nr. 1749.

extrahulp goed konden gebruiken. Ook weduwen stelden zich kandidaat om een verlaten kind op te nemen. De Commissie had een welbepaald doel voor ogen: door de opvoeders te selecteren en te evalueren hoopte zij de kinderen in een gunstige omgeving te laten opgroeien tot goede burgers die geen gevaar of last voor de maatschappij zouden vormen. De Brugse Commissie van Burgerlijke Godshuizen legde ook sterk de nadruk op een katholieke opvoeding. Dit blijkt vooral uit het feit dat ze op de pastoors vertrouwde om hen over het gedrag en de bekwaamheid van de opvoeders te informeren.

De meeste voormalige verlaten kinderen bereikten later eenzelfde sociaaleconomische positie als hun opvoeders. De eerstehuwelijksleeftijd van de kinderen en hun gezinsgrootte was niet echt afwijkend van het gemiddelde. Het aantal onder hen dat in de armoede of de criminaliteit verzeilde is kleiner dan verwacht, vermoedelijk mede door de betere economische conjunctuur. De uitzonderingen die wel hetzelfde pad als hun ouders opgingen zijn verrassend genoeg niet de kinderen die op oudere leeftijd waren verlaten, en dus lange tijd aan een problematisch milieu blootgesteld.

Ondanks een duidelijk uitgewerkt systeem en de verschillende pogingen om de kinderen van een goede thuis te verzekeren slaagde de Commissie van Burgerlijke Godshuizen er niet altijd in genoeg controle uit te oefenen. Hierdoor verbleven kinderen soms lange tijd in een milieu dat ongeschikt was, waardoor ze weinig gebaat waren bij de interventie van de Commissie. Kinderen die volgens opvoeders naarstig naar school gingen, bleken later niet of nauwelijks te kunnen schrijven. Meldingen van misbruik, uitbuiting of verwaarlozing door opvoeders kwamen voor, maar de Commissie reageerde dikwijls traag wanneer een herplaatsing nodig was. De kinderen die in kloosters of weeshuizen terecht kwamen, werden nauwelijks opgevolgd. Door dit gebrek aan controle oefende de opvoeder of de instelling meer invloed op de verdere levensloop van het kind uit dan de Commissie zelf.

De levenslopen van de verlaten kinderen verschilden sterk omdat hun gemeenschappelijke ervaring - de verlating door de ouders -

overschaduwd werd door andere belevenissen die zeer verscheiden bleken te zijn. De ervaringen van een meisje dat opgroeide in een klooster konden sterk verschillen van die van een jongen die zijn hele jeugd op een boerderij doorbracht. Het leven van een kind dat herhaaldelijk van opvoeder naar opvoeder verplaatst werd en nergens echt een thuis vond, zal er vermoedelijk nog anders hebben uitgezien. De belangrijkste taak was weggelegd voor de opvoeder. De levensloop van een verlaten kind werd in grotere mate door hem beïnvloed dan door de interventie van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen.

Samenstelling van de gezinnen in het artikel vermeld (de namen van de kinderen in cursief werden niet bij de eigenlijke levenslooptanalyses meegenomen)

Naam vader	Naam moeder	Naam kind(eren)	Geboortedatum kind
Becu François	Woestyn Léontine	Becu Désiré	27.12.1879
		Becu Eléonore	23.08.1872
Blanckaert Romain	Boterman Rosalie	Blanckaert Bernard	21.10.1872
		<i>Blanckaert Camiel</i>	-
		Blanckaert Henri	24.05.1870
Cloetens Louis Joseph	Filge Rosine	Cloetens Louis Joseph	14.10.1872
Degryse François	De Grave Julienne Prudence	Degryse François Alphonse	13.04.1873
Florin Charles	De Clerck Euthalie Sophie	Florin Celine Euthalie	25.07.1873
		Florin Charles Louis	21.04.1876
		Florin Marie Thérèse	01.05.1867
-	François Eulalie	François Achilles Alphonse	13.04.1879
Labaere Jacobus	Ackaert Julie	Labaere Clothilde	07.02.1877
		Labaere Pierre	1880
Rondaer Louis	Vandenbroucke Rosalie	Rondaer Eugénie	21.01.1868
Soenen Gustaaf	Decae Stephanie	Soenen Alfred	08.01.1879
		Soenen Gabriëlle	02.01.1877

		Soenen Germain	05.02.1873
		Soenen Gustaaf	09.08.1869
		Soenen Marie	08.02.1871
Steenlandt Jean	Florin Marie Joseph	Steenlandt Désiré	09.01.1869
		Steenlandt Emma	03.04.1871
		Steenlandt Henri	01.04.1873
		<i>Steenlandt Thérèse</i>	-
-	Florin Marie Joseph	Florin Zénobie	03.11.1879
Timmerman Alphonse	Goggels Clemence	<i>Timmerman Alphonse</i>	16.12.1868
		<i>Timmerman Charles</i>	09.03.1872
		<i>Timmerman Pieter</i>	-
Verbeken Frans	Caveyne Seraphine	Verbeken Elodie Anne	09.08.1864
		Verbeken Nathalie	12.09.1869
-	Verriest Louise Marie	Verriest Juliette	07.02.1874
Vollekindt Adolphe	Vermoorter Anne	<i>Vollekindt Charlotte</i>	-
		<i>Vollekindt Eulalie</i>	-

Sinjoren aan zee: Antwerpenaars in de badplaats Westende (1905-1914)

De geschiedenis van Westende-Bad tijdens de belle époque kan opgedeeld worden in twee perioden. Het jaar 1906 is daarbij duidelijk een scharnierjaar. Het betekende immers het aantreden van een nieuwe naamloze vennootschap *Westende-Plage* en meteen het definitieve einde van het overwicht van de Brusselse familie Otlet op de badplaats. De uitgesproken Brusselse impact op Westende-Bad verdween hiermee zeker niet op slag helemaal¹. Maar van dan af kwam er allicht meer concurrentie vanuit andere Belgische steden. Mogelijk kregen inwoners uit andere steden meer en meer interesse om ook te investeren en te verblijven in de badplaats Westende. We proberen om deze vraagstelling specifiek toe te passen op de stad Antwerpen.

DE BADPLAATS VOOR 1906

Westende-Bad werd dus opgericht door de familie Otlet, namelijk door vader Edouard, senator en industrieel, bijgestaan door zijn zonen Paul en Maurice. Ze wilden de duinengronden te gelde maken, maar geldgewin was zeker niet de enige beweegreden voor die onderneming. Vooral Paul Otlet had duidelijk het idee opgevat om als het ware een kunstzinnige stad aan zee te bouwen. Kunstenaars zouden zorgen voor een uitgesproken artistieke toets en het werk van de architecten werd nauwgezet opgevolgd en gestuurd om tot een mooi straatbeeld te komen. De investeringen stapelden zich echter op en daarom werd het familieproject omgevormd tot de nv *La Westendaise*. Daarmee werden bijkomende financiële middelen aangeboord. Het project van de nieuwe badplaats werd de eerste jaren echter maar op een beperkt centraal gedeelte van de bezittingen van Otlet gerealiseerd, waardoor er zowel oostelijk als westelijk daarvan nog heel wat mogelijkheden waren.

1 Zie over het Brussels overwicht op deze badplaats: M. CONSTANDT, 'Westende, een geslaagd Brussels toeristisch initiatief', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 118 (1981), p. 63-79.

Illustratie 1: Het gehuurde vakantieverblijf villa L'Ouragan op een familiekiekje van de familie Suys. In de poortopening staat wellicht Ernest Suys, samen met zijn neefjes, terwijl zijn echtgenote op het balkon poseert met hun dochters (privé-verzameling)

Voor het oostelijk gedeelte trad een nieuwe groep investeerders o.l.v. de Brusselse kunsthandelaar Nicolas Lembrée aan, die de principes van Otlet voor een kunstzinnige uitbouw nauwgezet verderzette. Het reeds ontwikkelde centrale gedeelte van de badplaats, samen met een potentieel uitbreidingsgebied westwaarts, kwam onder het beheer van de nieuwe N.V. *Westende Plage*². Die vennootschap werd gedomineerd door een trio wisselagenten: Richard Gerniers uit Oudenaarde, Prudent Trachet uit Kortrijk en Ernest Suys uit Antwerpen. Deze wisselagenten spraken ook collega's aan om de investering zo maximaal mogelijk te laten renderen. Zo verstuurde de Gentse wisselagent G. De Clercq in 1909 nog een circulaire om de investeerders uit de Arteveldestad over te halen om te investeren in Westende-Bad³. Het wijst erop dat de nieuwe

2 M. CONSTANDT, *Westende in de belle époque: van exclusieve badplaats tot spookstad*, Brugge, 2007, p. 117-119.

3 Exemplaar bewaard in: GENT, *Universiteitsbibliotheek*, Fonds Vliegende Bladen, reeks III, doos W2.

Illustratie 2: Vakantiefoto van de Antwerpse familie Suys op het strand van Westende. De kinderen in gestreepte trui zijn Jean, Marthe en René, zonen en dochter van Jules Suys. Dat was de broer van Ernest Suys (privé-verzameling)

naamloze vennootschap vooral het financiële aspect behartigde. De drie genoemde wisselagenten deden vooral een beroep op hun eigen cliënteel om te investeren in de badplaats. De vraag dringt zich dan ook op of het aantreden van Ernest Suys meteen ook tot een massale belangstelling vanuit Antwerpen heeft geleid.

WISSELAGENT ERNEST SUYS KOMT ZELF POOLSHOOGTE NEMEN

Ernest Suys (°1870) richtte samen met zijn broer François in Antwerpen in 1904 de firma *Suys Frères* op, dit in opvolging van de zaak van zijn vader waarmee hij voorheen geassocieerd was⁴. Zowel bij de oude als de nieuwe zaak waren de andere broers van Ernest, Jules en Oscar, betrokken als werknemers. Dit echte familiebedrijf was gevestigd aan de Schoenmarkt, vrij dicht dus bij de handelsbeurs waarmee de werking van dit kantoor uiteraard nauw verbonden was. De investering van de firma Suys in de badplaats Westende

4 Volgens informatie medegedeeld door Michel Vierset, e-mailbericht aan Marc Constandt dd. 12-11-2013.

was zeker niet de eerste uiting van belangstelling van dit zakenkantoor voor de Vlaamse kust. In 1899 vinden we Ernest Suys ook al terug als beheerder van een nieuwe N.V. *Excelsior, Société Anonyme pour l'Exploitation des produits de la mer*. Deze firma, die gevestigd was in Oostende, was er plaatselijk beter gekend als de 'sprotfabriek'. De nieuwe N.V. had de sociale zetel zelfs in Antwerpen gevestigd⁵.

Ernest Suys was niet alleen louter investeerder in de N.V. *Westende Plage*, hij werd er beheerder en zelfs voorzitter van de raad van bestuur⁶. Dat mandaat hield meteen ook een soort verplichting in om de badplaats zelf beter te leren kennen. Volgens de familiale overlevering deed Ernest Suys dat met de andere projecten achter zijn investeringen trouwens ook: "Ernest Suys reisde veel, voor 1914 o.a. in Rusland en Tunezie (sic) om ter plaatse bedrijven te bezoeken waarvan de firma Suys de aandelen verhandelde"⁷. Suys was ongetwijfeld ook verantwoordelijk voor het aantrekken van Antwerpse architecten voor de uitbreiding van het *Westend'Hôtel*. Zijn stadsgenoot Richard Vaes zal uiteindelijk die klus klaren.

In tegenstelling tot veel andere toeristen kocht Ernest Suys in de badplaats Westende geen eigen villa aan, hij huurde er een vakantiewoning. De keuze viel op de villa *L'Ouragan*, rustig gelegen in het centrum van de badplaats, binnen het westelijk uitbreidingsgebied dat de nieuwe NV had aangesneden⁸. Het was een villa die deel uitmaakte van een groep van twee die omstreeks 1911 werden gebouwd in opdracht van Anna Vingerhoet, echtgenote Alexandre Faes, gedomicilieerd in de hoofdstad⁹. [illustratie 1 & 2] De vakantiewoning van de familie Suys was ruim bemeten en daardoor konden meerdere familieleden er terecht. Van het verblijf aan zee van de familie Suys werden er zelfs prentbriefkaarten uitgegeven die trots naar het thuisfront werden gestuurd. Uit een fotorepor-

5 *Le Carillon*, 27-05-1899.

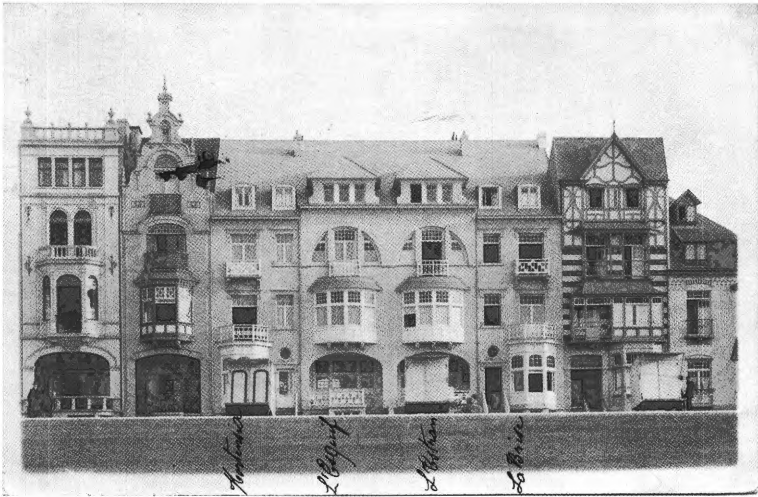
6 *Westende-Plage: rapports présentées à l'assemblée générale annuelle du mercredi 18 mars 1914*, Brussel, 1914.

7 Bron: e-mailbericht Michel Vierset, zie noot 4.

8 Deze groep villa's werd tijdens de Eerste Wereldoorlog finaal vernield, maar nadien vrij getrouwd aan de vooroorlogse plannen wederopgebouwd.

9 Gemeentelijk Archief Middelkerke (GAM), *Archief Sociëteit*, Akte notaris Richir Brussel, 26-01-1909, Edgard Van Bavegem en anderen aan A. Faes-Vingerhoet.

Illustratie 3: De groep van de vier middelste villa's werd gebouwd in opdracht van de Antwerpenaar Constant Van Stappen in 1912 (foto van de fotograaf Gustave Marquis-Dubois verz. auteur).

tage van zo'n verblijf blijkt verder vooral dat de kinderen er centraal stonden. Een heuse fortbouwwedstrijd ontbrak zeker niet, de volwassenen hadden daarnaast belangstelling voor het casino, dé mondaine ontmoetingsplaats bij uitstek van de badplaats.

Na de Eerste Wereldoorlog bleef Ernest Suys nog een tijdje beheerder van de N.V. *Westende Plage*, maar omstreeks 1922 kwam aan dat mandaat een einde. Wellicht werd *Westende* daarbij als vakantieoord door de familie ook ingeruild voor Middelkerke, want het familiealbum bevat van dan af enkel familiefoto's genomen binnen Middelkerke.

ANDERE SINJOREN IN WESTENDE?

Is Antwerpenaar Ernest Suys die *Westende* als vakantieoord dus frequenteert, eigenlijk wel een alleenstaand geval? Suys zelf had in ieder geval een belangrijk voorbeeld in de figuur van zijn stadsgenoot Constant Van Stappen, eveneens werkzaam als wisselagent in Antwerpen. Deze kocht reeds in 1903 de zeedijkvilla *Les Eglantines*

aan van de koloniaal Emile Beirlaen¹⁰. Zijn verblijf in de badplaats bracht Van Stappen ongetwijfeld op het idee om er verder te investeren. Hij kocht dan ook op 21 oktober 1905 een ruim perceel grond gelegen op de zeedijk, bedoeld om er een groep van drie tot vier villa's op te bouwen¹¹. [illustratie 3] In 1908 werd de koper nog eens door de promotiemaatschappij aangepord om de beloofde villa's te bouwen, met de dreiging om anders de verkoop te annuleren. Er was immers aan iedere transactie een bouwverplichting gekoppeld. Uiteindelijk werden er pas in 1912 vier villa's in opdracht van Constant van Stappen gebouwd. Die verkocht meteen ook zijn vroegere vakantie-woning en nam zijn intrek in *La Brise*, één van zijn nieuw gebouwde villa's¹². De overige van de groep werden te koop aangeboden.

Constant Van Stappen had daarnaast nóg bouwplannen. Zo kocht hij in 1906 twee percelen grond die vrijgesteld waren van bouwverplichting¹³. Ook de broer van Constant en trouwens eveneens wisselagent, Jean Julien Van Stappen, investeerde op zijn beurt in 1907 in de badplaats Westende¹⁴. Hij bouwde drie villa's, waaronder zijn eigen villa *Les Aubépines*, op het oostelijk deel van de zeedijk. Eén kanttekening evenwel: Jean Van Stappen woonde toen al niet meer in Antwerpen, maar had zich in Brussel gevestigd.

In dezelfde perceelsblok als Jean-Julien Van Stappen kwam wel een belangrijk Antwerpenaar zijn vakanties doorbrengen. Edouard Strasser, algemeen directeur van de rederij Red Star Line, bouwde er in 1911 twee villa's met de namen *Les Liserons* en *Les Abeilles*¹⁵. Strasser en Van Stappen kregen overigens nog een belangrijke va-

10 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Stroom Nieuwpoort, 7-10-1903, Emile Beirlaen-Constant Van Stappen.

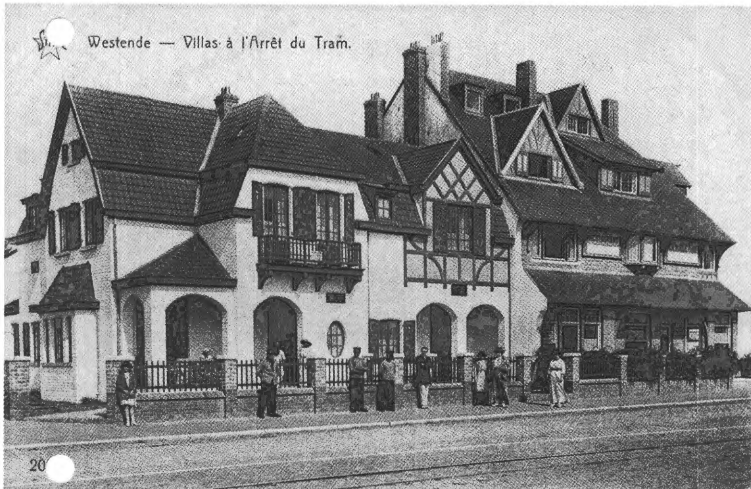
11 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Bauwens Brussel, 21-10-1905, N.V. La Westendaise-Constant Van Stappen.

12 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Richir Brussel, 08-06-1912, Constant Van Stappen-Oscar Waha.

13 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Bauwens Brussel, 17-03-1906, NV LA Westendaise-Constant Van Stappen.

14 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Cantoni, Brussel, 08-10-1907, Jules Picquet-Julien Van Stappen.

15 Beide villa's werden ontworpen door de Franse architect François Rousset. Edouard Strasser was directeur van de Red Star Line van 1902 tot 1918 (met dank aan Machteld De Ryck van het Red Star Line Museum in Antwerpen).

Illustratie 4: De door de Antwerpse architect Louis Hendrikx voor eigen rekening gebouwde dubbele villa in het centrum van de badplaats (verz. Kusthistories).

kantiebuur in de figuur van Francis Dhanis, die er zijn villa *Stella*, genoemd naar zijn vrouw Estelle de Bonhomme, liet bouwen. Dhanis was een ex-koloniaal, de het tot vice-gouverneur van Congo had gebracht en die, alhoewel hij in Brussel was gedomicilieerd, duidelijk Antwerpse roots had¹⁶. De stad zal hem trouwens blijvend herdenken met een standbeeld; dit stond aanvankelijk aan de Amerikalei en bevindt zich nu in het Middelheimpark. Francis Dhanis zal in 1909 ook mee investeren in de NV *Grand Hôtel Belle-View* die het gelijknamige luxueuze hotel zal bouwen. Dhanis werd in zijn investeringsdrang voorafgegaan door zijn zus Cornélie Marie Dhanis, wonend in Antwerpen, die reeds in 1902 bouwgrond in Westende kocht¹⁷. Ook zijn schoonbroer, de koloniaal Hubert Lothaire, had er een vakantiewoning. Na het vroege overlijden van Francis Dhanis in 1909 behield zijn weduwe de vakantiewoning zeker nog tot aan de Eerste Wereldoorlog.

16 'Francis Dhanis (1862-1909)' in: *Biographie Coloniale Belge*, Deel 1, 1948, kol. 311-326.

17 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Ectors, Brussel, 10-05-1902, N.V. La Westendaise-Cornélie Marie Dhanis.

Iets verder naar Middelkerke toe bouwde de Antwerpse handelsmakelaar Paul Wauters zijn villa *L'Eclaircie*¹⁸. Opnieuw dus een speler op de Antwerpse beurs die zijn vakanties in Westende kwam doorbrengen. Een mooi villaproject werd verder gerealiiseerd in 1911 door de Antwerpse architect Louis Hendrikx¹⁹. Twee villa's met de namen *Mon Nid* en *J'y suis* werden gebouwd bij de tramhalte van de badplaats, aansluitend bij het hotel *La Noble Rose*. [illustratie 4] De bouwheer had de bouwgrond in 1910 gekocht van Maurice Otlet, een van de medestichters van de badplaats, toen die definitief Westende verliet. Zo'n project van een dubbele villa is duidelijk te beschouwen als een investering.

De Antwerpenaars onder de villa-eigenaars blijken al met al toch eerder uitzondering dan regel te zijn geweest. Hun aandeel bepalen onder de andere toeristen – zij die huurden of in een hotel verbleven – is moeilijker. We beschikken immers niet over onafgebroken lijsten van toeristen die Westende bezochten. De zgn. *Liste des Etrangers* is immers maar fragmentarisch beschikbaar. Uit een lijst van nieuw in Westende aangekomen toeristen, gepubliceerd op 5 september 1911²⁰, blijkt dat er dertien toeristen die met hun gezin waren aangekomen de stad Antwerpen opgaven als woonplaats. Dat is echter maar iets meer dan 7,50 % van het totaal opgegeven aantal namen in die lijst. Op 26 juli 1914 publiceerde *La Saison d'Ostende* een lijst van 'villas occupées à Westende'²¹. Die opsomming verscheen dus net voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en daaruit blijkt dat men zich aan zee eigenlijk van weinig kwaad bewust was. In die lijst worden er tien gezinnen uit Antwerpen opgesomd die op dat ogenblik nog op vakantie waren aan zee. We leren daaruit dat Strasser samen met zijn dame in hun villa *Les Abeilles* logeerde. In de villa *Les Aubépines* van Van Stappen was de familie Lang aanwezig en de villa *Stella* van weduwe Dhanis was verhuurd aan de familie Moyersoën.

18 GAM, *Mi813*, Briefwisseling eigenaars, Brief van 20-02-1919 gericht aan het gemeentebestuur van Middelkerke.

19 GAM, *Archief Sociëteit*, Akte notaris Hector Perlau Nieuwpoort, 27-08-1910, Maurice Otlet-Louis Hendrikx.

20 *La Saison d'Ostende*, 03-09-1911.

21 *La Saison d'Ostende*, 26-07-1914.

Opmerkelijk Antwerpenaar op dat ogenblik was de heer Kreglinger, die zich in de zeedijkvilla *Les Muses* ophield. Het betreft hier ofwel Eugène Kreglinger (1840-1914) of Albert Kreglinger (1874-1953); de bron vermeldt de voornaam niet. De Kreglingers waren een familie van Duitse afkomst die in Antwerpen een van de oudste handelsbedrijven runde. Zowel Strasser als Kreglinger behoorden tot de zgn. Duitse kolonie in Antwerpen. Die sloten zich hiermee aan bij de talloze Duitse toeristen die ieder jaar de badplaats Westende bezochten. Kwatongen beweerden dat sommigen onder hen ook spioneerden voor de Duitse troepen in opmars naar de kust.

Dat er zeker Antwerpenaars waren onder de Westendse toeristen, wordt ook bewezen door het nakijken van de gedresseerde van de uit Westende verstuurde prentbriefkaarten. Daarin vinden we soms adressen uit Antwerpen en we mogen er – meestal toch – vanuit gaan dat de verzenders van die kaarten wel ergens een band met die stad hadden. Dat de directie van het *Westend'Hôtel* in 1913 een publicitaire kaart stuurde naar Gabriëlle Beeckman in Antwerpen is vrijwel zeker een uiting van klantenbinding²². Zo werden er tussen 1912 en 1914 kaarten met vakantiegroeten verstuurd naar het Antwerpse adres van het echtpaar Veys-Beeckman en hun dochter Irène. Mevrouw Vaes uit Antwerpen ontving in 1909 meerdere prentbriefkaarten uit de badplaats Westende²³. De kinderen spraken vol lof over de fortbouwwedstrijden en de ouders over de tennispartijen. Dat waren duidelijk de toppers binnen het ontspanningsaanbod van deze badplaats.

Ook de Antwerpse uitgever Lode Opdebeek kende de badplaats vrij goed. Hij schreef er immers in 1920 in zijn werk *Op reis in Vlaanderen* volgende getuigenis over neer: “Ik wist ergens te Westende een zomerhuis, een soort Engelsch cottage, een schat van een huis, een poppenwoning, met kleine deuretjes en venstertjes langs de vier gevels, in hoek en in kant, tot in de nok van

22 Privé-verzameling Ronny Van Troostenberghe, Middelkerke.

23 Privé-verzameling van de auteur, Oostende, en verzameling Kusthistories, Middelkerke.

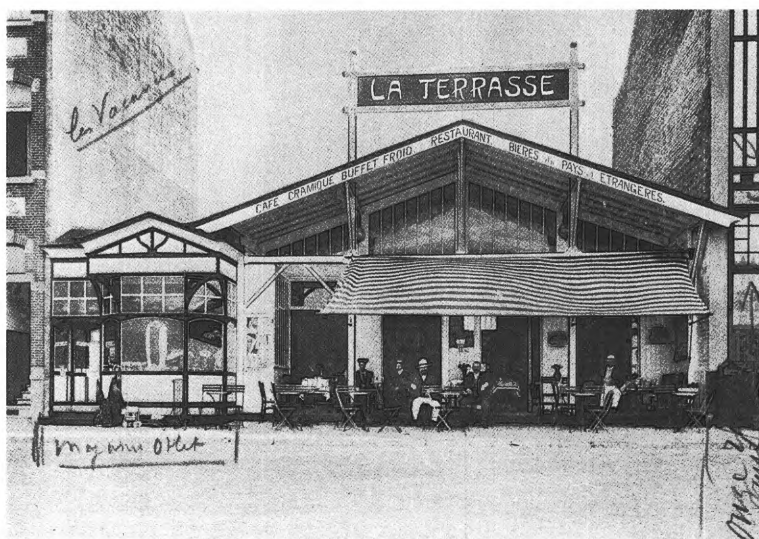
Illustratie 5: Het aanbod van de zaak 'Les Halles Westendaises' van Maurice Otlet op de Westendse zeedijk omstreeks 1904 (verz. Kusthistories).

het grillige dak, een huis zoo schattig, dat men het vermoedde bewoond te zijn door kleine prinsesjes uit een sprookjesland!"²⁴. Toen Opdebek deze tekst na de Eerste Wereldoorlog schreef, vond hij het huisje niet meer terug. Alles was immers in puin gelegd.

VAN WESTENDE NAAR ANTWERPEN

Een belangrijk bewijs dat er in Antwerpen wel degelijk belangstelling was voor Westende, wordt geleverd door een omgekeerde beweging. Maurice Otlet richtte namelijk in Antwerpen een filiaal van zijn Westendse zaak *Les Halles Westendaises* op. Hij gaf zijn Antwerpse zaak zelfs de expliciete naam van *Le Coin de Westende* mee. Deze broer van Paul Otlet staat meestal niet op het voorplan, maar heeft wel degelijk achter de schermen een rol gespeeld in het proces van uitbouw van de badplaats. Hij legde onder andere contacten met de ontwerpers zoals Henry van de Velde en had, zoals gezegd, op de zeedijk de handelzaak *Les Halles Westendaises*, die

24 L. OPDEBEEK, *Op reis in Vlaanderen: Menschen, Dieren, Steden, Dorpen, De zee, Antwerpen*, 1930, p. 5.

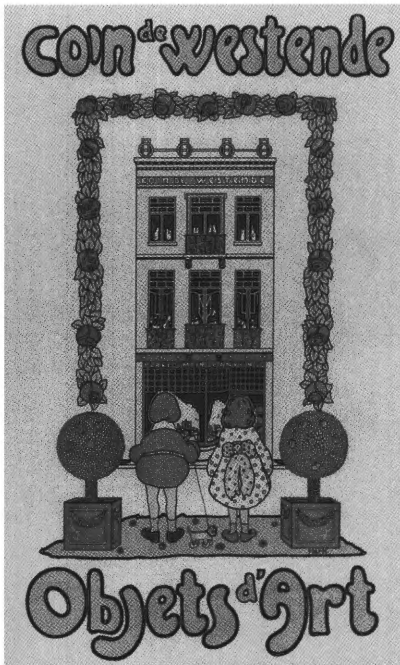

Illustratie 6: 'Le Magasin Otlet' duidt hier op de zaak van Maurice Otlet die ook wel 'Les Halles Westendaises' of 'Le Coin de Westende' werd genoemd (verz. Kust-histories).

omschreven werd als 'la joie du shopping féminin'²⁵. De zaak was ondergebracht in het houten kursaalgebouwtje dat afkomstig was van de Brusselse expo van 1897 en ontworpen door Victor Horta. In Antwerpen was het filiaal achtereenvolgens gevestigd in de G. Leysstraat en op de Meir. [illustratie 5 & 6] De naam op zich was al een eerste vorm van reclame voor de badplaats, maar de uitbater maakte ongetwijfeld ook bijkomende publiciteit voor zijn geliefde vakantiebestemming. Misschien is Suys door zo'n winkelbezoek wel geïnteresseerd geraakt in Westende.

Helaas geraakte Maurice Otlet in Westende verwickeld in een ruzie met de nieuwe machthebbers binnen de badplaats. Die wilden zijn voorlopige houten winkel slopen om zo op de zeedijk een doorgang te maken naar een nieuw te bouwen overdekte winkelgalerij. Hij verzette zich aanvankelijk tegen dat plan, maar na

²⁵ Vermeld op de kaart 'Promenade dans Westende', bijlage bij: *Le Cottage, revue mensuelle illustrée de l'habitation à bon marché et d'art pour tous*, 15 mei-15 juni 1904.

Illustratie 7: Affiche voor het Antwerpse filiaal van 'Le Coin de Westende' (verz. Ronny Van Troostenberghe).

een ongeoorloofde afbraak van zijn houten winkel besloot hij om in Westende te stoppen en richtte zich voor het laatst tot de Westendse toeristen met volgende handgeschreven boodschap: "Monsieur, Madame, Nous avons l'honneur de porter à votre connaissance que les circonstances nous ont amenés à supprimer toute succursale à Westende. Par contre nous venons de donner une plus grande extension à notre maison d'Anvers, dont le choix tout spécial de bibelots artistiques et l'ameublement moderne font notre succès depuis de nombreuses années. Nous rappelons que nous facilitons tout envoi à nos clients, tant à Westende qu'au Littoral / Coin de Westende, 32 Place de Meir, Anvers"²⁶. [illustratie 7] Het laatste zinnetje in deze circulaire wees duidelijk op

26 BERGEN, *Mundaneum*, Papiers personnels, Edouard Otlet, doos 9, handgeschreven boodschap die het einde van de zaak in Westende aankondigt.

het bestaan in Antwerpen van een cliënteel dat banden had met Westende en met de rest van de kust. Het was dat specifiek publiek waarop Otlet zich richtte. Het afscheid van Maurice Otlet aan Westende was voorgoed, want zijn bezit in de badplaats werd te koop aangeboden en onder andere de vermelde Antwerpse architect Louis Hendrikx kocht er in 1910 een lot van aan.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog maakte een definitief einde aan het bestaan van de Antwerpse winkel *Le Coin de Westende*. Maurice Otlet zocht zijn toevlucht in Nederland. Daar bleef hij wel doorgaan met de uitgave van prentbriefkaarten onder de naam *Le Coin de Westende - De hoek van Westende*. Bepaalde van die kaarten waren gewijd aan Nederlandse gezichten en andere waren dan weer uitgesproken patriottistisch van aard. De link met Westende ontbrak voortaan helemaal.

EEN BESCHIEDEN MAAR TOENEMENDE ANTWERPSE BELANGSTELLING VOOR WESTENDE

Het lijkt er sterk op dat er in de *belle époque* in Antwerpen wel degelijk een stijgende belangstelling was voor de badplaats Westende. Er was interesse om er te investeren, door er hetzij meerdere villa's te bouwen of aandelen van de NV *Westende Plage* te kopen. Het bewijst dat de badplaats Westende door hen vooral beschouwd werd als een puur zakelijke onderneming, waarbij de artistieke overwegingen en stedenbouwkundige principes naar het achterplan werden verdrongen.

De vraag of er sprake is van een netwerk onder de Antwerpse toeristen is niet meteen beantwoordbaar wegens gebrek aan bronnen. Toch lijkt het er op dat vooral Ernest Suys en Maurice Otlet te beschouwen zijn als spilfiguren, die wellicht elk via hun respectievelijk beroep van wisselagent en handelaar meerdere Antwerpenaars naar Westende hebben gelokt. De naam van de zaak van Maurice Otlet, *Le Coin de Westende*, spreekt in dat verband voor zich. Beide zakenmensen overtuigden zeker andere Antwerpenaars van de kwaliteit van de badplaats Westende. De gebroeders Van Stappen en architect Louis Hendrikx bouwden er

wellicht op hun advies meerdere villa's. De familie Vaes, Dhanis, Paul Wauters, Kreglinger en Edouard Strasser waren ook vaak in Westende op vakantie. Het zijn blijkbaar vooral leden van de financiële, koloniale en maritieme wereld die de badplaats frequenteerden. Antwerpenaars met Duitse roots sloten zich aan bij de uitgesproken voorliefde van Duitse toeristen voor deze plaats. De interesse vanuit Antwerpen was echter zeker niet van die omvang om het Brusselse overwicht te overtreffen. Aan deze prille Antwerpse trend zal de Eerste Wereldoorlog voorgoed een einde stellen.

De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914

INLEIDING¹

Deze bijdrage biedt een overzicht van het verloop van de inname van Brugge op 14 oktober 1914 en gaat na in hoeverre deze al dan niet gewelddadig verlopen is.

Op 4 augustus 1914 viel het invasieleger van het Wilhelminische keizerrijk ons land binnen. Brugge werd pas bezet op 14 oktober 1914, 81 dagen na de inval. Op 21 augustus 1914, daags na de bezetting van Brussel, werd Brugge overspoeld door vluchtelingen. Deze kwamen afgezakt met honderden en waren hoofdzakelijk afkomstig uit de regio's Leuven, Mechelen, Diest en Tienen. Het waren deze vluchtelingen die de gruwelverhalen over de Duitse terreur meebrachten. De verspreiding van deze verhalen waarbij burgers willekeurig vermoord werden en hun huizen geplunderd en in brand gestoken werden, leidde tot een ommekeer van de algemeen heersende sfeer in de stad. Vanaf dan leefden de Bruggelingen in een permanente angst voor wat komen zou.

De *Furor Teutonicus*, die begonnen was op 5 augustus 1914 in het Luikse dorp Berneau, leek even halt te houden na 27 september 1914. Op die dag werden in Aalst 20 burgers vermoord en 452 huizen vernield of zeer zwaar beschadigd. In de daaropvolgende drie weken werden de oprukkende Duitse troepen nauwelijks geconfronteerd met noemenswaardige weerstand en bleven de gruwelijke wandaden achterwege. Toch bleven de Bruggelingen vol angst de komst van de Duitsers afwachten. Volgens Schepens² had de verspreiding van de gruwelverhalen definitief tot een omme-

1 Met dank aan Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Noël Geirnaert (Stadsarchief Brugge) en Willy Le Loup (Stedelijke Musea Brugge).

2 L. SCHEPENS, *Brugge bezet, het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, 1985, p. 35.

keer in de publieke opinie geleid. Het vijandsbeeld was van toen af diep in de hoofden van de Brugse bevolking gegrift.

Deze angst bleek achteraf gezien niet ongegrond. Amper vijf dagen na de bezetting van Brugge deed de weerstand ter hoogte van Diksmuide de *Teutoonse furie* opnieuw in alle hevigheid oplaaien. De inwoners van Beerst, Vladslo, Roeselare, Staden, Ledegem, Handzame, Zarren en Esen werden geconfronteerd met niets ontziend en barbaars geweld. In drie dagen werden 161 burgers vermoord³.

BRONNEN

De meest gedocumenteerde dag van de bezetting van Brugge gedurende de Eerste Wereldoorlog is woensdag 14 oktober 1914, de dag van de inneming.

Een belangrijke bron voor de reconstructie van deze dag is het proces-verbaal geschreven door kanunnik Adolf Duclos (afb. 1). Duclos baseerde zich daarvoor op het mondelinge relaas van schepen Lodewijk Ryelandt⁴ en maakte het proces-verbaal op in opdracht van deze laatste. Deze akte omvat niet alleen het verloop van de eerste dag van de bezetting, maar ook de belangrijkste gebeurtenissen die in Brugge plaatsvonden vanaf woensdag 14 oktober 1914 tot en met donderdag 22 oktober 1914. We beschikken zowel over Duclos' handgeschreven tekst van dit proces-verbaal als over de originele uitgetypte versie ervan. Voor het gedeelte van dit ambtelijk verslag dat handelt over de gebeurtenissen van de 14de oktober 1914 beschikken we daarenboven ook nog over persoonlijke nota's van Duclos over het verloop van de inname, waaronder de aantekeningen die hij maakte in functie van het opmaken van het bovenvermelde proces-verbaal. Deze nota's vormen als het ware zijn kladwerk. De persoonlijke nota's van Duclos bevinden zich in het Bisschoppelijk Archief Brugge⁵. De handgeschreven versie en getypte tekst van het proces-verbaal worden bewaard

3 J. HORNE, A. KRAMER, *German Atrocities 1914. A history of denial*, Londen, 2001, p. 75.

4 Schepen van Schone Kunsten.

5 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos.

afb. 1. Afgezien van een kort verblijf als leraar in het college van Torhout (1865-1868) en een wat langere periode waarin hij pastoor was in Pervijze en Ieper (1889-1903) speelde heel de loopbaan van Adolf Duclos (°1841-+1925) zich in zijn geboortestad Brugge af. Hij was o.a. ondersecretaris van het bisdom (1868-1889) en vanaf 1903 titulair kanunnik van de Sint-Salvatorskathedraal, waar hij al sinds 1884 erekanunnik was. Ook was hij vanaf 1871 hoofdredacteur van het door Guido Gezelle gestichte *Rond den Heerd* en stichtte hij de Brugse afdeling van het Davidsfonds (1878). Verder was hij lid van de Koninklijke Commissie van Kunstgebouwen (1904) en auteur van Brugse stadsgidsen in zowel het Frans als het Engels. Zijn belangrijkste historische werk was *Bruges. Histoire et Souvenirs* (1910). Vanaf 1876 was hij lid van de *Société d'Emulation de Bruges* (BRUGGE, Bisschoppelijk Archief, N 66).

in het Stadsarchief Brugge.⁶ Het deel van het getypte proces-verbaal dat handelt over 14 oktober 1914 is inhoudelijk identiek aan Duclos' handgeschreven versie. Het kladwerk van Duclos betreffende de gebeurtenissen van 14 oktober 1914 en het proces-verbaal wijken daarentegen in een beperkt aantal passages van elkaar af. Het gaat om enkele wijzigingen op vormelijk vlak. Zo zijn de eerste inleidende alinea's van Duclos' aantekeningen in het Nederlands geschreven en de rest in het Frans. Het proces-verbaal echter is volledig in het Frans geschreven. In het ambtelijk verslag wist Duclos de inleiding bondiger samen te vatten dan in zijn kladwerk. De feitelijke gegevens van beide versies zijn identiek.

De publicatie van de Brassinne, *Bruges sous les Barbares*⁷ verschaft ons ook heel wat gegevens over deze dag. Het getuigenis

6 BRUGGE, *Stadsarchief*, Modern Archief, Kabinetsarchief L. Rodtse: Procès-verbaux rédigés par Mr l'Echevin Ryelandt et relatifs à l'occupation allemande.

7 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, Brugge, 1918.

van Granville Fortescue⁸, oorlogscorrespondent voor *The Daily Telegraph*, die op de dag van de inname aanwezig was in Brugge, is een unieke bron. Het is merkwaardig dat tot op heden in geen enkele publicatie verwezen wordt naar dit relaas. De fotografische opnames die Fortescue op die dag maakte en die dit artikel illustreren zijn eveneens uniek (afb. 2, 3 en 4.). Eén opname (afb. 4) verscheen echter reeds eerder⁹. Andere bronnen zijn het boek van Achiël Van Acker, *Herinneringen, kinderjaren*,¹⁰ en de dagboeken van Edward De Wispelaere¹¹, Herman Bossier¹², Maurits Dehulster¹³, en Joseph De Cuyper¹⁴. In een artikel in *De Standaard* van 12 februari 1985¹⁵ geeft Mathieu Vandenbroeck toelichting bij de tussenkomst van Emiel Dumon bij de inname van de stad. Het niet-gepubliceerde werk *Historisch verloop van het 4de Linie-Regiment*¹⁶ is bijzonder interessant omdat we er nieuwe gegevens aangaande de inname van de stad in hebben aangetroffen.

Zowel De Smet¹⁷, Schepens¹⁸ als Degrande¹⁹, de auteurs van de boeken die tot op heden zijn verschenen over Brugge en de Eerste Wereldoorlog, staan uitgebreid stil bij deze eerste bezettingsdag. Joseph De Smet is de enige van deze auteurs die de Eerste Wereldoorlog zelf meemaakte en kon daardoor ook een beroep doen op zijn persoonlijke oorlogsherinneringen. De Smet was 16

- 8 G. FORTESCUE, *At the Front with Three Armies. My adventures in the Great War*, Londen, 1915.
- 9 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918. Vier jaar Duitse bezetting*, Brugge, 1989, p. 38.
- 10 A. VAN ACKER, *Herinneringen Kinderjaren*, Antwerpen, 1966.
- 11 H. STALPAERT, 'Het oorlogsdagboek van Edward De Wispelaere. Het eerste jaar Wereldoorlog I in Sint-Kruis-Brugge in Juli 1914./Juli 1915', in: *Volkkundig Jaarboek 't Beertje*, 3, 1979, p. 65-105.
- 12 BRUGGE, *Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum*, 49 ASA 10: H. Bossier, *Uit de Oorlogsjaren-Dagboek*.
- 13 M. DEHULSTER, 'Uittreksels uit het dagboek oorlog 1914-1915', in: *Volkkundig Jaarboek 't Beertje*, 3, 1979, p. 107-144.
- 14 J. DE CUYPER, *Journal de Campagne 1914-1917. Oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger*, Brugge, 1968.
- 15 D. VANACKER, 'Redde Emile Dumon Brugge in 1914 van de vernieling?', in: *De Standaard*, 12 februari 1985.
- 16 *Historisch verloop van het 4de Linie-Regiment*, niet-gepubliceerde tekst op stencil, s.l., s.d. (privé-bezit auteur).
- 17 J. DE SMET, *Brugge onder de Oorlog 1914-1918*, Brugge, 1955.
- 18 L. SCHEPENS, *Brugge bezet*.
- 19 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*.

jaar toen de Duitsers ons land binnenvielen. Valentin Degrande is de enige die in zijn boek getuigen aan het woord laat. Tot slot is er het recent uitgegeven fotoboek van Debaeke²⁰ waarbij een paar foto's, genomen door de bezetter op de dag van de bezetting of kort erna, een aantal gegevens uit de geschreven bronnen bevestigen.

ENKEL EEN ACHTERHOEDE BLIJFT IN DE STAD

Na de initiële weerstand ter hoogte van de Luikse fortengordel werd duidelijk dat het Belgisch leger niet opgewassen was tegen het Duits-Pruisisch krijgsgeweld. De Belgen trokken zich noodgedwongen terug in het *Nationaal Reduit Antwerpen*. De Duitse invasiemacht liet Antwerpen aanvankelijk ongemoeid en zette alles in op de verovering van Parijs. Na de Slag aan de Marne, waarbij de Duitse invasie tot stilstand werd gebracht, verlegde het strijdgewoel zich richting Noordzeekust. De Duitse legerleiding kon het zich nu niet meer veroorloven om Antwerpen verder ongemoeid te laten en vatte de belegering van de havenstad aan op 1 oktober 1914. Een deel van de Belgische troepen, nog geen 75.000 man, wist zich terug te trekken door het Waasland en het noorden van de provincie West-Vlaanderen richting Belgische kust. Meer dan 30.000 anderen vluchtten naar Nederland en nog eens 30.000 man werd gevangengenomen. Na de val van Antwerpen, op 10 oktober 1914, rukte de *Armeegruppe Beseler* op richting Noordzee. Deze legereenheid bestond uit de *4.Ersatz-Division*, de *6.Reserve-Division*, de *37.Landwehr-Infanterie-Brigade* en de *5.Reserve-Division*. Bij deze *Verfolgungsgefechte in Flandern* vormde de *4. Ersatz-Division* de rechtervleugel van de troepen van *Generaloberst Hans von Beseler*. Deze reservedivisie stond onder het bevel van *General Albert von Werder*²¹ en was samengesteld uit 13 *Bataillone*, 1 *Eskadron*, 12 *lichte Batterien* en 3 *Pionierkompagnien*. De *Armeegruppe* bevond zich in het Meetjesland toen von Beseler op woensdagmorgen 14 oktober 1914 zijn troepen het bevel gaf

20 S. DEBAEKE, *Brugge 14-18 in de Grote Oorlog*, Brugge, 2011.

21 Albert von Werder (1852-1936), *General der Kavallerie*. Von Werder ging in 1912 op rust en werd bij zijn mobilisatie op 2 augustus 1914 benoemd tot *Kommandeur* van de *4.Ersatz-Division*. Hij voerde in deze functie het bevel over de troepenmacht die Brugge heeft ingenomen op 14 oktober 1914.

westwaarts op te rukken en de regio Brugge-Tielt in te nemen. De 4.Ersatz-Division kreeg als opdracht zich naar Brugge te begeven en de stad te bezetten.

Generaal-majoor Leon Scheere, bevelhebber van de 4de Gemengde Brigade die instond voor de verdediging van Brugge en zich op dat moment met zijn brigadestaf in de stad bevond, werd iets voor 9.30 uur op de hoogte gebracht van vijandelijke troepenbewegingen richting Beernem. Het ging om de bovenvermelde 4.Ersatz-Division die optrok richting Brugge. Toen Scheere instructies vroeg aan het Generaal Hoofdkwartier kreeg hij orders om stand te houden en zich pas terug te trekken op Gistel in het geval dat zijn troepen omsingeld dreigden te worden. De bevelhebber achtte het risico op omsingeling op dat moment dermate groot dat hij onmiddellijk besloot om de 4de Gemengde Brigade terug te trekken en Brugge onverdedigd achter te laten.

Door de nota's van de Brassinne kennen we het vervolg: "... *Cependant, dès 10½ heures du matin, le bureau de la place avait téléphoné au commissaire de police en chef que l'état-major se rendait à Ostende et qu'en conséquence la ville était entièrement libre et que l'ennemi pouvait l'occuper sans résistance.*"²² Om 10.30 uur verliet Scheere de stad samen met zijn brigadestaf en de rest van zijn nog in Brugge verblijvende manschappen. Hij liet een beperkte troepenmacht achter, samengesteld uit infanteristen van het 24ste Linieregiment. De verschillende secties kregen elk een sector toegewezen. Van zodra Modeste Rommel, hoofdcommissaris van de Brugse politie, het bericht van Scheere had ontvangen haastte hij zich naar het stadhuis waar het schepencollege aan het vergaderen was in de gotische zaal. Toen hij daar was aangekomen bracht hij hen op de hoogte dat de militaire overheid de stad had vrijgegeven. In de overtuiging dat de vijandelijke troepen zich nog veraf bevonden spraken de burgemeester en schepenen bij het beëindigen van de vergadering op de middag af om de toestand opnieuw te evalueren om 14.00 uur.

22 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 38.

Joseph De Cuyper²³, die zich op die dag in Houtave bevond, was al op de hoogte van de precaire situatie van zijn geboortestad: “*Mercredi 14 octobre. ... On annonce la marche vers Bruges d’une colonne allemande. Je me demande avec anxiété ce que font mes parents et mes frères, pourvu que ceux-là surtout soient en sûreté.*”²⁴

Ondertussen bevonden de bataljons en artillerie-eenheden van de *4.Ersatz-Division* die het bevel hadden gekregen op te rukken via Oostkamp zich aan het kanaal Gent-Brugge ter hoogte van Moerbrugge. Om 10.30 uur werd het dorp beschoten door de *Ersatz Abteilung Feldartillerie* van de *4.Ersatz-Division*. “Wij horen rond Moerbrugge voortdurend kanongebulder, wat betekent dat de Duitsers daar reeds zijn.”, schrijft de 22-jarige Bruggeling Maurits Dehulster²⁵, wielrijder bij het *24ste Linierregiment*, in zijn dagboek.²⁶ Dehulster was daags voordien met zijn eenheid naar de sector Male gezonden. Na de nacht doorgebracht te hebben in een boerderij kreeg hij vroeg in de ochtend het bevel om fietsend langs de binnenwegen op zoek te gaan naar vijandelijke troepenbewegingen. Om 9.00 uur kregen Dehulster en zijn kompanen het bevel om terug te keren naar Brugge. In Scheepsdale aangekomen

23 Joseph De Cuyper (1891-1918) was de oudste uit een gezin van tien kinderen en woonde in de Oostmeers te Brugge. Zijn vader was sinds 1901 directeur van de Rijksmiddelbare School. Na zijn hoger middelbaar onderwijs aan het Koninklijk Atheneum begon Joseph De Cuyper in 1909 zijn geneeskundige opleiding aan de Hogeschool van Gent. Tijdens zijn 2de doctoraat (1911-1912) vervulde hij zijn militaire dienstplicht in de *Compagnie Universitaire*. Na zijn legerdienst bleef hij actief als élève-médecin in deze *Compagnie*. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zat Joseph De Cuyper in zijn laatste jaar geneeskunde. Door de oorlog kon hij niet deelnemen aan de eindexamens. Op 1 augustus 1914 stelde hij zich ter beschikking van de medische dienst en was gedurende 4 jaar hulpdokter aan het IJzerfront. De Cuyper sneuvelde bij het eindoffensief, op 30 september 1918.

24 J. DE CUYPER, *Journal de Campagne*, p. 33.

25 Maurits Dehulster (1892-1936) was de oudste uit een gezin van acht kinderen. Het overlijden van zijn 47-jarige vader in 1909 dwong de 17-jarige student aan het Sint-Leocollege om zijn studies te onderbreken. Vanaf juli 1909 werkte Dehulster als bediende bij Eugene Dugardyn, stadsontvanger van Brugge. Hij was de enige kostwinner in het gezin. In 1912 werd hij opgeroepen voor zijn militaire dienstplicht. Maurits Dehulster had vrijstelling kunnen bekomen omwille van zijn gezinssituatie, maar opteerde ervoor zijn dienstplicht te verrichten in de hoop dat één van zijn broers daardoor vrijgesteld zou worden. Hij werd ingelijfd bij het *4de Linierregiment* te Brugge waar hij ingedeeld werd bij de logistieke dienst.

26 M. DEHULSTER, *Uittreksels uit het dagboek*, p.132.

moest hij samen met de overige cyclisten onmiddellijk doorrijden naar de brug van Stalhille om deze te verdedigen.

Rond 12.00 uur trok de achterhoede aan de Smedenpoort een barricade op met zandzakjes om de vluchtroute naar Oostende zo lang mogelijk vrij te houden. "C'est bien la fin de la retraite: un dernier convoi, des gendarmes, quelques fantassins - des hommes du 24 de lignes, l'extrême arrière-garde. . ."27 schreef de Brassinne. In het station stond een stoomtrein vertrekkensklaar richting Oostende. Stationschef M. Danckaert wist nog net twee wagons met verloren voorwerpen in te laden vooraleer hij om 12.50 uur het sein gaf tot vertrek28. Pas toen deze laatste trein naar Oostende vertrokken was, ontmantelde de achterhoede de barricade ter hoogte van de Smedenpoort en verlieten de laatste Belgische soldaten de stad om 13.00 uur.

DE STAD WACHT BANG AF

In de ochtend had Brugge zich opgemaakt voor de traditionele hoogmis en het algemeen kapittel van de kanunniken van de Sint-Salvatorskathedraal ter ere van de feestdag van Sint-Donaas op 14 oktober. Het jaarfeest van de heilige Donatianus, patroonheilige van de stad en van het bisdom, was in het begin van de 20ste eeuw een belangrijke dag voor de Brugse bevolking. De *Gazette van Brugge van de Provincie West-Vlaanderen*29 maakt melding van naderende Duitsers. In de loop van de voormiddag verspreidde het gerucht dat de Duitsers in aantocht waren zich als een lopend vuurtje. De bevolking wachtte bang af. Winkels werden gesloten en de mensen haastten zich naar huis. 'En ville, un calme de mort. Tout est désert', schrijft de Brassinne.30 Een Duits vliegtuig, dat enkele keren boven de stad cirkelde, verbrak de stilte en deed de span-

27 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 36.

28 Volgens Degrande verliet de laatste trein het station in Brugge om 13.30 uur (V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*, p.32) en De Smet spreekt van 13.50 uur (J. DE SMET, *Brugge onder de Oorlog*, p.18). Stoomtreinen kwamen traag op dreef. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de verschillende vertrektijden.

29 *Gazette van Brugge van de Provincie West-Vlaanderen*, woensdag 14 oktober 1914 (nr. 123).

30 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 36.

ning nog toenemen: 'Deze morgen overvliegt een nieuw Duits vliegtuig de stad, dit maal is het een 'taube', de motor loeit verschrikkelijk. Er wordt op geschoten zonder treffen...' ³¹ Ondanks de dreiging besloot de bisschop van Brugge, Gustave Waffelaert, om de hoogmis en het kapittel door te laten gaan. Was het niet juist nu dat de tussenkomst van de beschermheilige van de stad en van het bisdom afgesmeekt moest worden? '*Entreront-ils aujourd'hui, jour de St Donat, patron de la ville, se demandent de braves gens?*' vroeg de Brassinne zich af. ³² '... Al de kanoniken, tit[ulaire] en eerkan[oniken], die niet ziek zijn, [zijn] tegenwoordig, uitgenomen kan. Dignant, die naar Holland gevlucht is.', noteert Duclos. ³³ Tijdens de consecratie - Duclos spreekt van '±10.30' ³⁴ - werden de gelovigen in de Sint-Salvatorskathedraal opgeschrikt door kanongebulder. De Brassinne telde zes ontploffingen. Het waren schoten afgevuurd door de Duitse artillerie vanuit Moerbrugge. In de loop van de voormiddag volgden nog regelmatig kanonschoten. Rond 12.00 uur was het afgelopen. In zijn nota's van die 14de oktober 1914 komt ook de historicus Duclos aan het woord: 'Dit is, dag op dag, 115 jaar na de vernieling der Hoofdkerk van St Donatiaan, op den Burg. Deze wierd immers verkocht den 28 april 1799; maar men wachtte af te breken tot den 14 oktober. Zie Brug-hist., 445' ³⁵

DE BEVOLKING VLUCHT IN PANIEK

Toen op maandag 12 oktober 1914 in Brugge het nieuws bekend geraakte dat Gent door de Duitsers ingenomen was, ontstond er een eerste paniecreactie onder de bevolking. Velen vertrokken te voet, met paard en kar en met de tram richting Sluis, anderen namen de vlucht naar Oostende. 's Anderendaags lokte een bom die uit een Duits vliegtuig boven de stad was gedropt opnieuw paniek uit en besloten ook toen heel wat Bruggelingen om te vluchten, waar-

31 H. STALPAERT, 'Het oorlogsdagboek van Edward De Wispelaere', p. 86.

32 R.-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 36.

33 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos.

34 *Ibidem*.

35 *Ibidem* (n.v.d.r. Met Brug-hist. bedoelde Duclos zijn boek *Bruges. Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910, waar op p. 445 inderdaad vermeld wordt dat de afbraak van de kathedraal begon op 14 oktober 1799).

onder de familie Bossier die zich naar Sluis begaf en waarbij vader Bossier besloot om achter te blijven om zijn winkel in schoen- en sportartikelen, gelegen in de Zuidzandstraat en gekend onder de naam "De Gelaarsde Vos", te bewaken.

Op woensdagvoormiddag lokte het gebulder voor de derde keer een algemene paniecreactie uit. Ook nu namen heel wat Bruggelingen de vlucht.³⁶ De 18-jarige Herman Bossier staat in zijn nota's uitvoerig stil bij de paniecreactie van de 14de oktober. Hij neemt daarbij de bevolking - en ook zichzelf - op de korrel: 'Den woensdagmorgen was er geen houden meer aan geweest. De vrouwen vielen hun man te voet en smeekten met de schoonste woorden van de wereld aan het vuur te willen ontsnappen. De ware reden van gansch dien boel is ongetwijfeld het nieuws der gazetten geweest: wij hadden gelezen van uitmoordingen verwoestingen, platbranden, schandalen ... Het grootste ongeluk was het gerucht dat de jongelingen en mannen werden gevangen genomen en vorenop gezonden; ofwel een Duitsche uniform aangepast om tegen de Russen te velde te trekken. Wie dat kan uitgedacht hebben moest wel op een kanon worden geplaatst: hoeveel oude en kranke menschen zouden niet armzalig op vreemden grond zijn gestorven: hoeveel lieden hebben ginds tot hunnen laatste centen opgegeten om straatarm naar een kamp als Nunspeet³⁷ te worden gevoerd of hulpeloos en ten einde alle straten naar hun stad teruggezonden op gevaar af hun huis door Duitsche soldaten bezet te vinden, of andere vluchtigaards. De vlucht was als de kudde van Panurge³⁸: als 't eene schaap wegliep volgde 't andere hem op de hielen. Ook zo met de Bruggelingen. Menschen die nooit of nooit

36 Volgens De Smet hebben ongeveer 6000 inwoners de stad verlaten in 1914. Dit was iets meer dan 10% van de bevolking (J. DE SMET, *Brugge onder de Oorlog 1914-1918*, p. 18).

37 Het vluchtoord Nunspeet was één van de opvangcentra voor Belgische vluchtelingen in Nederland. De gemeente Nunspeet is gelegen in de provincie Gelderland op een 30-tal km ten noorden van Apeldoorn.

38 Groep personen die elkaar blindelings volgen zonder zich daarbij enige vraag te stellen. Panurge is één van de personages uit Pantagruel (1532), de eerste roman van François Rabelais.

aan vluchten hadden kunnen denken, werden tegen wil en dank door anderen aangespoord, ja zelfs gedwongen...'³⁹

Dat er chaos heerste wordt mooi geïllustreerd door deze vlucht: 'Een waarlijk kluchtige vlucht is deze van "den Pekken", een onzer knechten die ten einde van de Ouden Gentweg woont. Den woensdagmorgen trok hij ervan onder met zijn ega na een laatste vaarwel te hebben gezegd aan kippen en tortelduiven. "Adieu, beesten! ... Dààr, ge kunt er maar de deugd van hebben! ..." en in hun kot wierp hij een anderhalf brood en een paar pinten melk. De maïs lag er een voet dik. Hij trok er dus van door, en weet ge wààr hij gevlucht is? ... In 't Lophemstraatje bij zijn schoonbroeder! ... Ongevergd te zeggen dat zijne afwezigheid voorzeker de kortste is geweest van al Brugsche vluchtigaards: als hij twee, drie uren uit zijn huis is gebleven zal het criant veel zijn geweest!'⁴⁰ Het volgende verhaal komt wellicht van zijn vader Bossier die, zoals gemeld, achtergebleven was: 'Verplaatsen wij ons enkel oogenblikken in de Steenstraat. 't Is woensdagmorgen en de laatste vluchtelingen trekken er van onder. Een triomfwagen met twee zware paarden ingespannen, staat met een hopje volk vertrekkensgereed. Een eenvoudige subbedutte staat op het plankier de anderen één voor één plaats te zien nemen op de reddingsplank. Met tranen in de oogen zal ze den wagen zien vertrekken, voor haar, verlaten! Vader komt er tusschen en bekomt nog een plaatsje voor haar; de begijne, over van vreugde, reikt nog de hand in 't weggrollen en "Mijnheer Bossier, ken gon da nooit vergeten, weê! ..." De brave sul was gered. Later hebben we vernomen dat ze naar Blankenberghe is gevoerd geweest, daar een dag en een nacht verbleef en terug naar Brugge keerde: ze was zoo rond de zestig frank kwijt.'⁴¹ Onder de vluchtelingen waren ook Edward De Wispelaere en zijn broers⁴²: '... Om 11 uur horen we plotseling kanongeschut, zo dicht dat ie-

39 BRUGGE, *Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum*, 49 ASA 10: H. Bossier, Uit de Oorlogsjaren-Dagboek, p. 32.

40 *Ibidem*, p. 33.

41 *Ibidem*, p. 34.

42 Edward De Wispelaere verbleef samen met zijn broers op een boerderij in Sint-Anna ter Muiden van 14 tot 22 oktober 1914. Het was de verveling die hen deed beslissen om terug te keren naar Brugge op 22 oktober 1914.

dereen er van opschrikt. Mijn broers en ik verlaten snel familie en huisgezin en geladen met zware pakken trekken we te voet naar Sluis, waar we om 3u. zeer moe en verdrietig aankwamen ...'.⁴³

Op die woensdagvoormiddag dacht ook Achiël Van Acker aan vluchten. Hij had zich om 9.00 uur aangeboden op het Nederlands Consulaat om er een pas aan te vragen om naar Nederland te kunnen gaan. Het wachten duurde hem echter te lang zodat hij onverrichter zake terugging naar zijn werk. Rond 11.00 uur vernam hij dat een aantal Brugse jongeren besloten had om samen de benen te nemen. Het vertrek was voorzien op de middag. Van Acker beschrijft dit vertrek: 'Over de middag, nagenoeg op hetzelfde uur dat de Duitsers de stad bereikten, dat vernam ik eerst later, verliet ik met kameraadjes de stad in de richting van Frankrijk. Geen van ons was een valies rijk, allen droegen wij een beddenlaken waarin wat ondergoed, voedsel enzomeer geborgen waren. Van tante en meter had ik 20,- frank gekregen. Het leek mij een fortuin. Zo trok ik naar Oostende. In mijn lakens staken ook enige brochuurkens. Daar had ik niets over gezegd uit vrees uitgelachen te worden. Vele anderen, die wij kenden of niet, waren met pakken en draagzakken op de baan, maar wij waren slechts om onszelf bekommerd. Wij zouden iets buitengewoon beleven. Wij waren jong, goed te been en wat ons wachtte leek een wonderbaar avontuur'.⁴⁴

De Amerikaanse oorlogsreporter Granville Fortescue⁴⁵ was getuige van deze paniek bij zijn aankomst in de stad: 'Ik trof de inwoners aan in paniek en op de vlucht. "Ze zullen je neerschieten! Ze zullen je neerschieten! De Duitsers zijn hier!" Hier trof ik het bewijs aan dat Duitsland er maar al te goed in geslaagd was om het

43 H. STALPAERT, *Het oorlogsdagboek van Edward De Wispelaere*, p. 86.

44 A. VAN ACKER, *Herinneringen Kinderjaren*, p. 219-220.

45 Granville Fortescue (1875-1952), een Amerikaans militair op rust en gerenommeerd auteur, werd begin augustus 1914 door de *Daily Telegraph* naar België gestuurd als oorlogscorrespondent. Fortescue wist net voor de belegering Antwerpen te ontvluchten en kwam met andere vluchtelingen in Oostende terecht. Op zoek naar contact met de Duitse troepen begaf hij zich op 13 oktober 1914 naar Brugge. 's Anderendaags was hij getuige van de inname van de stad. In 1915 publiceerde hij zijn ervaringen in het boek 'At the Front with Three Armies. My adventures in the Great War'.

eenvoudige Belgische volk de daver op het lijf te jagen met hun terreur. Ik had een Amerikaanse vlag geplaatst op het windscherm van mijn motor en reed, vol vertrouwen onder deze bescherming, naar het centrale plein van de oude stad en stelde me op voor het beroemde restaurant *Panier d'Or*. Tal van inwoners haastten zich in groepjes over het plein, vluchtend voor de indringers.⁴⁶

EEN TRAGISCH INCIDENT AAN 'T PERRETJE

In de loop van de voormiddag waren de Duitse troepen genaderd tot op enkele kilometers van de stad. Een deel van de troepen bevond zich op de weg Knesselare-Oedelem en begaf zich richting Assebroek. Andere eenheden waren via Beernem naar Oostkamp getrokken en begaven zich richting Steenbrugge. Een onderdeel was de weg naar Moerbrugge ingeslagen.

Rond de middag verschenen een zestal verkenners ter hoogte van het Gemeenteplein in Assebroek, het huidige Gaston Roelandtsplein, in de volksmond 't Perretje. Ze behoorden tot het 3. *Landwehr Korps*, een onderdeel van het 74. *Landwehr-Infanterie-Regiment*, dat deel uitmaakte van de 4. *Ersatz-Division*. Bij het naderen van de verkenners had de Belgische achterhoede zich teruggetrokken uit de sector Assebroek.

Hendrik Blondelle, werkzaam als wattman⁴⁷ bij de *Electricien Tram* en op weg naar de tramstelplaats, bevond zich ter hoogte van het Gemeenteplein toen de patrouille er arriveerde. Door zijn dienstuniform met kepie en vergulde schouderstukken namen de Duitse soldaten Blondelle voor een Belgisch soldaat en riepen hem toe halt te houden. Toen Blondelle in paniek wegliep rich-

46 G. FORTESCUE, *At the Front with Three Armies. My adventures in the Great War*, p. 210-211. '... I found the inhabitants fleeing in terror. "They'll shoot you! They'll shoot you! The Germans are here!" Here was proof indeed that Germany had succeeded only too well in putting the fear of her wrath into the hearts of the simple Belgian people. I had placed an American flag above the windshield of my motor and confident in this protection, I drove into the central square of the old city, and drew up before the famous restaurant *Panier d'Or*. In little groups many of the people of the town hurried across the square flying before the invaders.'

47 Wattman: trambediende die met een stang de wissels bediende.

ting tramdepot, schoten de verkenneren hem neer. Degrande laat in zijn boek een vrouw uit Assebroek aan het woord die als achtjarige getuige was van deze gebeurtenis: 'De voorposten zagen die man van de elektrische tram. Zij riepen: "*Halt, bleiben Sie stehen!*". Hij was nerveus. Hij wilde de depot binnenvluchten, maar hij werd neergeschoten. Ik stond buiten te kijken op de gemeentplaats. Die voorpost bestond uit een man of zes. Dan vluchtten we naar binnen. We moesten naar binnen van moeder. Er werd waarschijnlijk maar één schot gelost. Ik stond verbijsterd van schrik.'⁴⁸ Herman Bossier vernam het incident in Sluis, waar hij daags voordien naar toe was gevlucht samen met zijn familie: '... Ook aan "'t Peerdjen" te Assebrouck is er een ongeluk te betreuren geweest: een "watman" van de elektrische tram, oude knecht uit de Potterie, zag een patrouille naderen en liep al wat hij lopen kon naar de hangars toe. De soldaten nu, die zijnen uniforme hadden bemerkt en zijn kepie met goud geborduurd, dachten dat het een militair was, en schoten hem dood. 't Is het eenigste slachtoffer geweest van Brugge's inneming, maar 't was nog duizendmaal te veel: nu, als een ongeluk komen moet!...'⁴⁹ De 41-jarige Blondelle overleed 's anderendaags aan zijn verwondingen. Op zijn doodsprentje lezen we dat hij 'den 15 October 1914, door den kogel getroffen, overleed te Assebroucke' Hendrik Blondelle werd begraven op de Brugse Centrale Begraafplaats in Assebroek op 18 oktober 1914. Hij was gehuwd met Leonie Gotelaere. We kunnen er nu nog steeds zijn grafzerk aantreffen⁵⁰.

SCHERMUTSELINGEN AAN DE GENTPOORT

Om 12.45 uur⁵¹ deed zich ter hoogte van de Gentpoort opnieuw een incident voor. De bovenvermelde voorpost van het 3.*Landwehr Korps* was na het voorval aan 't *Perretje* verder getrokken langs

48 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*, p. 41.

49 BRUGGE, *Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum*, 49 ASA 10: H. Bossier, *Uit de Oorlogsjaren-Dagboek*, p. 33.

50 Centrale Begraafplaats Assebroek, lot C42.

51 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos.

de Oedelemse Steenweg⁵², richting Gentpoort. De Belgische manschappen die instonden voor de sector Assebroek besloten om zich terug te trekken binnen de stadsomwalling. Enkele soldaten stelden zich verdoken op rond de Gentpoort, wachtend op de komst van de verkenners. De overigen gingen naar een nabijgelegen herberg. Volgens de meest gangbare versie vuurde een soldaat - 'sortant d'un cabaret'⁵³ - op het groepje verkenners dat de Gentpoort genaderd was. De schutter zou voordien tegen zijn kameraden gebluft hebben 'de eerste Duitser die de stad binnenkwam neer te schieten'. Het schot trof Heinrich Büsig, onderofficier bij het 3.Landwehr Korps, die zwaargewond neerviel. De Duitsers riposteerden met hevig geweervuur, maar de schutter en zijn kompanen vluchtten richting binnenstad en wisten te ontkomen. Net op het ogenblik van de schermutseling passeerde Dr. Emiel Dumon⁵⁴ met zijn koets voorbij de Gentpoort. Het paard van Dumon werd in de kogelregen dodelijk getroffen. Van zodra het vuurgevecht ophield vluchtten de meeste inwoners weg naar

52 Het gedeelte van de Oedelemse Steenweg tussen de Gentpoort en het Gaston Roelandsplein kreeg na de Eerste Wereldoorlog de naam Generaal Lemanlaan. Het stuk tussen het Gaston Roelandsplein tot aan de grens met Oedelem werd vanaf 1934 Astridlaan, vanaf 1953 Koningin Astridlaan en bij de fusie in 1970 opnieuw Astridlaan.

53 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 38.

54 Emiel Dumon (°Brugge, 1859 - †Münsbach, 1938) was als student geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Gent actief in de Vlaamse beweging en werd er o.a. bevriend met dominee Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard, voorstander van een pan-germaans gedachtengoed. Dumon leerde later in Blankenberge Ida Schüller kennen, een vrouw van Duitse herkomst waarmee hij in het huwelijk trad. Het echtpaar woonde in de Hoogstraat 18 en had vier kinderen. Naast zijn huisartsenpraktijk in de Hoogstraat werkte Dumon o.a. ook in een privékliniek in Blankenberge. Emiel Dumon was in Brugge gekend als een sociaal bewogen man die als arts ook oog had voor de noden van de lagere bevolkingsklassen. Tekenend voor hem was zijn beslissing om het socialistisch ziekenfonds, de *Bond Moyson*, uit de nood te helpen door er als arts te gaan werken op het moment dat geen enkele Brugse collega daartoe bereid was. Zijn sociaal engagement maakte hem vóór de oorlog tot een gewaardeerd volksfiguur. Dumon was bij verschillende verkiezingen kandidaat voor de progressieve vleugel van de liberalen. Bij de parlementsverkiezingen van 1912 stond hij op de kartellijst van priester Florimond Fonteyne. Tijdens de bezetting stelde Dumon zich extreem pro-Duits op. Deze keuze, samen met zijn omstrepen en lucratieve handelspraktijken, leidden ertoe dat de gematigde activisten afstand namen van Dumon. Na de oorlog vluchtte hij met zijn gezin naar Duitsland. Op 28 februari 1920 werd hij door het assisenhof van Brabant bij verstek ter dood veroordeeld. Omwille van de geallieerde bombardementen vluchtte Dumon in 1943 naar Münsbach in het Groothertogdom Luxemburg. Hij overleed er in 1948.

huis. De enkelen die bleven en een kijkje gingen nemen werden door Duitse schildwachten op afstand gehouden. Büsig was ondertussen door zijn manschappen tot bij de mouterij D'Hoedt gesleept. Daar werd hij tegen de muur neergelegd voor de eerste verzorging. De 38-jarige *Unteroffizier* zou 's anderendaags aan zijn verwondingen bezwijken.

Nadat politiecommissaris Rommel vernomen had dat er zich een incident had voorgedaan aan de Gentpoort, haastte hij zich naar de woning van Visart de Bocarmé in de Pieter Pourbusstraat om er de burgemeester van het gebeuren op de hoogte te stellen. Visart en de commissaris besloten naar het stadhuis te gaan. Onderweg liepen ze Ernest van Caloen⁵⁵ tegen het lijf en deze sloot zich bij hen aan. Op weg naar huis - ter hoogte van de Theaterplaats - had schepen Lodewijk Ryelandt geweervuur gehoord. Ryelandt maakte rechtsonkeer richting stadhuis en kwam er op hetzelfde moment aan als de burgemeester, de commissaris en van Caloen. Daar vernam Ryelandt dat het vuurgevecht zich ter hoogte van de Gentpoort had voorgedaan. Na een kort overleg besloten ze om samen naar de Gentpoort te gaan. Nadat de conciërge van het stadhuis hen van een wit laken had voorzien, vertrok het gezelschap om 13.15 uur, begeleid door twee politieagenten, richting Gentpoort. Onderweg sloot ook stadssecretaris Aloïs De Bandt zich bij de delegatie aan. De straten lagen er doods bij. Behoudens groepjes Bruggelingen die zich haastig richting Ezelpoort begaven bevond zich niemand meer op straat.

NIET ÉÉN MAAR TWEE DUITSERS DODELIJK GETROFFEN BIJ DE INNAME

Nagenoeg alle bronnen spreken van één enkel Duits slachtoffer bij de inname van de stad. Herman Bossier daarentegen heeft het in zijn dagboeknota's over minstens twee Duitsers die het leven lie-

55 Eerste schepen en schepen van de Dienst der Gebouwen, Landbouw, Openbare wandelingen en de Brandweer (*Provinciale Almanak en wegwijzer van de stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen voor het jaar 1914*, Uitgeverij Weduwe Verbeke-Loys & Cie, p. 150).

ten: '... Een klein ongeval had plaats gehad aan de Gentpoort waar een paar duitsche soldaten werden doodgeschoten door den laats-ten roekloozen piot die in de stad nog had durven achterblijven.'⁵⁶ Ook één van de getuigen in het boek van Valentin Degrande spreekt zich uit in het meervoud: '... Verderop hoorden we dan schieten en de dag nadien hoorden we zeggen dat er geschoten werd aan de Gentpoort. Er zouden zelfs doden gevallen zijn.'⁵⁷

Uit een niet-gepubliceerde tekst, *Historisch verloop van het 4de Linie-Regiment*,⁵⁸ blijkt dat er een tweede Duitser werd getroffen, eveneens aan de Gentpoort: '... Rond 14 uur, bevond de 3/II/24⁵⁹, die het bevel tot aftocht niet ontvangen had, zich nog steeds aan de St.Katherinapoort, op het ogenblik dat de twee eerste duitse rijwielverkenners de brug van de Gentpoort naderden, die door een ongelukkig toeval, niet had kunnen gedraaid worden, zoals nochtans het bevel daartoe, aan een officier van de kompanie was gegeven geworden. Een peleton onder het bevel van onderluitenant Parmentier werd dus, in allerijl, naar die plaats gezonden, met order die brug kost wat kost, te draaien. Maar voor hij die brug bereikt had, waren die twee wielrijders reeds de stad ingere-reden. Ogenblikkelijk werd het vuur geopend, één van hen werd neergeschoten, terwijl de andere langs de herberg 'In Knesselaere' kon wegvlugten. Gelukkig waren de verkenners ver af, zodat de brug zonder ongeval kon gedraaid worden. Dan verliet de laat-
ste kompanie van het regiment zijn garnizoensplaats, trok over de majestatische Marktplaats en nam de weg der ballingschap, ter-
wijl de inwoners van Brugge, met angst de nakende komst van de vijand voorbereidden. Na haar overgestoken te hebben, werd aanstonds de brug van Scheepdaele gedraaid en de kompanie volgde de Noordelijken oever van het kanaal, waar ze haar batal-

56 BRUGGE, *Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum*, 49 ASA 10: H. Bossier, *Uit de Oorlogsjaren-Dagboek*, p. 33.

57 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*, p. 37.

58 *Historisch verloop van het 4de Linie-Regiment*, niet-gepubliceerde tekst op stencil, s.l.s.d. (exemplaar in bezit van auteur).

59 3de compagnie/2de bataljon/24ste linie.

jon vervoegde dat in zijwacht, langs het kanaal Brugge-Oostende marcheerde.⁶⁰

De begrafenisregisters van de Brugse Centrale Begraafplaats bevestigden dit getuigenis. Uit het *Begrafenisregister 1913-1918* blijkt immers dat er op donderdag 15 oktober 1914 niet één maar twee Duitsers werden begraven. Naast de eerder vermelde Heinrich Büsig werd ook nog 'Een Duitse onbekende soldaat'⁶¹ bijgezet. Dit wordt bevestigd in het register *Deutscher Ehrenfriedhof Steenbrugge, Ehrenteil auf dem Gemeindefriedhof Brugge*⁶² waar we vonden dat *Gefreiter*⁶³ Paul Wache, behorend tot het 1./*Drag.R.*⁶⁴ begraven werd op donderdag 15 oktober 1914, en dat hij de dag voordien overleden was. In hetzelfde register wordt vermeld dat Heinrich Büsig overleed op 15 oktober 1914. Op de middag van 14 oktober 1914 werden aan de Gentpoort dus twee Duitsers getroffen, waarbij rijwielverkenner Paul Wache onmiddellijk stierf en de infanterist Heinrich Büsig pas 's anderendaags aan zijn verwondingen overleed.

Rest ons de vraag of de slachtoffers vielen in één en hetzelfde vuurgevecht, dan wel of er zich twee schermutselingen voordeden. Tot op heden is er geen enkele bron die melding maakt van twee vuurgevechten. Beide slachtoffers vielen in een vuurgevecht dat op de middag plaats had ter hoogte van de Gentpoort. Volgens de gekende bronnen werd Büsig neergeschoten om 12.15 uur en werd Wache dodelijk getroffen 'rond 14 uur'. Vast staat dat een voorwacht van 40 *wielrijders* de stad inreed om 13.15 uur. Gelet op het gegeven dat het vuurgevecht aan de Gentpoort hoorbaar was tot in het centrum van de stad, zodat het tot het initiatief van de Brugse delegatie heeft geleid, zou het verwonderlijk zijn dat een tweede vuurgevecht niet eens wordt vermeld. Als Wache effectief

60 BRUGGE, *Provinciale Bibliotheek en Documentatiecentrum*, 49 ASA 10: H. Bossier, *Uit de Oorlogsjaren-Dagboek*, p. 114-115.

61 BRUGGE, *Centrale Begraafplaats*, *Begrafenisregister 1913-1918*, p. 15.

62 BRUGGE, *Centrale Begraafplaats*, *Deutscher Ehrenfriedhof Steenbrugge, Ehrenteil auf dem Gemeindefriedhof Brugge*, p. 6 en 43.

63 Korporaal.

64 1. Brandenburgisches Dragoner-Regiment Nr. 2.

neergeschoten werd 'rond 14 uur', dan zou dit betekenen dat er nog een vuurgevecht zou geweest zijn eens de Duitse voorwacht zich in de stad bevond. Dit is niet evident en zou ongetwijfeld tot een reactie hebben geleid vanwege von Werder. Rekening houdend met de vraag in hoeverre tijdsvermeldingen in dergelijke omstandigheden betrouwbaar kunnen zijn, mogen we ervan uitgaan dat Büsig en Wache getroffen werden bij één enkel vuurgevecht, waarbij dus niet één maar twee slachtoffers vielen.

HET ONDERHOUD MET GENERAL VON WERDER, COMMANDANT
VAN DE 4DE Ersatz-DIVISIE

Om 13.15 uur, op hetzelfde moment dat de Brugse vertegenwoordiging vertrok richting Gentpoort, begaf een delegatie bestaande uit een luitenant, vergezeld door vier verkenners en door Emiel Dumon, eigenaar van het neergeschoten paard en zijn zoon Siegfried zich van de Gentpoort naar de binnenstad: '*... le cigare au bec, s'avançaient très à l'aise, ce qui prouvait que la fusillade n'avait pas du être bien terrible.*'⁶⁵ schrijft een cynische de Brassinne. Vader en zoon Dumon deden dienst als gids. In de Stalijzerstraat, '*la rue longeant le mur de la prison*'⁶⁶ botste het gezelschap op de stedelijke afvaardiging. Dumon stelde de burgemeester voor aan de luitenant, '*... un long jeune homme, tout de gris habillé.*'⁶⁷ De officier gedroeg zich correct en voornaam. Na Visart gesalueerd te hebben, nodigde hij de delegatie uit om hem te volgen tot bij zijn overste die zich aan de Gentpoort bevond. Het gezelschap begaf zich op weg onder een donkere, grijze hemel. De Stalijzerstraat en de Gentpoortstraat lagen er verlaten bij. Aan de Gentpoort werden ze opgewacht door een kapitein, '*un Prussien barbu et grinchu.*'⁶⁸ Na de begroeting sneed de officier onmiddellijk het incident aan. Hij beweerde dat burgers zijn onderofficieren en manschappen onder vuur hadden genomen vanuit hun kelders. De burgemeester protesteerde en ontkende dat het burgers waren

65 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 39.

66 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos.

67 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 39.

68 *Ibidem*.

die hadden geschoten. Visart vervolgde dat het enkel kon gaan om een paar achtergebleven Belgische soldaten die het vuur hadden geopend buiten het medeweten van hun oversten, aangezien de legerstaf vertrokken was en de stad vrij had verklaard. De kapitein drong niet verder aan en stelde de burgemeester en zijn gevolg voor hem te volgen tot bij *General von Werder, Kommandeur der 4. Ersatz-Division*. Ook vader en zoon Dumon stapten mee langs de Oedelemse Steenweg richting Assebroek.

Ter hoogte van het *pavillon blanc*⁶⁹ van de familie della Faille d'Huyse-van Caloen stonden de baron en zijn kinderen op de stoep het gebeuren gade te slaan. Toen de kapitein merkte dat zij de delegatie begroetten stelde hij het gezelschap voor om de generaal op te wachten in het huis van deze familie. Baron Maurice della Faille d'Huyse ging onmiddellijk akkoord en stelde zijn salon ter beschikking. Volgens de Brassinne ging het initiatief om de generaal op te wachten ten huize della Faille niet uit van de kapitein, maar was het een voorstel van eerste schepen van Caloen. Valentin Degrande laat Françoise della Faille d'Huyse⁷⁰ aan het woord, één van de kinderen die naast haar vader op de stoep stond en toen 15 jaar was. Haar toelichting verduidelijkt de reden waarom het gezelschap precies daar besloot om de generaal af te wachten: "In de namiddag werd er getelefoneerd. Het was de luitenant die we hadden zien voorbij komen. Hij belde vanuit het station en vroeg: "Kunt u me zeggen hoeveel Duitsers passeren, hoeveel kanonnen enz. voorbijkomen?" Zo zijn we een stuk van de namiddag aan de telefoon gebleven. Almeteens kwam de Duitse generaal die Brugge moest innemen ons huis binnen. Ook de burgemeester van Brugge en mijn oom Ernest van Caloen⁷¹, schepen van de stad, kwamen binnen. Omdat mijn oom erbij was, kwa-

69 Huis della Faille, Generaal Lemanlaan, 123. In 1950 werd het huis della Faille het gemeentehuis van Assebroek. Met de fusie kreeg het Gemeentelijk Administratiecentrum er onderdak.

70 Françoise della Faille d'Huyse (*9 mei 1899) was één van de zes kinderen uit het gezin della Faille-van Caloen.

71 Ernest van Caloen was gehuwd met Marguerite van Caloen de Basseghem; haar zus Madeleine van Caloen de Basseghem was de echtgenote van Maurice della Faille d'Huyse.

men ze bij ons binnen. Dat was natuurlijk zeer gevaarlijk want de telefoon ging nog. Gelukkig was het een oudere telefoon. Mijn zuster bleef erbij om het belletje vast te houden. Gelukkig hebben ze het nooit geweten. Alles duurde toch wel een half uur. De luitenant was dan nog in het station te Brugge van waaruit hij naar ons telefoneerde.⁷²

Terwijl de kapitein aan een *estafette-wielrijder* het bevel gaf om de generaal op de hoogte te brengen volgden de afgevaardigden de baron naar de zitkamer. Toen ook de kapitein het salon betrad, verontschuldigde hij zich voor zijn vuile laarzen. Na ongeveer een kwartier arriveerde het voertuig van de generaal, geëscorteerd door enkele wielrijders en ruiters. Von Werder stapte de zitkamer binnen, een notaboekje in de hand en gevolgd door zijn *aide de camp*. Na de wederzijdse begroetingen nam de *Commandeur* plaats aan de tafel, recht tegenover de burgemeester en opende hij zijn notaboekje. Van Caloen en Ryelandt bleven rechtstaan. Von Werder vatte het gesprek aan in het Frans en schakelde daarna over op het Duits met af en toe een zinnetje Frans ertussen. Volgens de Brassinne sprak Visart behoorlijk Duits.

Von Werder sneed op zijn beurt de *fusillade* ter hoogte van de Gentpoort aan. Visart herhaalde zijn uitleg. De generaal leek zijn versie te aanvaarden en zei dat als de bevolking zich wist te gedragen, de stad ongemoeid zou gelaten worden en de bevolking niets zou worden aangedaan. Hij voegde er wel aan toe te zullen riposteren wanneer de Britten de stad zouden beschieten en gaf te kennen dat hij zich in dit geval niet verantwoordelijk zou achten voor de schade. Von Werder vervolgde dat elke aanslag op een Duits militair streng bestraft zou worden en eiste dat alle wapens ingeleverd zouden worden op het stadhuis, inclusief de revolvers van de politie. Visart merkte op dat hij reeds een aantal voorzorgsmaatregelen had genomen. Hij lichtte toe dat hij de bevolking herhaaldelijk had opgeroepen tot kalmte en aangemaand had om geen vijandelijke daden te stellen, dat hij alle wapens had laten inleve-

72 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*, p. 44.

ren op het politiebureau, dat de brandweer⁷³ ontwapend was en dat de Burgerwacht ontbonden was en volgens de regels zijn wapens had neergelegd. De bevelhebber vroeg vervolgens de namen op te geven van vijf inwoners die zich als gijzelaar ter beschikking wilden stellen.

De generaal deed verder navraag naar een geschikt hotel voor zijn staf, zijn ordonnansen en paarden. Nadat hem inlichtingen werden verschaft over de belangrijkste hotels van de stad, kwamen ze tot het besluit dat het *Hôtel de Flandre*, gelegen in de Noordzandstraat, het meest geschikt was. De generaal deed voorts navraag over de capaciteit van de kazernes en het aantal beschikbare paardenstallingen. Hij verzocht de burgemeester de nodige inkwartiering te voorzien voor zijn troepen en voor de eenheden die nog zouden volgen. Tot slot liet hij weten dat hij later op de dag een intendant naar het stadhuis zou sturen om de rekwisitie te regelen. Om de stedelijke afvaardiging de nodige tijd te geven om de eerste maatregelen te kunnen treffen, stelde von Werder voor dat zijn troepen de stad pas zouden betreden om 15.00 uur (16.00 uur Duitse tijd). Von Werder eindigde met de mededeling dat, eens de troepen de stad ingenomen hadden, '*Sein Exzellenz*', zich op het stadhuis zou aanmelden voor een onderhoud met de burgemeester. Het ging om een generaal. Volgens De Brassine betrof het *Generaloberst* Hans von Beseler.

Halverwege het onderhoud had *Commissaris* Rommel van Visart de opdracht gekregen om op het stadhuis al een aantal instructies door te geven zodat hij de bijeenkomst slechts ten dele kon bijwonen. Van Caloen en Ryelandt daarentegen waren de hele tijd bij Visart gebleven.

Na het onderhoud kreeg het gezelschap een bundel plakbrieven mee die onmiddellijk opgehangen moesten worden. Het wa-

73 Het brandweerkorps van Brugge was in die tijd gewapend. Een gewapend korps kreeg een toelage van de staat en kon in nood de lokale politie bijstaan. De brandweer werd ook ingezet voor nachtelijke patrouilles tegen inbraak en diefstal. De brandweer heette overigens officieel het Gewapend Pompierskorps.

ren verordeningen en waarschuwingen, opgesteld in het Duits, Frans en Nederlands. Eén van de plakbrieven betrof de waarschuwing dat de stad in brand geschoten zou worden in het geval dat Duitse militairen zouden worden aangevallen. Deze was getekend door *Der Oberbefehlshaber v. Beseler, General der Infanterie*. Andere aanplakbiljetten hadden betrekking op het invoeren van de Midden-Europese tijd⁷⁴, de verplichte inlevering van de wapens en het bevel dat alle achtergebleven Belgische soldaten zich moesten aanmelden bij de Duitse overheid. Nadat von Werder vertrokken was begaf de stedelijke delegatie zich naar de stad. Ter hoogte van de Gentpoort liepen ze nog de schepenen Victor Van Hoestenbergh⁷⁵, Leonce De Schepper⁷⁶ en Léon De Wulf⁷⁷ tegen het lijf. Zij waren onderweg om zich bij hun collega's te voegen.

HET OPTREDEN VAN DOKTER DUMON

In een artikel in *De Standaard* van 12 februari 1985 lichtte de toen 77-jarige Mathieu Vandenbroeck het optreden van Emiel Dumon op 14 oktober 1914 toe. Hij baseerde zich daarvoor op wat hij zich wist te herinneren van het levensverhaal, geschreven door Emiel Dumon zelf. Dumon gaf hem de tekst toen Vandenbroeck tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte bij de bouwfirma van zijn zoon, Siegfried Dumon. De bundel van 20 bladzijden ging verloren in 1945.

Volgens Vandenbroeck werd Dr. Dumon op de middag van 14 oktober 1914 dringend opgeroepen voor een bevalling. Toen hij en zijn koetsier de Kruispoort passeerden, zouden soldaten van de Belgische achterhoede hen toegeroepen hebben dat ze 'zot waren' aangezien de Duitsers op elk moment konden arriveren.

74 Alle uurwerken en klokken moesten één uur verder worden gedraaid. De wijzers moesten van 15.00 uur doorgedraaid worden naar 16.00 uur. De bevolking sprak spoedig van het Duits uur of torenuur.

75 Schepen van Financiën, Godsdienst en Betwistbare zaken en den ruimingsdienst (*Provinciale Almanak*, p.150).

76 Schepen van Onderwijs, Instellingen van Weldadigheid en Vooruitzicht en Gezondheidsdienst (*Provinciale Almanak*, p.150).

77 Schepen van Handel en Nijverheid, Verlichting en Feesten (*Provinciale Almanak*, p.150). Duclos maakt geen gewag van de aanwezigheid van deze schepenen (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos, 14 oktober 1914).

Toen Dumon na de bevalling naar huis reed, kwam hij ter hoogte van de Gentpoort in de schermutseling terecht en werd zijn paard dodelijk geraakt door het geweervuur. Het paard zakte in elkaar waardoor de *tilbury*⁷⁸ kantelde en Dumon en zijn koetsier ten val kwamen. Toen de toegelopen Duitsers hoorden dat Dumon vlot Duits sprak, brachten ze hem tot bij hun overste die op zijn beurt besloot Dumon tot bij de generaal te brengen. Volgens Vandebroeck was de generaal bijzonder verontwaardigd over het feit dat de stedelijke gezagsdragers zich de moeite niet hadden getroost om hem aan de stadspoort op te wachten om de stad over te dragen. Zijn ergernis was volgens Vandebroeck dermate groot dat hij ermee dreigde Brugge te beschieten als er zich niet binnen het half uur een delegatie van het stadsbestuur bij hem zou aanbieden. Daarop zou Dumon zich onmiddellijk naar het stadhuis hebben begeven. Toen bij daar was aangekomen, trof hij er politiecommissaris Rommel aan en wist, volgens het artikel in *De Standaard*, Dumon de commissaris te overtuigen van de noodzaak om de stad over te geven. Nog steeds volgens onze zegsman gingen Dumon en de commissaris de Duitsers voor bij hun intrede in de stad. De commissaris had een witte zakdoek aan zijn wandelstok geknoopt. Vandebroeck is de mening toegedaan dat Brugge van de vernieling gered werd door het optreden van Dumon. Volgens Schepens, die in zijn boek verwijst naar het artikel van *De Standaard* 'kan deze versie gedeeltelijk de aanwezigheid van Dumon uitleggen'. Zeker is dat niet de politiecommissaris, maar wel burgemeester en schepenen de stad overgegeven hebben.⁷⁹

DUITSE TROEPEN BETREDEN DE STAD

Vanaf 15.00 uur begaf het gros van de troepen zich in de binnenstad. Als eerste kwam een bataljon fietsers aan op de Markt, gevolgd door een compagnie infanterie. De wielrijders en een deel van de infanteristen begaven zich naar de Burg (afb. 2). terwijl het grootste deel

78 Een *tilbury* is een fijn afgewerkte koets, heel dikwijls in zwart laqué, in de volksmond *sieze* of *veteure* genoemd. De burgerij gebruikte deze koets om op familiebezoek of naar de kerk te gaan. In het begin van de vorige eeuw was dit type paardenkoets in Brugge een populair transportmiddel.

79 L. SCHEPENS, *Brugge bezet*, p. 337.

afb. 2. Een patrouille Duitse wielrijders nam Brugge in op 14 oktober (G. FORTESCUE, *At the Front with Three Armies. My adventures in the Great War*, p. 204).

van de infanterie langs de Oostendse Steenweg verder marcheerde richting Oostende. Een Londense dubbeldekker die de Britten wegens motordefect op de Markt hadden achtergelaten genoot veel belangstelling. Enkele Duitsers lieten zich fotograferen bij deze 'verovering' op de Engelsen. Bij hun aankomst op de Burg kreeg het *Radfahr-Bataillon* het bevel om de Engelse en Franse vlaggen van de gevel van het stadhuis te verwijderen (afb. 3).

Het uur van de intrede van de Duitse troepen wordt bevestigd door het oorlogsverslag van de parochie Sint-Pieters-op-den-Dijk: 'De inval van den vijand geschiedde op woensdag 14 oktober 1914, daags voor onzen Biddag om 3 ure 's namiddags. Geen gevecht werd geleverd.'⁸⁰

Fortescue beschrijft de inname gedetailleerd. Volgens zijn beschrijving verliep de inname rustig en geordend: 'Ik realiseerde

80 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C546/2; Oorlogsverslag Sint-Pieters-op-den-Dijk dd. 28 juli 1919.

afb. 3. Duitse wielrijders halen de Engelse en Franse vlaggen van het stadhuis van Brugge neer, maar laten de Belgische driekleur hangen (G. FORTESCUE, *At the Front with Three Armies. My adventures in the Great War*, p. 3).

me snel dat de Duitsers de stad vreedzaam binnentrokken, en de inwoners verzekerden dat ze niet lastig gevallen zouden worden, indien ze zich niet vijandig gedroegen. Ik zag een sectie van ongeveer veertig fietsers - in het grijs en met lange geweren aan hun schouders slingerend - de stad binnenrijden en in bezit nemen. Het waren niet die arrogante Teutonen die ik elders had gezien - de meesten bleken oudere, meer gesetelde mannen. Ze rookten allemaal. Sommigen inhaleerden met volle teugen de blauwe rook uit hun Chinese porseleinen pijpen, terwijl anderen pafden aan hun lange zwarte sigaren. Hun eerste werk was het neerhalen van de Engelse en Franse vlaggen die aan het stadhuis wapperden. De Belgische tricolore raakten ze niet aan. Door een soort van militaire magie verschenen plots op alle houten schuttingen van de stad affiches in vier talen, Duits, Frans, Vlaams en Waals. Deze stelden dat Brugge nu een Duitse stad was en riepen de bewoners op om strikt te gehoorzamen aan de bevelen van hun nieuwe meesters. Deze affiches waren ondertekend door generaal von Beseler. Ondertussen had de voorhoede zich verspreid en positie ingenomen op de verschillende uitvalswegen van de stad, en enkele leden van het stadsbestuur aangehouden als gijzelaar. Ik was zeer onder de indruk van de zakelijke wijze waarop de Duitse sol-

afb. 4. De eerste Duitser die Brugge betrad. Wanneer we de stad binnenreden riepen de bewoners in paniek, 'De Duitsers gaan jullie doden', maar het was een onschuldige uitzijende man (G. FORTESCUE, *At the Front with Three Armies. My adventures in the Great War*, p. 199).

daten te werk gingen. Ik wist welke taken een voorhoede bij het innemen van een vijandelijke stad op zich moet nemen, en kon de moeilijkheden van een dergelijke opdracht goed inschatten. Deze manschappen gingen op een systematische en grondige wijze te werk, kenmerkend voor de hele Duitse militaire organisatie. Ik reed door de stad met mijn motor zonder enige belemmering, terwijl een aantal soldaten salueerden voor mijn Amerikaanse vlag. Ze poseerden zelfs voor hun foto's en gaven op alle manieren blijk van een vriendelijke ingesteldheid. Het is gangbaar om de Duitse soldaat voor te stellen als een barbaar. Ik weet dat in deze oorlog de Duitsers als groep een aantal onvergeeflijke zaken hebben gedaan. Echter, de individuen die ik in diverse omstandigheden heb ontmoet waren verre van ontzagwekkende monsters. De troepen die op die namiddag Brugge innamen waren allen van het bedaarde, vaderlijke type (afb. 4). Nadat ik een uur in de bezette stad had verbleven, begaf ik me met mijn motor terug richting Oostende. Ik vertrok zonder ondervraagd geweest te zijn, en nauwelijks twee mijl buiten Brugge botste ik op de laatste achterblijvers van de

snel terugtrekkende Belgen. Laat in de avond arriveerde ik andermaal in Oostende.⁸¹

Blijkens De Smet kende de inname van de stad echter geenszins een rustig en geordend verloop: '... Ondertussen braken de soldaten binnen in de verlaten winkels en huizen. Zij hadden het vooral gemunt op de wijnkelders en de sigarenmagazijnen. Zes dagen na de inkomst van de Duitsers te Brugge, op Maandag 20 October, lagen de grachten van de steenweg Brugge-Oostende, tussen Brugge en de Strooien Haan, nog vol ledige wijnflessen en ledige sigarenkistjes. Daartussen zag men hier en daar een deel van een geslacht rund of varken.'⁸²

Volgens Degrande wisten de meeste ooggetuigen zich te herinneren dat de Duitse troepen gedisciplineerd optraden en had de

81 'Soon, however, it was realized that the Germans were entering peacefully, assuring the populace that so long as they showed no hostility they would not be molested. I watched a detachment of about forty cyclists in grey with long guns slung over their shoulders ride in and take possession of the town. They were not the arrogant type of Teuton soldier I had seen in other fields - mostly they appeared to be older, more settled men. All were smoking. Some drew deep draughts of blue vapour from china bowl pipes, while others puffed at long black cigars. Their first act on entering Bruges was to tear down the English and French flags that were flying from the Hotel de Ville. The Belgian black, yellow and red colours they did not touch. By some sort of military magic, posters in four languages, German, French, Flemish and Walloon, suddenly appeared on all the hoarding of the town. These told that Bruges was now a German city and called on the citizens to obey strictly the orders of their new masters. These posters were signed by General von Beseler. By this time the advance-guard had scattered to take positions on the different roads leading out of the town, and certain of the city fathers there had been taken as hostages. I was very much impressed with the businesslike manner in which the German soldiers went about their work. I knew the duties of an advance-guard entering an enemy's city and could appreciate the difficulties of this manoeuvre. But these men went through with the task in that systematic thorough manner characteristic of the whole German military organization. I went around the town in my motor without let or hindrance, some of the soldiers even saluting my American flag. They even posed for their photographs and showed a most friendly spirit in every way. It is the fashion to represent the German soldier as an ogre. I know that as a class he has done some unforgivable things in this war. Yet the individuals whom I met on many occasions were far from being awe-inspiring monsters. The troops that came into Bruges that afternoon were all the steady father-of-family type. After an hour in the town during German occupation I turned my motor back towards Ostend. I went unquestioned, and hardly two miles outside Bruges I ran into the last stragglers of the fast retreating Belgians. Late that night I was once more in Ostend;' (G. FORTESCUE, *At the Front with Three Armies*, p. 211-212).'

82 J. DE SMET, *Brugge onder de Oorlog 1914-1918*, p. 19.

Duitse legerleiding er bewust voor gekozen om het imago van de keizerlijke troepen te herstellen na de desastreuze voorafgaande weken. De manschappen hadden zelfs het bevel gekregen om de burgers te vergoeden wanneer ze eten of drinken vroegen. Degrande laat een getuige aan het woord: 'We hebben de Duitsers zien binnenkomen. Ze kwamen van uit Steenbrugge naar de stad. Papa stond aan de deur. Er was bijna niemand buiten. De mensen waren allemaal bang. En ze kwamen af te paard, met lansen. Er kwamen twee soldaten uit de rijen naar papa toe en ze vroegen: "Vader, mogen we een schnaps hebben? En vader was bang en gaf ze elk een schnaps. Ze hebben betaald ook. Ze zeiden: "Ge moet niet bang zijn, ze zullen niets doen." Dan gingen ze naar de stad. En aan de Katelijnepoort deden ze aan de reling van de brug een vlag uithangen vooraleer Brugge binnen te gaan.⁸³ Deze correcte omgang met de bevolking was echter eerder exceptioneel. De bezetters gedroegen zich veeleer als heersers die zich regelmatig overgaven aan vernielzucht en wier wensen direct ingewilligd moesten worden. Zo sloegen de Duitsers in Assebroek alle eerder ingeleverde wapens stuk tegen de trappen van het gemeentehuis.⁸⁴ De Wispelaere heeft het in zijn dagboek ook over vernielwoede: "... In het gemeentehuis⁸⁵ hebben ze alles overhoop gehaald en de appels, de bloedworst, de confituur, het stro, zes kippen etc. gestolen en een vat bier leeggedronken. Ze hebben de deuren van het secretariaat opengebroken, van de raadzaal, de telefoon en de lijnen verbroken."⁸⁶ Ook De Brassine maakt gewag van plunderingen en inbraken in verlaten winkels en leegstaande woningen. Vooral wijnkelders en sigarenmagazijnen moeten eraan geloven. Ook de pastoor van Sint-Pieters-op-den-Dijk maakt melding van plundering: 'Eenige weinige huizen waarvan al de bewoners gevluht waren werden geplunderd.'⁸⁷

83 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*, p. 39.

84 *Ibidem*.

85 Gemeentehuis van Sint-Kruis.

86 H. STALPAERT, 'Het oorlogsdagboek van Edward De Wispelaere', p. 86.

87 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C546/2: Oorlogsverslag Sint-Pieters-op-den-Dijk dd. 28 juli 1919.

Het werd een drukke bedoening. Weldra liepen de straten vol met soldaten en officieren. Overal hoorde men de taal van Schiller. Het ware de Brassinne niet of hij had er een opmerking over: 'Le mot de Charles-Quint revient à l'esprit: 'Quand je m'adresse à mes bons sujets, je me sers du flamand, mais quand je parle à mon cheval, j'emploie l'allemand.'⁸⁸ Op de Markt, de Burg, het Stationsplein en de Theaterplaats arriveerde het ene konvooi na het andere. De paardenwagens waren niet te tellen. Het hotsen van de zware karren op de straatkasseien hield niet op. Volgens de Brassinne waren het tweederangstroepen die niet veel indruk maakten op de bevolking: '*Peu d'autos; on voit facilement que nous n'avons à faire qu'à des troupes de seconde ligne qui emploient du vieux matériel*'⁸⁹ In de loop van de namiddag cirkelden ook nog eens drie *Taubes* boven de stad. Ondertussen hadden Duitse manschappen de wijzers van het uurwerk op de Halletoren aangepast aan het Duits uur. Dit was Duclos niet ontgaan: '*Peu après leur entrée à Bruges (14 oct. 1914) les Allemands ont changé l'heure du Beffroi en heure de l'Europe centrale (9 h. du matin Greenwich est donc devenu 10 heures)...*'⁹⁰

Wanneer de Brugse stadsgidsen tijdens hun rondleiding een *petite histoire* over de Eerste Wereldoorlog te berde willen brengen, dan is het meestal de anekdote over de vijf 5 ulanen die op de dag van de bezetting op zoek waren naar het treinstation en aan een Bruggeling de weg hadden gevraagd. Rond 16.00 uur⁹¹ verscheenen ze op het binnenplein van het begijnhof. Nadat ze hier en daar rondgekeken hadden, maakten ze rechtsomkeer om twee uur later terug te keren met een afdeling veldartillerie. Nadat de ulanen vertrokken waren sloegen de kanonniers op het grasplein van de binnenplaats hun kampement op. De paarden werden te grazen

88 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 46. Het oorspronkelijk citaat van Karel V luidt: "Je parle espagnol à Dieu, italien aux femmes, français aux hommes et allemand à mon cheval".

89 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 44.

90 BRUGGE, Bisschoppelijk Archief, C545/1: Notities Kan. A. Duclos.

91 Om verwarring te voorkomen wordt de tijd in deze bijdrage verder aangegeven in de *Coordinated Universal Time* of de *Temps Universel Coordonné*, afgekort als UTC, de tijd die gebruikt werd vóór de inname en toen nog algemeen *Greenwich Mean Time* (GMT) genoemd werd.

gezet en de proviandwagen en het geschut werden aangevoerd. De artilleristen waren de mening toegedaan dat ze hun opdracht om het *Bahnhof* te bezetten hadden volbracht en gingen met een gerust gemoed de nacht in. Groot was hun verwondering toen ze 's anderendaags vaststelden dat er in de onmiddellijke omgeving geen treinstation te bespeuren viel. Het verhaal deed de ronde dat de Bruggeling aan wie de ulanen de weg naar het *Bahnhof* hadden gevraagd, had gemeend dat ze vroegen naar het 'Bahynhof', het Brugs dialectwoord voor begijnhof.

Ook de burgemeester en de schepenen waren ondertussen druk in de weer. Om 15.00 uur, op hetzelfde moment dat de bezettingstroepen de stad aan het binnentrekken waren, zaten ze samen in de raadzaal van het stadhuis om de nodige maatregelen te nemen. Kort daarna sloten Albert Ruzette, senator en eregouverneur van de Provincie West-Vlaanderen, en Maurice Fraeys, voorzitter van de Rechtbank van Brugge, aan bij de vergadering. Ruzette en Fraeys boden zich aan als gijzelaar mocht het nodig zijn. Wat later kwamen er nog enkele gemeenteraadsleden bij.

DE OFFICIËLE OVERNAME VAN DE STAD

Stipt om 17.00 uur⁹² meldde *General* von Werder zich samen met zijn secretaris en een hoofdintendant aan in het stadhuis. Toen hij vernam dat de burgemeester en de schepenen nog aan het vergaderen waren, vroeg hij zonder uitstel een onderhoud met de burgemeester. Visart beëindigde onmiddellijk de vergadering en nodigde von Werder en zijn gezelschap uit in de vergaderzaal van het college. Ook de overige leden die aanwezig waren op de vergadering sloten aan bij de bijeenkomst.

Von Werder nam het woord en begon met de verontschuldiging van *Zijne Excellentie* die verhinderd was omwille van belangrijke verplichtingen. Ook nu specificeerde hij niet over wie hij het had. Vervolgens stelde de *Kommandeur* zijn secretaris en hoofdoffi-

92 Duclos spreekt van 17.30 uur (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos).

cier van de *intendance* voor en vatte hij samen wat hij bij de eerste ontmoeting had gezegd. Toen hij naar de lijst met de beschikbare gijzelaars vroeg, deelde Visart mee dat de schepenen zich ter beschikking stelden. Von Werder ging ermee akkoord en vroeg om de namen en adressen van de gijzelaars te noteren zodat ze gecontacteerd konden worden, mocht het nodig zijn. Op zijn opmerking dat verkenners in de stad politiemannen hadden opgemerkt die nog in het bezit waren van hun revolver, zei Visart dat dit zo snel mogelijk geregeld zou worden.

Daarna kwam de vlaggenkwestie te berde. Von Werder vroeg om de Belgische vlag op de Halletoren neer te halen en zei dat er dan geen keizerlijke vlag in de plaats zou komen. Als de Belgische driekleur niet gestreken zou worden, zou de keizerlijke vlag naast de Belgische worden gehesen. De generaal zei er de voorkeur aan te geven om op de Halletoren geen enkele vlag te laten wapperen. Visart zei hem hierin te volgen maar stond erop dat de *tricolore* verwijderd zou worden door de Duitsers zelf. Von Werder stemde met dit voorstel in en gaf het bevel om de Belgische vlag op het Belfort onmiddellijk te strijken. De Brassinne was getuige van dit symbolisch moment: '*Alors, sur un ordre transmis par un officier d'ordonnance, lentement nos trois couleurs descendirent le long de la drisse...*'⁹³ Vervolgens ging het over de vlag aan de gevel van het stadhuis. Ook nu zei von Werder dat de Belgische driekleur aan de gevel mocht blijven hangen, maar ook op voorwaarde dat de keizerlijke vlag ernaast mocht hangen. Hij voegde er aan toe dat *Sein Exzellenz* er de voorkeur aan gaf om aan de gevel geen vlaggen te hangen. Visart koos ook hier voor deze optie. Er zouden dus geen vlaggen uitgehangen worden, noch op de Halletoren, noch aan de gevel van het stadhuis.

Op de vraag van Visart wat er met de straatverlichting moest gebeuren vroeg von Werder om de straatlampen 's nachts aan te laten. Tot slot liet hij weten dat het verkeer in de stad toegelaten zou worden, met tijdelijke uitzondering van de noordelijke en weste-

93 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 42.

lijke stadswijken. Von Werder gaf vervolgens het woord aan zijn hoofdintendant, die toelichting gaf over de opvoedingen.

Eerder op de dag had de *Militärgouverneur, General von Meyer*⁹⁴, de stad opgelegd om de lasten te dragen van de inkwartiering, het onderhoud en de voeding van de Duitse bezettingsmacht⁹⁵. De intendant overhandigde de vorderingslijst met de vereiste hoeveelheden brood, vlees, koffie, kaas, melk, aardappelen, benzine, paardenvoer, sigaren en bier aan de stadssecretaris en liet weten dat hij verwachtte dat alles geleverd zou zijn tegen de volgende ochtend. Hierop verlieten de generaal en zijn twee officieren het stadhuis. Visart zette zich direct aan het werk samen met de schepenen en met Ruzette en Fraeys.

Een kwartier later stapte onverwacht een officier het stadhuis binnen. Ook nu kon de Brassinne het niet laten toen hij de man beschreef als '... *une séquelle d'olibrius*⁹⁶...'⁹⁷. De officier was vergezeld door een collega en eiste logement in de buurt van het station voor 70 officieren, maaltijden inbegrepen. Hij vorderde ook 5.000 liter benzine. Deze eis was volgens Duclos buitensporig maar ook verrassend aangezien het college geen weet had van het bestaan van een benzinedepot in de omgeving van Brugge. De officier beweerde dat er in de haven van Brugge een tankschip lag, geladen met benzine.

Terwijl Visart verder vergaderde, zette de stadssecretaris het stadspersoneel aan het werk om zoveel mogelijk het opgeëiste te verzamelen. De secretaris had al eerder de opdracht gegeven om

94 General von Meyer was *Militärgouverneur* van de Provincie West-Vlaanderen van 14 oktober tot 14 november 1914 en resideerde gedurende die maand in de Ridderstraat 17 te Brugge.

95 De Conventie van Den Haag van 18 oktober 1907 liet toe dat de bezettende instantie de kosten van de bezetting verhaalde op het bezette land (*Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907. Annex to the Convention. Regulations respecting the laws and customs of war on land. Section II. On hostilities. Chapter V. On Armistices. Section III. On military authority over hostile territory, Art. 48-49*).

96 Olibrius: snoever, pochhans. Naar Olibrius, Romeins senator die in 462 keizer werd, maar wegens ongeschiktheid werd afgezet.

97 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 42.

de plakbrieven die von Werder had meegegeven te verspreiden, zodat de eerste aanplakbiljetten in de Brugse straten reeds verschenen in de vooravond van de eerste bezettingsdag.

DE OPEISING VAN DE STADSKAS

Om 18.30 uur, net op het moment dat de burgemeester en schepenen op het punt stonden het stadhuis te verlaten, bood zich opnieuw een officier op het stadhuis aan. Hij was geëscorteerd door twaalf soldaten, de bajonet op het geweer. De officier stelde zich voor als de verantwoordelijke van de administratie en eiste de stadskas op. Ondanks het protest bleef hij aandringen. Het vergde stadsontvanger Dugardyn veel moeite om de officier uit te leggen en te doen geloven dat het rekeningboek en de stadskas zich in zijn woning op de Garenmarkt bevonden. Eens het hem duidelijk was, eiste de officier naar de woning van Dugardyn begeleid te worden. Daarop begaf het gezelschap bestaande uit de officier, Eugene Dugardyn, Visart, van Caloen, Van Hoestenberghe, De Schepper en Ryelandt zich, geëscorteerd door de twaalf soldaten naar de Garenmarkt. Er aangekomen legde Dugardyn hem het stadskasboek voor. Na vluchtig de rekeningen te hebben doorlopen, vroeg de officier toelichting over het budget voor het jaar 1915 en wou hij ook uitleg over een bedrag, uitgekeerd aan Jean Schramme, advocaat en voormalig schepen van de stad, voor onkosten aangaande de opvang van vluchtelingen. Nadat hij het adres van Schramme had genoteerd vorderde hij de 130.000 fr.⁹⁸ op die volgens zijn berekening in kassa moest zijn. Toen de stadsontvanger hem de geldkoffer overhandigde trof de officier ook nog twee kistjes aan met in totaal 20.000 fr. Hij nam geen genoegen met de uitleg van Dugardyn dat dit bedrag voorzien was om openstaande rekeningen te vereffenen en eiste ook deze som op. Terwijl hij de bankbiljetten telde zei de officier dat hij de opdracht had gekregen zijn taak strikt te vervullen. Hij overhandigde de stadsontvanger het ontvangstbewijs, gaf zijn manschappen het bevel de geldkoffer mee te nemen, salueerde het gezelschap en vertrok.

98 Het opgeëiste bedrag varieert naargelang de bron tussen 180.000 fr. en 135.000 fr.

Daags nadien werd het opgeëiste bedrag teruggebracht naar het stadhuis. Duclos verwijst in zijn aantekeningen o.a. naar het bedrag van de kistjes: 'N.B. De Kas met 130.000 fr. en 20.000 fr. zijn 's anderendaags bij den Ontvanger van Stad, door de Duitschen wedergebracht'⁹⁹ Volgens de Brassinne werd 135.000 fr. meegenomen en maar 5.000 fr., uitgekeerd in marken, teruggebracht¹⁰⁰.

DE OPEISING VAN DE WAPENS

In de loop van de dag had de Duitse overheid laten weten dat alle inwoners hun 'schiet-, houw- en steekwapens' moesten inleveren. Dit gold eveneens voor politiemannen en veldwachters. Ook de sabels en degens die door de stedelijke overheden bij plechtigheden werden gedragen moesten afgegeven worden. Dat de bezetter daarbij grondig te werk ging, blijkt uit het gegeven dat ook de goedendags die gebruikt werden in de processie van de Blindekens, de bogen en pijlen van de handboogschutters en de blikken hellebaarden van de kerkbaljuws onder het bevel vielen. Enkel de kerkbaljuw van de Sint-Jacobskerk mocht zijn hellebaard behouden omdat de bijl van zijn slagwapen van houten makelij was.

INKWARTIERING

Om 19.30 uur kon von Werder zich samen met zijn *Generalstab* terugtrekken in het *Hôtel de Flandre* waar alles ondertussen in gereedheid was gebracht. Telegrafisten hadden een draadloze telegrafiestation geïnstalleerd op het terrein van de *Cercle Sportif Brugeois* in Sint-Andries. Langs de gevels van de huizen van de Noordzandstraat en de Geldmuntstraat liepen verbindingskabels. Ook in de overige hotels waren officieren gelogeed. De meeste onderofficieren en soldaten werden ingekwartierd in kazernes, openbare gebouwen en schoollokalen. Aangezien Brugge over heel wat dergelijke openbare gebouwen beschikte ging de dag van de inname weliswaar niet gepaard met een massale inkwartie-

99 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, C545/1: Notities Kan. A. Duclos.
100 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 43.

ring van Duitse troepen bij de bevolking, maar bij heel wat burgers werd er toch aangeklopt. Dit was o.a. het geval bij Arthur De Schrevel, pastoor van Sint-Salvator: '... D'officieren gingen naar de huizen om plaats te zoeken voor hen zelve en voor hun volk. Bij mij moesten er een twintigtal soldaten komen of een of twee officieren. De voorkeur werd verleend aan deze laatsten. Doch er kwam maar een, die eenige dagen daarna, vervangen werd door een ander, en kortst daarna door twee andere, studenten van de protestantsche universiteit...'¹⁰¹

Ook in het Instituut Spermalie in de Snaggaardstraat logeerden er op die dag soldaten: 'De Duitsers die hier komen logeren, voor enkele dagen slechts, zijn katholieken. Ze bezorgen geen last.'¹⁰² We laten een van de getuigen van Degrande aan het woord: 'Wij hadden ons huis gesloten en de blinden neergehaald. Het duurde niet lang of ons straathekken werd opengegooid en daar waren de gevreesde Duitsers. Ze moesten aardappelen hebben. Paarden werden overal geplaatst, in de schuur, op de dorsvloer ... op de ongedorsen schoven, overal waar men plaats vond. Wij waren nu Duits ... en ze zouden nu ook verder naar Engeland gaan. Naast ons huis was een kasteel. De inwoners waren gevlucht. Men vond er wijn en sigaren. U begrijpt dat ze dronken waren. Ons huis werd vol gelegd met stro en de dronken mannen gingen in dat stro liggen met brandende sigaren. Vader en moeder zijn die nacht niet naar bed geweest, ze waren bang voor brand.'¹⁰³

Volgens de Brassinne werden ook veel leegstaande huizen gebruikt als logement. Daarbij gingen de Duitsers volgens onze zegsman soms brutaal te werk: '*... Les sacripants s'en prennent surtout aux maisons inoccupées. Parmi bien d'autres, ils ont enfoncé la porte de la demeure du docteur W., rue des Bouchers et s'y sont installés après avoir fouillé toute la maison et volé tout ce qui était à leur convenance.*'...'¹⁰⁴

101 BRUGGE, *Archief Sint-Salvatorparochie*, Liber Memorialis, p. 61.

102 W. GOETGHEBEUR, *Spermalie*, één grote familie, Tielt, 1984, p. 226.

103 V. DEGRANDE, *Assebroek 1914-1918*, p. 39.

104 R-H. DE BRASSINNE, *Bruges sous les Barbares*, p. 48-49.

Naarmate de dag vorderde, werd het duidelijk dat de gevreesde represaillemaatregelen uitbleven. Behoudens het incident aan de Gentpoort en de meldingen van plundering van verlaten huizen en winkels was de bezetting van de stad relatief rustig verlopen. Heel wat inwoners die in de loop van de dag de stad hadden ontvlucht waren nog dezelfde dag teruggekeerd. Anderen, waaronder de broers De Wispelaere, wachtten af. Voor Achiël Van Acker eindigde die woensdag 14 oktober 1914 in Middelkerke. Op de middag was hij met een groepje jongeren vertrokken richting Oostende met de bedoeling er in te schepen naar Engeland. De weg naar Oostende was afgesloten, maar ze wisten Oostende toch te bereiken via Blankenberge. Toen het groepje jongeren er aankwam, was de laatste boot naar Groot-Brittannië reeds afgevaaren. Van Acker en zijn vrienden trokken vervolgens naar Middelkerke waar ze de nacht doorbrachten in een leegstaande villa. In Brugge viel, met het invallen van de nacht alle beweging stil. De Brassinne eindigde die dag somber: *'Il était 7½ heures; la première nuit était tombée sur Bruges opprimée.'*¹⁰⁵ Bij de *Dames de l'Instruction Chrétienne* op het Sint-Jansplein schreef Madame Berchmans die avond in het diarium: *'... La ville se rend. Nuit très calme.'*¹⁰⁶

BESLUIT

Alle bronnen bevestigen dat de Brugse bevolking bij de inname door de Duitse troepen op 14 oktober 1914 niet geconfronteerd werd met extreem geweld. Het incident aan de Gentpoort hield nochtans een risico in op vergeldingsreacties. Het waren immers analoge incidenten die eerder tijdens de Duitse doortocht aanleiding hadden gegeven tot represailles tegen de Belgische burgerbevolking. De angst voor *franc-tireurs*, burgers die vanuit verborgen schuilplaatsen de troepen beschoten, was in oktober 1914 onder de Duitse manschappen en officieren geenszins geweken. Amper een week na de inname van Brugge werden 161 burgers brutaal gedood toen de Duitse troepen Diksmuide naderden. Het inci-

¹⁰⁵ *Ibidem*, p.44.

¹⁰⁶ BRUGGE, *Archief Religieuzen van het Christelijk Onderwijs*, Diarium Damen van het Christelijk Onderwijs van Gent, Maison de Bruges, mercredi 14 octobre 1914.

dent bij de Gentpoort was het eerste dat von Werder ter sprake bracht bij zijn ontmoeting met de Brugse delegatie. Wist Visart de generaal ervan te overtuigen dat de schoten afkomstig waren van een paar achtergebleven Belgische soldaten of besloot von Werder om er geen punt van te maken? Dit zullen we nooit te weten komen. Vast staat dat er geen represailles volgden. Het gegeven dat de troepen van von Werder geen weerstand hadden ondervonden bij het naderen van de stad heeft ongetwijfeld het risico op represaillemaatregelen verminderd. Van de 129 ernstige terreurdaden die zich bij de invasie hebben voorgedaan was immers 65% gerelateerd aan voorafgaandelijke gevechten¹⁰⁷. Ook het gegeven dat Brugge werd ingenomen door eenheden van de *Landwehr*¹⁰⁸, samengesteld uit oudere reservisten zal een rol gespeeld hebben.

De inname verliep echter niet geheel geweldloos, zoals Fortescue beweert. Hier en daar was er sprake van blinde vernielzucht en nagenoeg alle bronnen maken gewag van plunderingen op de eerste dag van de bezetting. Anderzijds tonen alle bronnen ons aan dat het contact tussen de militaire overheid en het stadsbestuur, op een enkele uitzondering na, op een hoofse wijze verliep.

107 J. HORNE, A. KRAMER, *German Atrocities 1914*, p 74.

108 De *Landwehr* bestond uit oudere soldaten (tot 40 jaar) die er hun periode als reservist hadden opzitten. Ze werden ingezet voor veiligheidstaken en bezettingsopdrachten. Later in de oorlog werden toch *Landwehr*-eenheden ingezet bij gevechtsopdrachten.

Marjolein Kinsbergen

Memory Wars? Nationalisme en de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Duitse, Britse en Franse reisgidsen tijdens het interbellum¹

“Nous acquitter d’une dette nationale que de consacrer à la Belgique un guide spécial indépendamment de la Hollande, et que ce n’était pas trop d’un volume entier pour ce pays, si petit sur la carte, mais si grand par la place séculaire qu’il tient... par la place toute récente qu’il a conquis dans l’histoire et dans l’attention du monde.”²

De Eerste Wereldoorlog zette België niet enkel op de politieke kaart maar tevens op de toeristische. Zeker de Belgische Westhoek ging een unieke rol spelen in het toeristisch gebeuren. De Westhoek was een snijpunt van veel verschillende factoren. Op het Belgisch grondgebied werd er door Britten en Belgen een oorlog uitgevochten tegen Duitsland in de hoop de Duitse soldaten ervan te weerhouden Frankrijk binnen te vallen. De Duitse opmars werd in de Westhoek tot stilstand gebracht en er volgde een vier jaar durende stellingenoorlog, waarin maar liefst bijna een miljoen soldaten vermist, verwond of gedood werden. Hierdoor heeft het gebied een symbolische bijklank gekregen en tijdens de heropbouw werd er grote aandacht besteed aan gedenktekens, begraafplaatsen en oorlogsmonumenten in de hoop dat een dergelijke horror nooit meer zou plaatsvinden.³

Ook vandaag is deze boodschap van hoop en herstel binnen het toerisme naar de Westhoek nog zeer duidelijk zichtbaar. In de aan-

- 1 Het artikel is gebaseerd op M. KINSBERGEN, ‘Dark Tourism’ in de Belgische Westhoek: van de ‘First World War naar Memory Wars - Nationaal erfgoedtoerisme tijdens het interbellum’, masterproef geschiedenis, UA Antwerpen, 2011-2012, 23 blz. (promotor: prof. dr. Gerrit Verhoeven).
- 2 ANTWERPEN, *Universiteit Antwerpen (UA)*, Stadscampus - Humane en Sociale Wetenschappen (SC-HSW): M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, préface.
- 3 J. MARTIN, *Den Grooten Oorlog in de Westhoek*, Brugge, 2009, p. 3-19.

loop naar 2014 is een impulsfonds '100 jaar Grote Oorlog' opgericht, waarbij vooral de promotie van het vernieuwde *In Flanders Fields* museum grote aandacht krijgt. De Vlaamse minister Geert Bourgeois benadrukte reeds uitgebreid in de nationale pers dat dit museum 'het lijden' opnieuw centraal wil stellen en de bevolking oproept tot 'nooit meer oorlog'.

Toch is het merkwaardig dat bij de promotie van een museum rond een dergelijke pijnlijke geschiedenis woorden in de mond worden genomen als 'topattractie' en 'heugelijk moment'. Het doet vragen oprijzen bij de motivatie achter dit *Dark Tourism*: gaat het in de eerste plaats om de vredesboodschap of draait het eerder om het lokken van meer internationale toeristen, met een focus op Engeland?⁴ Het is alleszins duidelijk dat slagvelden en oorlogsmusea een natuurlijk onderdeel geworden zijn van de *must-see* plaatsen bij toeristische reizen.

Dark Tourism of oorlogs- en slagveldtoerisme ontstond op het eind van de 19de-begin 20ste eeuw. Volgens Lennon en Foley houdt de opkomst verband met massacommunicatie en met het opzetten van een meer georganiseerde en gecommercialiseerde omkadering van de *fields of fatality*.⁵ Het zou volgens deze auteurs niets te maken hebben met een plots groter geworden fascinatie voor het macabere. Lloyd beweert net het tegengestelde: er zou zich een verandering hebben voorgedaan in de houding van mensen ten opzichte van de doden. Deze houding zou gekenmerkt zijn door een grotere gevoeligheid en het zich verplicht voelen om de doden te herdenken.⁶

Het *Battlefield*-toerisme begon een uitgesproken plaats in te nemen binnen het herdenken en de collectieve herinnering. Dorsman, Jonker en Ribbens menen: "Zowel op het nationale

4 <http://www.geertbourgeois.be/nieuws/persberichten/minister-bourgeois-promoot-flanders-fields-museum-ieper>, geconsulteerd op 16 september 2013; <http://kw.knack.be/west-vlaanderen/nieuws/algemeen/15-miljoen-euro-voor-infrastructuurprojecten-100-jaar-groote-oorlog/article-1194719969308.htm>, geconsulteerd op 16 september 2013.

5 J. LENNON en M. FOLEY, *Dark Tourism: the Attraction of Death and Disaster*, Londen, 2000, p. 1-12.

6 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939*, Oxford, 1998, p. 21.

vlak als in kleinere groepsverbanden blijkt *Memory* behalve een gezelschapsspel ook een machtsspel te zijn.”⁷

Historische herinnering en historisch besef zijn geen neutrale begrippen. Zo wordt vaak beweerd dat geschiedenis misbruikt wordt voor eigenbelang: gebeurtenissen worden verbloemd of weggelaten; andere dan weer in de verf gezet. Dit alles om te komen tot een officieel goedgekeurde historische herinnering die een welbepaalde groep bij elkaar zou moeten houden. Wanneer er wordt gesproken over ‘het verleden’ moet hier geen objectief beeld van het verleden en de werkelijkheid onder verstaan worden, maar wel het beeld dat men ervan tracht te geven. Dit laatste uit zich het meest prominent doorheen cultureel erfgoed of *heritage*, waarin dan ook enorm wordt geïnvesteerd; het betreft meer bepaald musea, archieven, historische verenigingen enz. die dit collectief verleden moeten omsluiten.

Een belangrijke afnemer van dit erfgoed is de toeristische sector.⁸ Het hele proces van erfgoedtoerisme is doorspekt met ideologie, interpretatie en nationale identiteit, en wanneer dit wordt toegepast op *Dark Tourism* krijgt dit nog een extra dimensie.

Een Duitse reisgids over België uit 1928 beweert: “Griebens Reiseführer sind unparteiisch”.⁹ Maar is dat wel zo? Een belangrijk gegeven binnen erfgoed, en dus ook binnen het toerisme, is de interpretatie van het verleden. Interpretatie heeft betrekking op een reeks bewuste keuzes, die bepalen welke artefacten en sites als toeristisch interessant voorgesteld worden en welke niet.¹⁰ Reisgidsen hebben de invloed om voor hun publiek uit te kiezen

- 7 L. DORSMAN, E. JONKER en K. RIBBENS, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland*, Amsterdam, 2000; Zie ook: A. ASSMANN, ‘Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past’, in: *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World since 1500*, Bern, 2004, p. 28-30.
- 8 R. SHARPLEY en P. STONE, *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, Bristol, 2009, p. 10.
- 9 LEUVEN, *Katholieke Universiteit Leuven (KUL): S.N., Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, preface.
- 10 G.J. ASHWORTH, ‘From History to Heritage - From Heritage to Identity. In search of concepts and models’, in: *Building a New Heritage, Tourism, Culture and Identity in the New Europe*, Londen, 1994, p. 17-22.

waar ze het beste heen kunnen gaan en naar waar beter niet. Een reisgids geeft niet weer “what you can see”, maar wel “what ought to be seen” stelt Koshar. Vanuit zijn bronnenkeuze – de reisgidsen – opent hij een volledig nieuwe invalshoek bij het onderzoek rond het toerisme en ook het *Dark Tourism*. Hoewel vernieuwend in zijn bronnenkeuze beperkt hij zich geografisch tot Duitsland en geeft zelf aan dat een comparatief onderzoek een completer beeld zou geven op de toeristische cultuur.¹¹ Vanuit die focus op Duitsland neemt de Tweede Wereldoorlog dikwijls een prominente plaats in binnen zijn onderzoek.¹²

De meeste werken rond *Dark Tourism* zijn eerder beschrijvend en hebben aandacht voor de omgang met het macabere en het beheer ter plaatse.¹³ Er wordt weinig gezocht naar de wortels ervan, waardoor gemakkelijk verkeerde conclusies kunnen worden getrokken.

Door middel van deze studie over het toerisme tijdens het interbellum in de Belgische Westhoek aan de hand van de toenmalige Britse, Duitse en Franse reisgidsen zullen we trachten de vraag te beantwoorden hoe groot de rol was van nationale identiteit binnen het ontstaan van *Dark Tourism* en of dit toerisme wel zo *dark* was als de benaming doet uitschijnen. Daarbij wordt getracht nog navolgende deelaspecten op te lossen. De Eerste Wereldoorlog werd ervaren als een schok en sloeg diepe wonden. Is dit lijden terug te vinden in de reisgidsen? Hoe belangrijk was de Eerste Wereldoorlog voor het toerisme en op welke manier uit dit zich in het bronnenmateriaal? Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd toerisme in al zijn facetten massaal ingezet als propagandamiddel door nazi-Duitsland. Hoewel dit een uitzonderlijke context was,

11 R. KOSHAR, “‘What ought to be seen’: Tourists Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe”, in: *Journal of Contemporary History*, 33 (1998), p. 339.

12 R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, Oxford, 2000; R. KOSHAR, *Germany’s transient Pasts: Preservation and National Memory in the Twentieth Century*, Londen, 1998.

13 Toonaangevende werken omtrent *Dark Tourism*: G. ASHWORTH en R. HARTMANN, *Horror and Human Tragedy revisited: the Management of Sites of Atrocities for Tourism*, New York, 2005; J. LENNON en M. FOLEY, *Dark Tourism*; R. SHARPLEY en P. STONE, *The Darker Side of Travel*.

kan men zich afvragen of dit soort subjectiviteit reeds voorkwam in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Koshar bestudeerde enkel Duitsland: waren de Duitsers dan mogelijk de uitzondering op de regel en is bij de geallieerden een grotere objectiviteit terug te vinden?

Er is geopteerd om de reisgidsen als bron te gebruiken omdat ze een vernieuwend inzicht kunnen bieden bij het historisch onderzoek. Daarbij is de Belgische Westhoek de streek bij uitstek om deze vernieuwende bronnen op toe te passen. Vooreerst is de Westhoek een vrij uitgestrekte regio die refereert naar een jarenlang durend conflict.¹⁴ Dit gaf de uitgeverijen en de auteurs van de reisgidsen een zeer ruime vrijheid in het selecteren van wat bezocht zou moeten worden. Bovendien waren er verschillende landen met elkaar in conflict, wat de mogelijkheid biedt tot comparatief onderzoek: Duitse, Engelse en Franse reisgidsen kunnen met elkaar worden vergeleken en er kan worden nagegaan hoe de verschillende betrokken landen met hun oorlogsverleden omgingen.

De groep van overwinnaars zal daarbij vergeleken worden met deze van de verliezers. Burke beweert dat de geschiedenis wordt vergeten door de overwinnaars terwijl de verliezers deze telkens opnieuw herbeleven.¹⁵ Assmann meent dat het voor een natie veel gemakkelijker is om hun overwinning in herinnering te brengen dan hun verlies en dat dan ook aan een overwinning meer aandacht zal besteed worden. Hij beweert verder dat traumatische gebeurtenissen pas na verloop van vijftien jaar herdacht kunnen worden in monumenten, musea, films, enz.¹⁶ Volgens Lloyd zijn al tijdens de oorlog mensen zich ervan bewust dat de slagvelden na het gebeuren spoedig een brandpunt zullen worden van toerisme.¹⁷

De methodologie van Koshar, die zeer precies de reisgidsen ge-

14 J. LENNON en M. FOLEY, *Dark Tourism*, p. 122-127.

15 P. BURKE, 'History as Social Memory', in: *Memory: History, Culture and the Mind*, Oxford, 1989, p. 106.

16 A. ASSMANN, 'Four Formats of Memory', p. 24-26.

17 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 23-24.

bruikt bij zijn onderzoek, wordt hier gevolgd.¹⁸ De methode splitst zich op in twee delen: inhoud en vorm. Beide zullen op een kwantitatieve en kwalitatieve manier worden benaderd.

(DARK) TRAVELGUIDES

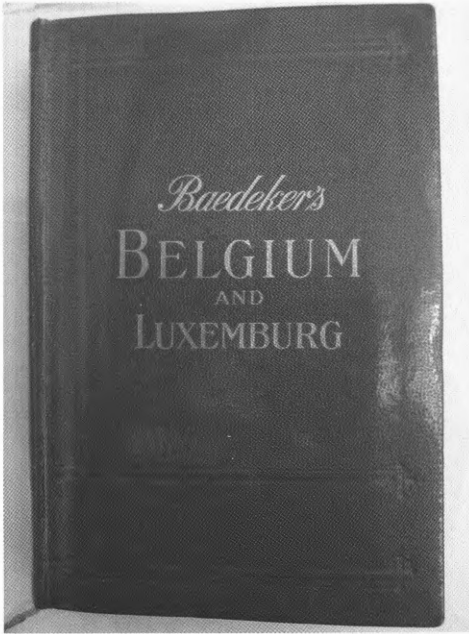
Ondanks de Europese economische crisis bloeide het toerisme op. Om de werklieden tevreden te houden in crisistijd kwam er een expansie van de betaalde vakanties, zodat ook de minder rijken in de samenleving op reis zouden kunnen gaan. Maar het meer aan vrije tijd besteedden de werklieden liever aan herstellingswerken in en rondom hun huizen. Er waren grote campagnes nodig om vakantie te promoten: reclameborden verschenen in het straatbeeld en voordelige reispakketten werden aangeboden. Ook de reisgidsen speelden hierop in: op de eerste pagina's zijn dikwijls uitgestippelde reisroutes opgenomen; volledige hoofdstukken handelen over hoe geld uit te geven ter plaatse, en goedkope hotels en restaurants te vinden. Dit alles droeg bij tot een stijging van het aantal vakantiegangers en van de economische ontwikkeling in het algemeen. Naast een beperkte investering van de overheid waren het vooral de katholieke en socialistische zuilen die met het toerisme een consumptiecultuur stimuleerden om de economie terug aan te zwengelen en tegelijkertijd de sociale harmonie weer te herstellen.¹⁹

Reisgidsen werden veel gelezen boekjes en dit, afhankelijk van de uitgeverij, door de verschillende lagen van de bevolking. Koshar schreef "The writer of [this] Handbook has endeavoured to confine himself to matter-of-fact descriptions of what ought to be seen ... without bewildering his readers with an account of all that may be seen."²⁰ De reisgids leidde de reiziger rond in ongekennde oorden en toonde de mooiste en interessantste plekjes, monumenten en musea. Reizen werd volgens Allen daarenboven

18 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 332.

19 M. BERKOWITZ, 'A 'New Deal' for Leisure: Making Mass Tourism during the Great Depression', in: *Being Elsewhere: Tourism, Consumer Culture and Identity in Modern Europe and North America*, Ann Arbor, 2001, p. 214-215.

20 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 325.

Band van de reisgids Karl BAEDEKER, 'Belgium and Luxemburg', Leipzig, 1931 (ANTWERPEN, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

ervaren als angstaanjagend. Reizigers waren bang om verloren te lopen in het onbekende. Het ontbreken van de vertrouwde sociale omgeving sloeg hen uit hun lood. Hierdoor kregen de uitgeverijen van de reisgidsen een zeer grote invloed op de reiziger.

Rond 1830 was er met John Murray's *Handbook for Travellers* een nieuwe compactere soort reisgids ontstaan, die zich onthield van onnodige details en zich beperkte tot de toeristische hoogtepunten.²¹ Hoewel vooral gericht op de hogere Engelse middenklasse, was de gids gemakkelijk verstaanbaar en bezorgde hij een uitgelijnde reisplanning.²² Veel van de reisgidsen die volgden, zouden deze aanpak gewoon overnemen.

Het handige reisformaat en de kenmerkende rode cover van

21 E. ALLEN, 'Money and little red books: Romanticism, Tourism and the Rise of the Guidebook', in *Literature Interpretation Theory*, 7 (1996), p. 214-215.

22 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 323-328.

de *Handbook for Travellers* inspireerde ook Karl Baedeker, die met zijn *Baedeker* ook de hogere middenklasse aansprak en tegen 1870 de leidende uitgever van toeristische gidsen in Europa werd.²³ Voor Thomas Cook en Grieben was het interbellum een gouden tijd: hun goedkopere gidsen mikten op de lagere inkomstenklassen die nu ook verschenen op de toeristische markt. Cook beschouwde als touroperator de reisgids als een gemakkelijk aanvullend middel om geld bij te verdienen en terzelfder tijd reclame te maken voor zichzelf en de adverteerders. Ook de kwaliteit ging erop vooruit en tegen 1930 was zijn uitgave zeer vergelijkbaar met deze van Murray.²⁴

Omdat reisgidsen ontwikkeld werden om te gebruiken tijdens de reizen zelf, waren ze compact en gericht op efficiëntie en objectiviteit.²⁵ Murray zag zichzelf als een wetenschappelijke observator en daarom werd – ongeacht de werkelijke auteur – de reisgids steeds uitgegeven onder de naam van Murray zelf. Anonimiteit zou de aanspraak op quasi-wetenschappelijkheid vergroten. Karl Baedeker deed iets gelijkaardigs: hij gaf de reisgidsen steeds uit onder de naam van de uitgeverij zodat het volledige bedrijf garant stond voor de inhoud. Deze laatste aanpak had nog meer impact.²⁶

De nieuwe reisgidsen presenteerden zich als meer informatieve en praktische, historisch accurate en vooral objectieve werken. Het gebruik van de eerste persoon enkelvoud werd uit de teksten geweerd. “In speaking of a place, one speaks of oneself” wilden de uitgeverijen vermijden.²⁷ Dat Murray aangaf zich te willen focussen op de zaken die de reiziger zou moeten zien in plaats van op alle zaken die hij zou kunnen zien, houdt echter al een begin in van een zekere subjectieve ondertoon. Wat Murray namelijk het zien waard vond, kon voor elke reiziger en gidsgebruiker heel anders

23 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 219.

24 J.M. MACKENZIE, ‘Empires of Travel: British Guide Books and Cultural Imperialism in the 19th and 20th Centuries’, in J.K. WALTON (red.), *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*, Clevedon, 2005, p. 26.

25 R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 330.

26 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 215-219

27 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 216-221, 224; R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, p. 15; R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 326.

zijn. De nieuwe gidsen wilden daarenboven meer aandacht besteden aan historische achtergrond: de eerste pagina's in de reisgidsen van Murray en Baedeker werden genummerd met Romeinse cijfers en bevatten een schat aan geschiedkundige gegevens. Deze toevoeging hield echter meteen ook weer veel ruimte in voor interpretatie.²⁸

Murray gebruikte graag citaten van bekende Engelse schrijvers om zijn reisgids mee aan te vullen, wat verband houdt met een zekere vaderlandse trots. Ook bij de *Baedeker* is dit terug te vinden: hij promoveerde *a sense of Germanness*.²⁹ Tijdens het interbellum kreeg de *Baedeker* het internationaal echter moeilijk: er was na de Eerste Wereldoorlog een algemene daling van het aantal uitgegeven reisgidsen vanwege een gebrek aan goed drukmateriaal en bovendien waren de Duitsers niet langer graag geziene gasten en investeerders in het buitenland. Duitse toeristen werden geconfronteerd met zeer strenge paspoort- en visumcontroles; ook hun wankelmunt hield hen weg van buitenlandse reizen. Tijdens de depressie werd het zelfs bijna een patriottische plicht om niet langer vanuit Duitsland naar het buitenland te reizen en zich te concentreren op het binnenlands toerisme. De goedkopere gidsen, zoals deze van Grieben, konden hiervan profiteren. Tijdens de *war books boom* (1927-1932)³⁰ werden er opnieuw meer op het buitenland gerichte reisgidsen uitgegeven in Duitsland, onder meer door Baedeker in 1930 en door Grieben in 1928 en 1930.³¹ De inhoud van de *Baedeker* werd wel aangepast aan de omstandigheden: de sociaaleconomische geschiedenis werd beperkt tot een minimum en vervangen door een meer uitvoerige uitleg over kunst en architectuur. Koshar heeft vanaf 1918 meer chauvinistische uitspraken vastgesteld en vanaf 1933 kwamen ze nog meer voor, toen het naziregime het

28 J.M. MACKENZIE, 'Empires of Travel', p. 23.

29 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 331.

30 M. CONSTANDT, *100 jaar Toerisme. Een eeuw vakantie in West-Vlaanderen*, Tielt, 1986, p. 23; R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 334; W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 109, 131.

31 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928.

nationale potentieel van toerisme begon te zien.³² Helaas kan er geen onderzoek gedaan worden naar Duitse reisgidsen na 1930, omdat er gewoon geen zijn voor de Belgische regio.

Koshar vond alvast dat “The Baedeker was the true product of the German mind. Reading the Baedeker, regardless of the language in which it was printed, was like reading a part of Germany.”³³ De *Baedeker* had zijn internationale koppositie te danken aan een goede marketingstrategie: er werden met regelmaat versies uitgegeven in verschillende talen, met name in het Engels en het Frans. Bij het vertalen werden de teksten aangepast volgens de interesses van de reizigers uit de verschillende landen.³⁴ Opvallend is dat de Franstalige editie twee jaar eerder dan de Duitstalige werd uitgegeven. Dit kan wijzen op de eerder vermelde Duitse terughoudendheid voor buitenlandse reizen, maar ook op het feit dat de gids oorspronkelijk specifiek bedoeld was voor Franse reizigers. De *Baedeker* had overigens een Franse tegenhanger: *Les Guides Bleus* van Hachette. De eerste *Guide Bleu* werd geschreven door James en Findlay Muirhead, vertalers van de *Baedeker* en *Murray*-gidsen.

Er was één koploper in het uitgeven van toeristische gidsen naar de slagvelden: de *Michelin Banden Company*.³⁵ De meeste van deze thema-specifieke gidsen hadden betrekking op Franse slagvelden. Lloyd deed uitvoerig onderzoek naar de slagvelden en betrok er Britse en Franse reisgidsen bij. Hij gebruikte vooral thema-specifieke gidsen en niet direct de meer algemene gidsen, die een ruimer publiek bereikten; ook Duitsland werd niet in zijn onderzoek betrokken. Maar net als Koshar slaagde hij er in de verbinding te leggen tussen de reisgids en *Dark Tourism*. Volgens Lloyd werd er al zeer snel getwijfeld of een toeristisch uitstapje naar de slagvelden eigenlijk wel gepast was. Een aantal reisgidsen zouden hier zelf al vraagtekens bij geplaatst hebben.³⁶ De algemene reis-

32 R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 333-334.

33 R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, p. 26.

34 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 222.

35 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 30.

36 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 20, 106.

gidsen en de oorlogsreisgidsen deden dit zeker niet: “La Belgique sort d’une période qui fut la plus mouvementée et la plus tragique de son histoire; à chaque pas, sur son sol, le voyageur en trouvera les traces lamentables ou glorieuses.”³⁷

Al in hun inleiding benadrukten vele gidsen dat de Eerste Wereldoorlog een belangrijk aspect was geworden van het toerisme naar België. De Eerste Wereldoorlog zorgde er bij Hachette en Baedeker voor dat België na de oorlog niet langer in de gidsen samen met Nederland werd opgenomen.³⁸ Een gids van Thomas Cook voor België uit 1929 meldt dat “Battlefields and war cemeteries have entered definitely into the landscape of Belgium”.³⁹

De Belgische Westhoek kreeg een duidelijk prominentere plaats dan voorheen. In een *Hachette* van 1873 zijn slechts zes regels opgenomen over Veurne, terwijl dit in 1935 is uitgebreid tot twee en een halve pagina.⁴⁰ Plaatsen zoals Kimmel, Passendale en Zonnebeke verschenen na de oorlog voor het eerst in de gidsen. Ook voor Ieper, dat altijd al populair was bij het toeristisch publiek, nam de interesse na 1914-1918 nog toe: in de *Hachette* van 1873 was een halve pagina opgenomen; in 1920 was dit verhoogd tot vier en een halve pagina. Ook in de *Grieben* ging het aantal pagina’s omhoog met twee en een halve pagina.⁴¹

Van Assmanns veronderstelling dat traumatische gebeurtenissen pas na verloop van vijftien jaar herdacht worden, is in de bestudeerde

37 ANTWERPEN, *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (EHC)*: S.N., *Belgique, Luxembourg*, Parijs, Mellotée, 1923, préface.

38 ANTWERPEN, *EHC*: A.J. DU PAYS, *Belgique et Hollande*, Parijs, Hachette, 1875 en K. BAEDEKER, *Belgien und Holland nebst dem Grossherzogtum Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1904; ANTWERPEN, *UA, SC-HSW*: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920 en K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930.

39 ANTWERPEN, *EHC*: R. ELSTON, *The Traveller’s handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, préface.

40 ANTWERPEN, *EHC*: A.J. DU PAYS, *Belgique et Hollande*, Parijs, Hachette, 1875, p. 151 en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 196-198.

41 ANTWERPEN, *EHC*: O. FIEDLER, *Belgien: Praktisches Reisehandbuch*, Berlijn, Goldschmidt, 1908, p. 127-128; LEUVEN, *KUL*: S.N., *Belgien und Luxembourg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 206-208.

reisgidsen niets te merken. In 1919 en 1920 gaf Michelin reeds gidsen uit volledig gewijd aan de oorlogssites van de Belgische Westhoek⁴² en ook Hachette had in 1920 al een gids die veel aandacht schonk aan de Westhoek en de oorlog.⁴³ Ook de inhuldigingsdata van verschillende oorlogsmonumenten ontcrachten Assmanns stelling: in 1920 werd door de *Canadian Battlefield Monument Commission* besloten tot oprichting van het monument *The Brooding Soldier*; in 1923 werd het herdenkingsteken onthuld ter ere van de deelname van de Canadese 1ste Divisie aan de Tweede Slag om Ieper⁴⁴; in 1921 werd het ontwerp gemaakt voor de Menenpoort en in 1927 volgde de inhuldiging.⁴⁵ Er blijkt dus geen *fiifteen year gap* voor te komen, maar eerder een van vijf tot tien jaar.

In latere jaren wijzigden de teksten van de gidsen in verband met het oorlogsgebeuren grondig. In 1920 beschreef de *Hachette* de geschiedenis van de oorlog nog tot in het kleinste detail; in 1935 was van deze zeven pagina's lange tekst geen volledige pagina meer over.⁴⁶ Waar in de inleiding een kort maar krachtig stukje stond over de Belgische positie tijdens de oorlog, was er in 1935 een deel algemene informatie voor in de plaats gekomen en ook de geschiedenis rond Ieper tijdens de oorlog werd verkort met twee pagina's.⁴⁷

Dit zou kunnen duiden op een desinteresse voor de oorlog die met de jaren toenam. Dit is echter een verkeerde conclusie: in de gids van 1935 ging de aandacht veel meer uit naar wat al heropgebouwd was en naar de herdenkingsmonumenten die tijdens de voorbije vijftien jaar alom opgetrokken waren.

42 ANTWERPEN, EHC: S.N., *Ypres et les batailles d'Ypres*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1919 en S.N., *L'Yser et la côte Belge*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1920.

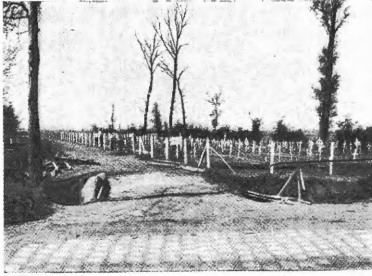
43 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920.

44 <http://www.thecanadianencyclopedia.com/articles/monuments-of-the-first-and-second-world-wars>, geraadpleegd op 14 augustus 2012.

45 <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/1422>, geraadpleegd op 14 augustus 2012; D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 108.

46 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, p. XXIV-XXXI en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. XXVIII-XXIX.

47 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, préface, p. 23-26 en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, préface, p. 118-120.

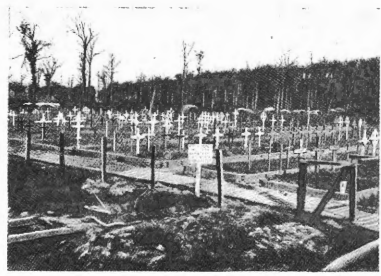
CIMITÈRE BRITANNIQUE A L'ESTRÉE DE PLOEGATEERT.

A l'entrée de Ploegateert, on voit le cimetière britannique n° 53 (photo ci-dessus). Traverser rectiligne, dans le village très abîmé. A la sortie à droite, on croise le cimetière n° 54, puis, après avoir dépassé un

LA ROUTE DE KESSEBEN.

Photo prise à l'approche du château de la Hette. Au fond, la crête de Mesines.

CIMITÈRE BRITANNIQUE.
Roule de Ploegateert à Mesines.

abri bétonné de grandes dimensions, le cimetière n° 55 ; enfin, à gauche, après le passage à niveau, le cimetière n° 56.

On traverse le bois de Ploegateert en laissant à gauche le chemin qui mène à la ferme du Petit-Pont. La route monte ; à gauche, on aperçoit les ruines du château de la Hette, bien sur le versant de la côte 63. Sur la crête, en face, apparaissent les ruines de Mesines (photo ci-contre).

En juin 1919, on ne pouvait aller directement à ce dernier village, la route étant coupée à la petite Douve.

LE CARAFORTE DE NOTRE-DAME-DE-GRACE.

La route de Mesines, bordée d'arbres dénudés, dans l'empirelois (juin 1919), prise à gauche le versant de Notre-Dame. (Voir l'illustration p. 47.)

De blz. 56 en 57 uit de toeristische reisgids *Ypres et les batailles d'Ypres*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1919. De reisgids is afkomstig uit de bibliotheek van Stijn Streuvels (BRUGGE, Provinciale Bibliotheek Tolhuis, Westflandrica 9257).

Bij Cook is er een soortgelijk proces te bespeuren: in zijn gids van 1924 was een vier pagina lange oorlogsgeschiedenis opgenomen, die in 1929 weer volledig verdwenen was en geïntegreerd in tien pagina's over de algemene Belgische geschiedenis. Wel werd er in de introductie gewezen op het ontstaan van een vierde regio naast de kust, het platteland en de Ardennen, namelijk de slagvelden.⁴⁸ In tegenstelling tot *Le Guide Bleu* uit 1935 focuste *The Traveller's handbook* zich niet meer op al wat heropgebouwd was, maar wel op de "Glistening white cemeteries, built on a general design of

48 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. XXIV-XXXIV en LEUVEN, KUL: S.N., *The Traveller's handbook for Belgium and the Ardennes*, Londen, Cook, 1924, p. 22-26.

great simplicity and dignity.”⁴⁹ Die laatste vergelijking wijst op essentiële verschillen tussen de Britse en Franse gidsen in verband met de gekozen invalshoeken en de keuze van de weerhouden te bezoeken plaatsen en gebouwen.

LIEUX DE MÉMOIRE

“Baedeker in 1844 first used asterisks to mark those extraordinary sites that hurried travelers were to see, and later he added a second asterisk to ‘especially stellar attractions’”.⁵⁰ *Lieux de mémoire* betekent letterlijk ‘plaatsen van herinnering’. Nora bedacht deze term op zoek naar een oplossing voor het probleem van de eigentijdse Franse geschiedenis. Frankrijk was veranderd en volgens hem moest zijn geschiedenis mee evolueren. Geschiedenis kon niet langer een chronologisch geordend verhaal zijn van belangrijke gebeurtenissen, maar wel een geschiedenis van de herinnering aan deze gebeurtenissen die ondertussen al lang voorbij waren. Deze geschiedenis moest zich concentreren op de plaatsen waaraan deze herinneringen zich hadden gehecht: *les lieux de mémoire*.⁵¹

Voor het benaderen van toerisme, en in het bijzonder van *Dark Tourism*, is dit een zeer interessant uitgangspunt. Het geheugen hecht zich aan bepaalde plaatsen vast. Op deze herinneringsplaatsen staan de bezoekers in verbinding met het verleden. Het kan een persoonlijk verleden zijn, maar ook een collectief verleden dat in gemeenschap herdacht moet worden.

Door de jaren heen zou volgens Dorsman, Jonker en Ribbens het historisch besef een evolutie doorgemaakt hebben. Centraal binnen dit historisch besef staat onenigheid over wat moet bewaard worden, maar ook over wat moet herinnerd worden. Nationalisme komt hierbij in beeld. Het herdenken van het collectief verleden

49 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. XII.

50 R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 331.

51 P. NORA, *Les Lieux de mémoire*, Parijs, 1997; J. TOLLEBEEK, ‘Vaut le voyage. De Belgische plaatsen van herinnering’, in: J. TOLLEBEEK (red.), *België, een parcours van herinnering*, 1, Amsterdam, 2008, p. 13-14.

Foto van het Duitse oorlogskerkhof met gedenkhal in Leffinge (Middelkerke), omstreeks 1930. De gedenkhal werd in 1915 gebouwd naar een ontwerp van *Feldwebel Löwenstein*. Tijdens de oorlogsjaren zijn er ongeveer 1.698 met naam bekende Duitse soldaten op het erbij aansluitende kerkhof begraven. In uitvoering van een overeenkomst uit 1954 werden alle lichamen overgebracht naar het *Soldatenfriedhof* van Vladslo en het plaatselijke gemeentebestuur kreeg de toelating op de vrijgekomen ruimte een burgerlijke begraafplaats in te richten. Deze laatste werd in 1957 opengesteld. Het Duitse opschrift 'Niemand hat grössere Liebe denn die, dass er sein Leben lässt für seine Brüder' rond het Christushoofd op de gedenkhal werd verwijderd. Het gebouw zelf is bij Ministerieel Besluit van 10 juni 2002 beschermd als monument (SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, BE PAWV A/Fotoverzameling/F.V. 64623).

door middel van optochten en ceremonies zou niet meer 'in' geweest zijn. De meer plechtige herdenkingswijzen leken vervangen door toeristische uitstapjes en excursies, het bezoeken van slagvelden, musea en oorlogsmonumenten.⁵² De verklarende tekstbordjes bij tentoongestelde stukken en locaties, de zorgvul-

52 L. DORSMAN, E. JONKER en K. RIBBENS, *Het zoet en het zuur*, p. 10-15.

dig geselecteerde foto's en de berekend gemonteerde documentaire filmpjes creëerden een beeld over dat verleden. Zelfs kon een zorgvuldige selectie in wat als cultureel patrimonium beschouwd en gepromoot werd bijdragen tot de vorming van een nationale identiteit. Bepaalde vormen van toerisme werden gesteund, juist ter bevestiging van de eigen culturele en politieke identiteit. Deze manier van herinneren en herdenken kan men plaatsen onder het *Dark Tourism*: de exploitatie van *dark sites* met als doel "being able to create or enhance group or national identity, to align with a particular victim group, to reinterpret past events, to meet contemporary political agendas, to erase or deny a particular past and to celebrate victory."⁵³ Dit proces werd ondersteund en mogelijk zelfs gevoed door reisgidsen, die met een uitgekiend sterrenstelsel aangeven wat de moeite waard is om te bezoeken en waar iedereen zeker moet geweest zijn.

Na de Eerste Wereldoorlog is er veel veranderd in het toeristisch landschap. Er ontstond een kloof tussen Duitsland en de geallieerde landen, herdenkingsmonumenten verschenen her en der in het landschap, en steden en dorpen waarvan tot hiertoe niemand gehoord had, werden plots veel bezochte toeristische sites. Vooral het aantal monumenten nam sterk toe, in het ene land weliswaar meer dan in het andere. Nora verwees naar Duitsland als *memory-nation*: er zou een Duitse nostalgie bestaan, anders dan bijvoorbeeld in de Engelse of Franse manier van herdenken. Maar was Duitsland wel echt zo afwijkend van de andere landen?⁵⁴ Ook in Frankrijk werden heel wat, zo niet het meest, oorlogsmonumenten opgericht.⁵⁵ De Fransen zouden vooral aandacht hebben willen geven aan de gesneuvelden zonder individuele graven. Om te vermijden dat de herinnering zou vervagen, werden de namen van de overledenen nauwgezet in de monumenten gegraveerd. Die vele onbekende namen zijn een representatie van het verlies

53 R. SHARPLEY en P. STONE, *The Darker Side of Travel*, p. 148-151.

54 R. KOSHAR, 'Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth Century Germany', in: J.R. GILLIS (red.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, 1994, p. 215-218.

55 A. BOSCH, *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989*, Nijmegen, 1997, p. 39.

dat Frankrijk geleden heeft en tegelijkertijd een aanspraak op een plek in de geschiedenis.⁵⁶

Duitsland was na de Eerste Wereldoorlog niet in staat om de Duitse sites in België en Frankrijk te bewaren. Het werd niet toegelaten, in het verlengde van het Verdrag van Versailles, door de geallieerden en er waren ook geen middelen na de oorlogsnederlaag en de daaropvolgende economische depressie. In 1933, met de opkomst van het naziregime wijzigde dit volkomen: er was weer nieuw geld dat kon aangewend worden voor restauratie en bewaring.⁵⁷ In de Belgische Westhoek hadden de Duitsers een zware nederlaag geleden en er waren maar weinig Duitse sites overgebleven. Welke Britse sites konden ze niet negeren en werden opgenomen in hun reisgidsen? Zijn het overduidelijk de slagvelden waarin zij het meest betrokken waren die in de *spotlight* werden gezet, of ging hun aandacht toch naar andere zaken uit?

Naast het systeem om de *most stellar attractions* te waarderen met één of twee sterren⁵⁸, was er in de reisgidsen nog een manier om aan te geven wat als belangrijk geacht werd en wat als minder belangrijk. Vooral in de gidsen van Baedeker en Hachette werd er regelmatig gewisseld in de grootte van lettertype,⁵⁹ werden belangrijke plaatsen in het vet of zelfs in een ander lettertype gedrukt, of nog in cursief geplaatst. Daarnaast wijst natuurlijk ook het aantal toegekende pagina's of regels op het belang dat men hechtte aan een bepaalde locatie.

Uit een vergelijking van de reisgidsen komt overduidelijk naar voor dat Ieper de meeste aandacht kreeg. Het was tijdens de oorlog een knooppunt geweest, vlak naast het front in het midden van Englands Ieperboog, *the Ypres Salient*, en het had vier jaar

56 D.J. SHERMAN, 'Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I', in: J.R. GILLIS (red.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, p. 189, 207.

57 R. KOSHAR, 'Building Pasts', p. 223.

58 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 331.

59 R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, p. 36.

lang ononderbroken in de vuurlinie gelegen.⁶⁰ Hierdoor had de stad vooral voor de Britten een speciale waarde gekregen. Men zou dan ook verwachten dat, zeker in de reisgidsen van Cook, Ieper in verhouding tot andere steden een opvallende plaats zou innemen. Toch is dit niet echt meer dan in de andere gidsen: *The Traveller's handbook to Belgium* besteedt drie pagina's aan Ieper⁶¹, maar ook de gidsen van Grieben en Hachette bieden evenveel⁶². Merkwaardig is wel dat de Baedeker-gidsen de meeste fascinatie vertonen voor de stad; niet alleen is er een zeer uitvoerige beschrijving, maar ook alle mogelijke bezienswaardigheden lijken vermeld.⁶³ De Engelstalige uitgave is echter nog een pagina uitvoeriger dan de Duitse. De gidsen hebben ongeveer allemaal even veel interesse in de algemene bezienswaardigheden: de Grote Markt, de vlees- en lakenhallen, de Sint-Maartenskerk en het Bellegodshuis.

Voor de oorlogsmonumenten en begraafplaatsen zijn er wel verschillen. De Duitse *Baedeker* wijdt niet lang uit over de iets minder bekende Engelse monumenten of gedenkplaatsen; de Britse uitgave daarentegen gaat hier wel dieper op in en neemt zelfs Ierse gedenktekens, zoals het *Celtic Cross* ter ere van de Ierse 16de divisie, op.

Er is niet enkel informatie toegevoegd in de Britse uitgave, maar sommige monumenten en begraafplaatsen zijn ook weggelaten, zoals het monument voor de Franse piloot Georges Guynemer, die met zijn vliegtuig in 1917 spoorloos verdwenen was tijdens een missie rond Langemark en in Frankrijk beschouwd wordt als een nationale held. Ook het aandeel van de Duitse begraafplaatsen is tot het uiterste minimum beperkt: er wordt enkel verwezen

60 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 235.

61 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. 17-21; LEUVEN, KUL: S.N., *The Traveller's handbook for Belgium and the Ardennes*, Londen, Cook, 1924, p. 44-48.

62 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 119-122; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 194-197.

63 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 234-238.

naar het bestaan van Duitse begraafplaatsen rond Ieper en naar hun uitzicht.⁶⁴

Naast Ieper werd ook de regio rond de stad behandeld, waar vele oorlogsherinneringen aan verbonden zijn.⁶⁵ Vóór de oorlog waren het dorpen onbekend in het toeristisch landschap omdat ze weinig intrinsieke aantrekkingskracht hadden. Lloyd beschouwt ze in dit verband als *imaginary landscapes*. Het was niet de site zelf die de reiziger aantrok, maar de associatie met de gebeurtenissen uit het verleden.⁶⁶

Opnieuw bevat de Engelstalige *Baedeker* de meest uitgebreide uitleg, zoals bijvoorbeeld in verband met de *Lone Tree Crater*, de grootste krater ontstaan door bombardementen in de Westhoek. Enkele jaren na de oorlog was de krater veranderd in een klein meer, dat werd omgedoopt tot oorlogsmonument en door de Engelsen tot *Pool of Peace* werd uitgeroepen.⁶⁷

De uitgeverij Grieben had weinig voeling met de streek en slechts in kleine letters is de omgeving rond Ieper beschreven: “Da Ypern im Mittelpunkt der Kämpfe in Flandern lag, ist jeder einzelne Ort der Umgebung mit Kriegserinnerungen gesättigt”; verder wijst de *Grieben* enkel nog op de aanwezigheid van Duitse, Belgische, Engelse en Franse begraafplaatsen zonder er de precieze locaties bij te vermelden.⁶⁸

In de *Michelin* en de *Hachette* zijn de bekendste sites opgenomen: het Ypres Salient War Museum, Hill 60 en 62, en Tyne Cot.⁶⁹

De reisgidsen van Cook bevatten, tegen de logische verwachtingen in, eerder weinig informatie. In de inleiding van de gids uit 1924 wordt aangestipt dat een afgedrukt sterretje bij een dorps-

64 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 50-54, 56.

65 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 236.

66 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 112, 122.

67 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 56.

68 LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 196.

69 ANTWERPEN, EHC: S.N., *Belgique, Luxembourg, Pays Rhénane, Sud de la Hollande, Clermont-Ferrand*, Michelin, 1930, p. 412-415 en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 120-122.

of stadsnaam erop wijst dat er een militaire begraafplaats is.⁷⁰ Het lijstje van dorpen rond Ieper is op die manier wel heel snel afgehandeld. In 1929 werd dit systeem afgeschaft en is de uitleg wat uitgebreider, maar helemaal nog niet zoals in de Duitse of Engelstalige *Baedeker*.⁷¹

Dat de gidsen na 1930 meer uitleg opnamen over de streek rond Ieper, de voormalige *The Ypres Salient*, hangt samen met het feit dat de monumenten en begraafplaatsen er stilaan een vaste plek in het landschap hadden gekregen. Lloyd meent dat dit *imaginary landscape* van het westelijk front, met sites die zoveel toeristen aantrokken, door de tijd heen veranderingen doormaakte, vooral dan in Frankrijk.

De eerste jaren na de oorlog lag de focus op de sites van dood en destructie; deze trokken reizigers aan die uit waren op spanning en het ervaren van de oorlogshorror. Terzelfder tijd herinnerden deze sites ook aan het lijden van Frankrijk en de schanddaden van Duitsland. Maar het landschap in Noord-Frankrijk en België wijzigde door de terugkeer van de streekbewoners, die hun huizen kwamen heropbouwen. Na verloop van jaren was er op sommige plaatsen nog maar weinig te zien van de oorlogsverwoestingen. In die tweede fase van de reconstructie verschoof het zwaartepunt van de aandacht voor de paar overblijvende slagvelden naar de begraafplaatsen en herdenkingstekens. Lloyd ziet bij deze verschuiving een diepere appreciatie ontstaan voor de heldenmoed en de opofferingen van de soldaten. Natuurlijk lag onmiddellijk na de krijgsverrichtingen alles er nog bij als een *Trümmerhaufen* en men kon zich toen enkel concentreren op de horror van de oorlog en de verwoestingen. Maar toch lijkt de overgang naar die tweede fase een verschuiving in perceptie mee te brengen: de geschiedenis van lijden bleek te zijn vervangen door een geschiedenis van hoop en heropbouw.

70 LEUVEN, KUL: S.N., *The Traveller's handbook for Belgium and the Ardennes*, Londen, Cook, 1924, p. 47-48.

71 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. 21-22 en K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 53-56; ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 236-239.

Ook in de meeste reisgidsen is deze overgang vast te stellen. Aanvankelijk werden het oorlogsverloop en de krijgshandelingen minutieus geschetst; enkele jaren later heroriënteerden de gidsen zich op de toekomst: op de heropgebouwde monumenten, de afgewerkte begraafplaatsen en de vele nieuwe herdenkingstekens. De Britse begraafplaatsen werden uniform ontworpen, ongeacht rang of stand: "Each cemetery has long rows of white headstones, seperated by flower beds and strips of close-cropped grass"⁷². De Duitse begraafplaatsen zijn eveneens gekenmerkt door een uniformiteit: elk graf is gemarkeerd met een simpel houten kruis.⁷³ Op deze manier representeerden deze begraafplaatsen de eenheid van de natie. Als hoogtepunt in de verering van de heldenmoed en opoffering van de (dan wel Britse) soldaten werd vanaf 1928 elke avond bij de Menenpoort de *Last Post* gespeeld. Dit was, en is ook nu nog steeds, voor velen het hoogtepunt van een bezoek aan de Westhoek.

De verschillende dodensteden, gedenktekens en *memorabilia* waren bedoeld om te verwijzen naar de offers van tijdens de oorlog, die ervoor hadden gezorgd dat de overblijvende bevolking een kans had gekregen op een beter leven. Ze moesten de herinnering aan de oorlog levendig houden in de hoop dat zoiets gruwelijks nooit meer zou kunnen plaatsvinden.⁷⁴ Die bedoelingen werden niet ingelost en mislukten door de opkomst van een nationalisme dat zich als een ziekte doorheen Europa verspreidde.⁷⁵

Ook in de reisgidsen dook dit nationalisme onmiskenbaar op. In de Britse en Franse gidsen worden Duitse begraafplaatsen zoveel mogelijk genegeerd. De gidsen van Cook namen Diksmuide, dat tijdens de oorlog werd verdedigd door de Franse infanterie en het Belgisch leger, en volledig verwoest was door Duitse bombardementen, en ook Veurne niet op in hun pagina's. Ze concentreerden zich liever op de sites waar de Britten in betrokken waren geweest,

72 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114, 118, 122-124.

73 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 53.

74 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114, 122-124, 127.

75 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 24-25.

Voorzijde van de gedenkkaart uitgedeeld aan de aanwezigen bij de 'Last Post'-plechtigheid onder de Menenpoort te Ieper, 1935 of 1936 (SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, BE PAWV A/Fotoverzameling/F.V. 63387).

wat volgens Lloyd typisch is voor de Engelse toeristische cultuur.⁷⁶ Zeebrugge bijvoorbeeld en het incident met de *Vindictive* zijn wel manifest beschreven.⁷⁷

Die openlijke uitingen van nationaal sentiment gingen verder dan het selecteren van bepaalde sites boven andere. Er werden over en weer verwijten geformuleerd en de gidsen lijken allemaal eigen ideeën te hebben gehad over het juiste verloop van de oorlog.

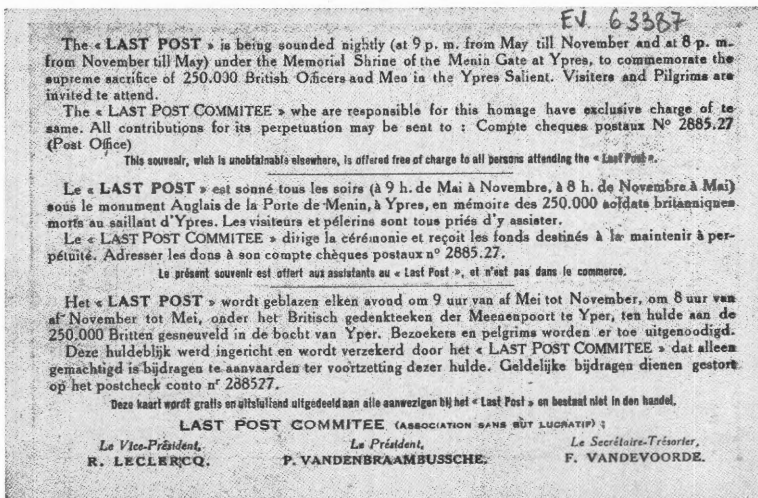
ANOTHER WAY OF SEEING THINGS

De Eerste Wereldoorlog was een nationalistische oorlog bij uitstek. Het Franse revanchisme en het gebruik van propaganda

⁷⁶ D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 100.

⁷⁷ ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's Handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. 2, 13.

De *Vindictive* was een oorlogsschip van de *Royal Navy* dat op 9 mei 1918 tot zinken werd gebracht in de haven van Zeebrugge. De actie werd ondernomen door de *Royal Navy* zelf om de haventoeegang te blokkeren voor de Duitsers, zodat deze zouden moeten opereren vanuit meer afgelegen havens. De gezonken *Vindictive* blokkeerde echter slechts een gedeelte van de haventoeegang. De missie had met andere woorden gefaald. Toch wordt deze actie in Groot-Brittannië herinnerd als een heldendaad die zeer dichtbij het succes kwam.

Achterzijde van de gedenkkaart uitgedeeld aan de aanwezigen bij de 'Last Post'-plechtigheid onder de Menenpoort te Ieper, 1935 of 1936 (SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, BE PAWV A/Fotoverzameling/F.V. 63387).

droegen daar sterk toe bij. Niet alleen in Duitsland maar ook in Engeland, Frankrijk, Italië en andere landen kende het nationalisme een bloeiperiode.⁷⁸ Na de Eerste Wereldoorlog raakte het klassiek nationalisme volgens Bosch in diskrediet en verdween wat naar de achtergrond terwijl internationale verzoening hoog op de agenda's kwam te staan.⁷⁹

Deze stellingen staan wel in schril contrast met wat te lezen is in de reisgidsen. In 1919 en 1920 gaf Michelin twee gidsen uit volledig gewijd aan de Westhoek: "Michelin published a massive and detailed multi-volume guide to the battlefields that is as informative as it is moving and filled with anti-German sentiment".⁸⁰ Op één pagina haalde de auteur van de reisgids niet minder dan tien keer het woord "vijand" aan.⁸¹ In de gids van Hachette uitgegeven in 1920 werd de haat tegenover de Duitsers nog scherper gesteld: "Mais ces violences inutiles n'eurent pour effet que de fair hair les

78 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 31.

79 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 42.

80 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 334.

81 ANTWERPEN, EHC, S.N., *L'Yser et la côte Belge*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1920, p. 10.

Allemands qui se heurtèrent désormais partout à l'attitude fière et méprisante de la population belge."⁸² *Le Guide Bleu* uit 1935 ging in dezelfde richting mee.⁸³ In de reisgidsen van Cook was er veel minder nadruk op het 'barbaarse geweld' van Duitsland.

Dit onderscheid strookt met Lloyds stelling, gebaseerd op de Baedeker reisgidsen voor de Noord-Franse slagvelden, over de van elkaar afwijkende Belgisch/Franse en Engelse oorlogsherinneringen. In de Engelstalige en Duitse versies is vermeld dat er in de steden Aarschot en Dinant honderden inwoners werden neergeschoten door de Duitsers als reactie op civiele sluipschutters. In de Franse versie is het gedeelte over de vrijeschutters achterwege gelaten. De inwoners van Aarschot en Dinant trokken naar de rechtbank om deze laatste, volgens hen, misrepresentatie van de feiten recht te zetten. Ze vonden dat de reisgidsen moesten vermelden dat de Duitse actie een niet geprovoceerde gruweldaad was.⁸⁴

Voorals Frankrijk wilde Duitsland zo goed mogelijk onder controle houden en de Duitsers voelden zich zwaar vernederd door de nederlagen tegen de Franse legers. De Franse bezetting van Duitsland en de aansluitende bevrijdingsoorlogen werden in de nationale herinnering in leven gehouden en vormden de basis voor de Duitse nationalistische eisen.⁸⁵ Er werden tijdens het interbellum allerlei initiatieven genomen om de relaties tussen Duitsland en Frankrijk te stabiliseren, die uiteindelijk allemaal tot niets leidden.⁸⁶ Groot-Brittannië stelde zich minder vijandelijk op: het concentreerde zich vooral op de *dominions* en de koloniën, en wenste Duitsland niet geheel en al klein te krijgen. Het zag

82 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, p. XXVII.

83 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 118-119.

84 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 119.

85 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 28-29.

86 Tot deze initiatieven hoorden onder andere de Volkenbond (1919), een supranationale organisatie opgericht met de intentie het ontstaan van nieuwe conflicten en oorlogen te voorkomen; een ander is het verdrag van Washington, waaronder het vlootverdrag van Washington (1922) viel met beperkingen op de grootte en de bewapening van de belangrijkste typen oorlogsschepen.

Duitsland als een belangrijke handelspartner en als een tegengewicht tegen Frankrijk.

Uiteindelijk wilde elk land de eigen positie binnen Europa en de wereld consolideren en versterken. Het nationalisme kende een bloeitijd tijdens het interbellum, wel werd het in bepaalde landen wat getemperd om de vrede te vrijwaren en oorlog te vermijden. Zo waren er onder meer de *Erfüllungspolitik* van Stresemann (1923-1929),⁸⁷ het verzoenende Verdrag van Locarno (1925)⁸⁸ en – als laatste middel – de *Appeasement* politiek⁸⁹. Maar de besluiten van Versailles hadden voor zoveel conflictstof gezorgd dat er van toenaadering nauwelijks sprake kon zijn. Duitsland was niet alleen verneerd door de oorlog maar moest daarenboven vaststellen dat grote groepen Duitsers onder buitenlands (Frans) bestuur leefden.⁹⁰ Zelfs in de Duitse toeristische gidsen is vast te stellen dat men zich niet wilde verontschuldigen voor de oorlogsdaden: “Ici fut arrêté l’envahisseur 1918”, ähnliche Steine sollen errichtet werden entlang der äußersten Linie, welche die deutschen Truppen bei ihrem Vormarsch in den Jahren 1914/1918 erreicht haben⁹¹. Hoe de *Grieben* een omslag maakte van ‘hier werd de indringer een halt toegeroepen’ naar ‘het was tot zo ver dat de Duitse troepen hun opmars hebben kunnen maken’ is veelzeggend. Ook in de historische inleiding van de gids wordt de oorlogsverklaring aan België goedgepraat: er zou tot tweemaal toe vriendelijk gevraagd zijn of de Belgische grens kon overgestoken worden, wat tot twee keer toe geweigerd werd en wat tot gevolg had dat hierdoor “würde man gezwungen (sein), Belgien als Feind zu betrachten”⁹².

87 *Erfüllungspolitik* of *fulfilment politics*: Duitsland zou proberen te voldoen aan de eisen van Versailles in de hoop dat wanneer de geallieerden inzagen dat dit gedoemd was te mislukken, het verdrag zou aangepast worden..

88 Verdrag van Locarno: de landsgrenzen die waren ontstaan door het Verdrag van Versailles werden erkend door Duitsland, België, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië, Polen en Tsjecho-Slowakije en de toetreding van Duitsland tot de Volkenbond werd voorbereid.

89 *Appeasement* politiek: het maken van politieke of materiële concessies tegenover een vijandelijke grootmacht om een dreigend conflict alsnog te vermijden.

90 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 42-44, 233, 251.

91 LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 192.

92 LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 28-29.

Alhoewel de *Baedekers* heel wat objectiever zijn dan *Grieben*, kunnen er ook in de verschillende taalversies merkwaardige afwijkingen gevonden worden. Van 22 tot 29 oktober 1914 vonden er bijzonder bloedige gevechten plaats, die ook niets opleverden langs de lijn Bikschote-Langemark-Zonnebeke. De reisgidsen van *Grieben* en van *Baedeker* zagen hier Duitse 'krijgsvrijwilligers' die onder gezang van Duitse liederen de dood instormden.⁹³ Er klinkt een zekere Duitse trots uit de tekst voor het offer dat deze dappere, zingende soldaten hadden gebracht voor het vaderland. In de Engelstalige uitgave is de passus met de vrijwilligers verdwenen en is er plots sprake van een Duitse gasaanval.⁹⁴ In de Duitse *Baedeker* zijn wel de monumenten vermeld die werden opgericht om de slachtoffers van de gasaanval te herdenken, maar in de chronologische uiteenzetting van de veldslagen is er dan weer niets over aangehaald. Bij *Grieben* is hierover niets opgenomen. Aan geallieerde zijde leverde de opening van de sluizen bij Nieuwpoort afwijkende visies op. In de reisgidsen van *Grieben* en in de Duitstalige en Engelstalige versies van *Baedeker* wordt dit gebeuren vermeld bij de geschiedenis over de slag bij Ieper.⁹⁵ De andere Britse en Franse gidsen laten dit verhaal achterwege.

Volgens Assmann is deze soort van selecties van gebeurtenissen van belang bij de constructie van een nationale identiteit. Enkel de sites uit het verleden die een positief zelfbeeld versterken, worden opgenomen bij het cultureel patrimonium en in het nationale geheugen. Voor een naar hegemonie strevende natie is het gemakkelijker zich de overwinningen te blijven herinneren dan de verliezen. Bij de verwerking van beiden nestelt de natie zich dan ofwel in de rol van trotse winnaar of in die van slachtoffer. Welke rol er wordt gekozen kan ook worden ingegeven door de

93 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 237; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 190.

94 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 54.

95 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 237; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 190.

wijze waarin het land optrad tijdens de oorlog: als aanvaller of als aangevallene.⁹⁶

In de reisgidsen blijken zowel de geallieerden als hun Duitse tegenstanders zich tegelijkertijd te nestelen in een slachtofferpositie als in de positie van winnaar. Dit staat dus in contrast met de stelling van Burke die beweert dat de geschiedenis zou worden vergeten door de overwinnaars.⁹⁷ Zo is er niets terug te vinden in de Duitse reisgidsen over *La victoire de Messines* (juni 1917) die een belangrijke doorbraak meebracht voor de geallieerden⁹⁸, maar wel over Diksmuide dat na een zware strijd in het najaar van 1914 door de Duitse legers veroverd werd.⁹⁹ In de Franse gidsen werd er enkel gesproken over de evacuatie van Diksmuide op 10 november van dat jaar.¹⁰⁰

BESLUIT

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog begon de Belgische Westhoek een prominente plaats in te nemen in de toeristische gidsen of reisgidsen. Lloyd zag hierbij twee fasen. Tijdens een eerste fase, onmiddellijk na de krijgshandelingen, leggen de gidsen de nadruk op de verwoestingen, het lijden en de oorlogsgruwel waarvan de schuld bij het Duitse volk gelegd werd.¹⁰¹ Bosch meent dat onmiddellijk na de oorlog het felle nationalisme even zou gaan liggen zijn om plaats te maken voor internationale verzoening. Die verzoenende taal is niet terug te vinden in de reisgidsen: de *Michelin* en de *Hachette* fulmineren hevig tegen Duitsland en wijzen op het drama dat zich heeft voltrokken in de Westhoek. De Fransen zijn echter sterk nationalistisch ingesteld en leven al zeer lang op gespannen voet met Duitsland;¹⁰² bovendien was de Duitse aanval tegen hen gericht. De

96 A. ASSMANN, 'Four Formats of Memory', p. 25-28.

97 P. BURKE, 'History as Social Memory', p. 106.

98 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 118.

99 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 237.

100 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 118.

101 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114.

102 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 28-29, 42.

Britse gidsen zijn rustiger in hun relaas over het oorlogsdrama in de Westhoek. Zij concentreren zich op de plaatsen waar het Britse leger actief was.¹⁰³ Groot-Brittannië had op dat ogenblik ook andere belangen: namelijk het behoud van de kolonies en *dominions*, en het behoud van Duitsland als belangrijke handelspartner en tegengewicht ten opzichte van Frankrijk.¹⁰⁴

In de Duitse reisgidsen wordt er veel minder gewezen op de gruwelen van de oorlog. Wel geven zij aan dat Diksmuide, Ieper en andere plaatsen volledig verwoest werden en dat er hevige gevechten hadden plaatsgevonden langs de gehele linie, maar zij beperken zich in het gebruik van negatieve adjectieven.

Hoe *dark* het toerisme dus was, hing af vanuit welk perspectief het werd beleefd. Niet oorlogswinst of oorlogsverlies waren daarbij bepalend, maar wel het kamp waartoe men behoorde: tot het kamp van de aanvallers of dat van de aangevallenen. De Franse reisgidsen creëerden dan ook veruit het 'donkerste' toerisme.

Naarmate de jaren vorderden, heroriënteerden de gidsen zich op een boodschap van hoop en herstel. Hoewel het drama duidelijk nog niet vergeten was, was de horror al heel wat verder te zoeken. Dit bracht volgens Lloyd ook met zich mee dat de Duitse gruweldaden samen met het verdwijnen van de puinhoop mee vervaagden.¹⁰⁵

Ondanks het ontstaan van hoop op nationaal herstel bleven de anti-Duitse sentimenten toch even sterk of zelfs sterker doorleven. Langs Duitse kant ging het van kwaad naar erger: in 1933 kwam het naziregime aan de macht dat Europa regelrecht naar een Tweede Wereldoorlog zou leiden.

103 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 100.

104 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 44-45, 233.

105 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114.

Boekbesprekingen

Rituele betekenissen in vijftiende-eeuwse motetten

No musical form underwent such a metamorphosis in form and usage as did the motet from its first appearance in the thirteenth century until its apogee in the late fifteenth and early sixteenth centuries. In this book Professor Nosow explores the role of the motet in four geographic areas of compositional activity, London, the Veneto, Bruges and Cambrai, during the first three quarters of the fifteenth centuries, when the genre changed radically.

The book is divided into four double chapters, one for each area. In the odd-numbered chapters case studies are offered, followed by theoretical discussions based on the material discussed, connecting the music and the larger ceremony, sometimes reconstructing the ceremony in great detail. The even-numbered chapters deal more with the "Sociological role for the motet", covering subjects such as "The motet as ritual ambassador", "Contemplation and Community" and "The Agincourt Celebrations" (for the return of King Henry V to London after the famous battle in 1415). This book is highly recommended, not just to musicians and musicologists but also to social historians, students of liturgy and the general reader with an interest in this period. Two caveats however: as the book of necessity contains a great deal of technical musical expression, the reader is advised to do some background reading into music of the period. The temptation to skip the music sections should be avoided as the overall sense of unity of the book will be lost. The temptation to read only the area of one's interest should also be resisted as a great amount of interesting material will be missed. For example in 1438 and 1439 the Master of the Choirboys in Treviso Cathedral, Pietro Rosso, received not only a pair of gloves (a common award) but three gold ducats for teaching the art of singing to the boys playing the Angel Gabriel and the Virgin Mary, as well as to the boys who played the angels. However in 1443 a substitute from the same cathedral, Giacomo da Mantua, was required and he was also paid three gold ducats but of a higher weight and therefore worth more.

One of the most important mass settings from the mid-fifteenth century was the *Missa Spiritus almus* by Petrus de Domarto. Although this work is rarely heard today (there is an excellent recording by the Binchois

Consort, Hyperion CDA 67319), it had a great influence on contemporary and later generations of composers such as Antoine Busnois and Johannes Ockeghem. Domarto, an Italian, was employed in Antwerp in 1448 and Tournai in 1451. Although he had no known connection with Brugge, Professor Nosow in the first chapter of the Bruges section, puts forward a compelling case that this work was performed in the Onze-Lieve-Vrouwekerk on the feast of the Assumption annually between 1451 and 1466. The role of the motet in Sint-Donatiaan and for the feasts of the Three saints or *Drie Saintinnen* (Mary Magdalene, Katherine and Barbara), of Saints Cosmos and Damian and the “Lof” of Onze-Lieve-Vrouw van der Sneeuw develop earlier research by Reinhard Strohm in his indispensable *Music in Late Medieval Bruges* (Oxford, 1985). In these Nosow not only deals with the motet, but offers also fascinating small details of the liturgy and processions, such as the processional bell for the procession of the Three saints was “Salvator”. Other chapters concerning Brugge deal with “Contemplation” and “Sight and Sound”.

The book is provided with appendices giving transcriptions, but not translations, of accounts, foundations charters etc. in Latin and Dutch and an extensive bibliography of both primary and secondary sources.

Given that this is a thoroughly researched and excellently written book, it may seem petty to criticize it in any way. Although at times, areas are sometimes mentioned in the same chapters there is no attempt to compare each area or to show in any great depth how they may have influenced each other. These areas were linked directly and indirectly commercially, politically and artistically. Leaving aside the enormous influence that the English composers John Dunstable and John Plummer had on European music in general, Flemish singers and composers were prized in Italy, while Italian bankers were prominent in Brugge and there was a thriving export of art works to Italy from Flanders. Brugge was one of the main ports from England to mainland Europe at the time and English cloth and wool traders carried on their daily business in Flanders (one thinks of the English Nation in Brugge with William Caxton as their Governor in 1462). The Low Countries and Northern France were also the main destination of “political refugees” from the War of the Roses. Given all of this some “cross-fertilization” of ideas must have been inevitable, but little reference is made of this in the book. This may be a promising line for fruitful research.

Rodney Baldwin

Robert NOSOW, *Ritual Meanings in the Fifteenth-Century Motet*. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012. - xvi, 275 p.: ill. - ISBN 9780521193474

Kasteel “De Haar”, de familie Van Zuylen en Brugge

Toen de vrijgezel Anton-Martinus van Zuylen van Nijevelt (1708-1801) als laatste van de katholieke Noord-Nederlandse Van Zuylens het hoofd neerlegde, was de door hem aangeduide algemene legataris zijn in Brugge wonende verre neef Jean-Jacques van Zuylen van Nyevelt (1752-1846), oudste zoon van Jean-Bernard van Zuylen van Nyevelt en van Isabelle du Bois de Leyseele. Anton was een achterkleinzoon en Jean-Jacques een achter-achterkleinzoon van de katholieke Pieter Frederic van Zuylen (1604-1691) en van Olympia Sindico (1610-1654). Omwille van deze overdracht aan een lid van de in Brugge goed ingeplante familie Van Zuylen, is er een band tussen deze stad en het kasteel De Haar dat deel uitmaakte van de erfenis.

Aanvankelijk had Anton-Martinus zijn testament opgesteld in het voordeel van de vader van Jean-Jacques, de schepen en postmeester Jean-Bernard van Zuylen van Nyevelt (1721-1791), maar toen deze overleed kwam de oudste zoon in de plaats. Ook al waren de Zuid-Nederlandse Van Zuylens toen al tamelijk ver verwijderde familie, ze waren toch nog altijd de meest nabije verwanten van de uitgestorven Utrechtse tak. Dat ze daarbij katholiek waren, zal een bijkomende reden geweest zijn voor de Van Zuylens van de Snaafburg, die omwille van hun geloofstrouw heel wat hadden doorstaan, om zich niet te wenden tot de andere Noord-Nederlandse takken, die hervormd waren.

Dat Anton-Martinus koos voor Jean-Bernard en vervolgens voor Jean-Jacques, kan wel enige verwondering wekken. Men zou immers mogen verwachten dat, als hij dan toch de aloude feodale gebruiken volgde om de meest nabije familie als erfgenaam te nemen, hij zich zou gewend hebben tot de oudere broer van Jean-Bernard, Jacques Antoine van Zuylen van Nyevelt de Gaesbeke (1719-1779). In 1777 hadden Anton-Martinus en zijn broer Pieter een verklaring ondertekend waarin ze bevestigden dat de drie Brugse broers Jacques-Antoine, Jean-Bernard en Joseph-François hun naaste verwanten waren. Ze waren dus goed op de hoogte. Natuurlijk was Jacques-Antoine kort daarop overleden en kwam hij dus niet meer in aanmerking toen Anton-Martinus zijn testament opmaakte. Maar er was een volwassen zoon, Jean-Antoine van Zuylen van Nyevelt de Gaesbeke (1748-1797), die op zijn beurt twee zonen had die tegen het

einde van de eeuw de volwassen leeftijd hadden bereikt. Waarom niet aan hen? Had de eerder kwalijke reputatie die Jean-Antoine op zich had geladen als vechtersbaas en zuipschuit, ook Maarssen bereikt? Er zullen wel geen geschriften meer zijn overgebleven die hierover uitleg kunnen verstrekken.

Jean-Jacques kende ongetwijfeld Anton-Martinus, aangezien hij jaren in Utrecht had gewoond met zijn Noord-Nederlandse vrouw. Ze hadden er een dochter gehad, maar die was jong gestorven. De beide heren waren in die tijd nog omkleed met hun ancien-régimetitels. Jean-Jacques was baron van Isschot, heer van Wyckevorst en Roelants. Het is in de relatieve luwte van de Utrechtse hoofdstad, na de hevige Patriottentijd, dat ze allebei de revolutiejaren doorbrachten. Omdat hij als oudste zoon van Jean-Bernard door de familie weer naar Brugge geroepen werd, ontdeed hij zich, in het vooruitzicht van zijn verhuis, van zijn Noord-Nederlandse bezittingen. Hij had eigendommen in Gelderland die hij in 1802 verkocht. Nadat hij van Anton-Martinus geërfd had, verkocht hij in 1803 ook die goederen, inclusief het landgoed Snaafburg in Maarsen, waar deze familietak al sinds de gemeenschappelijke voorvader had gewoond. Hij behield alleen de eigendom Haarzuilens, in de omgeving van Utrecht, heel zeker niet omwille van de opbrengst, die miniem was, evenmin met het vooruitzicht het kasteel, stilaan een ruïne, bestendig of tijdelijk te gaan bewonen, maar om de naam en tradities van de adellijke familie Van Zuylen hoog te houden op dit goed dat sinds 1449 tot de familie behoorde. Hij voelde zich zodanig ermee verbonden dat hij voortaan de naam Van Zuylen van Nyevelt van de Haar aannam.

Twee jaar nadat zijn echtgenote Catherine de Wyckerslooth de Weerdensteyn (1759-1815) in Brugge was overleden, trad de vijftenzestigjarige weduwnaar in het huwelijk met Julienne van Zuylen van Nyevelt (1794-1866), dochter van zijn jongere broer Joseph-Ghislain (1761-1824). Hij deed het in grote mate uit plichtsbesef, teneinde de opvolging te verzekeren, omdat hij weinig vertrouwen had in de voortplantingswil van de zoons van zijn broers.

Zijn broer Jean-Baptiste (1755-1837) had zes zoons, maar ze waren weinig trouwlustig. Deze tak stierf in 1978 in mannelijke lijn uit. Robert (1758-1782) was ongehuwd gesneuveld. Joseph-Ghislain (1761-1824) had een paar nog ongehuwde zoons: wat zou daarvan terecht komen? De tak is in 1957 in mannelijke lijn uitgestorven. François-Xavier (1764-1835) was naar Beieren vertrokken en daar ingeburgerd. Marie-Dominique (1769-1846) had vijf

jonge zoons, maar hoeveel zouden er overleven en voor nageslacht zorgen? Deze tak is rond de laatste eeuwwisseling uitgestorven. André-Patrice (1772-1849) had drie zoons, maar één werd priester en één was ziekelijk: ook hier maar een geringe hoop. De tak is inderdaad in 1875 uitgestorven.

Jean-Jacques zette zich dus “aan het werk”. Zonder zijn merkwaaardige inspanning zouden er thans geen Belgische Van Zuylen van Nyevelts meer zijn. Hij verwekte dertien kinderen bij zijn tweeëntwintig jaar jongere vrouw, het laatst in 1834, toen hij tweeëntachtig was. Van de dertien stierven er zes op zeer jonge leeftijd. Van de volwassen jongens zijn er twee die nageslacht hebben tot heden. Weliswaar is de oudste tak vanaf 2011 nog enkel door vrouwelijke naamdragers vertegenwoordigd, zodat het uitsterven van de naam binnen deze tak in het vooruitzicht is. Alleen de nakomelingen van het twaalfde kind van Jean-Jacques, Hector van Zuylen (1833-1915) zijn vandaag nog goed vertegenwoordigd.

Met het perspectief van een snel aangroeiend gezin en gelet ook op zijn leeftijd, was het geen wonder dat Jean-Jacques in 1817 ontslag nam als Tweede Kamerlid en als burgemeester van Brugge. Het is niet zeker, zelfs eerder onwaarschijnlijk, dat hij ooit De Haar bezocht.

Zijn oudste zoon, Gustave-Adolphe van Zuylen van Nyevelt van de Haar (1818-1890), die diplomaat werd, trouwde met een gravin Julie Visart de Bocarmé (1823-1862), een behoorlijke, maar niet echt een “rijke” partij. Hij erfde De Haar, waar hij evenmin iets aan veranderde en ook van hem is het niet zeker of hij het domein ooit bezocht. Toen hij alleen dochters kreeg, was hij van plan de eigendom testamentair over te maken aan zijn broer Edouard (1831-1886). Hij kwam hierop terug toen in 1860 in Saint-Etienne bij Nice een zoon geboren werd. Het is die zoon, Etienne van Zuylen van Nyevelt van de Haar (1860-1934) die aan het landgoed De Haar een merkwaaardige wending gaf. Deze tak Van Zuylen had toen nauwelijks nog bindingen met Brugge.

De eerste stap van belang die Etienne in zijn leven zette, was in 1887 te trouwen met de dochter van Salomon de Rothschild, Hélène de Rothschild (1864-1947). Dat het een “mariage de raison” was, werd duidelijk toen de echtgenote, na voor twee erfgenamen te hebben gezorgd, een van de *leading ladies* werd binnen de lesbische *coterie* in Parijs. De troost voor Etienne was dat hij steeds kon beroep doen op de schijnbaar onuitputtelijke beurs van zijn meestal afwezige echtgenote.

En dat had hij wel nodig om het project te realiseren waar hij zijn zinnen had op gezet. Hij besliste namelijk om aan het ruïneuze kasteel De Haar een wedergeboorte te schenken. Hij nam hiervoor de Nederlandse evenknie van Eugène Viollet-le-Duc onder de arm, de Amsterdamse architect Pierre Cuypers (1827-1921) die, samen met zijn zoon Joseph Cuypers (1861-1949), decennia lang aan kasteel en eigendom De Haar zijn competente zorgen zou besteden. Het voorbeeld dat Van Zuylen voor ogen had was het kasteel Pierrefonds, waarvan de bouwvallige muren door Viollet waren omgetoverd tot een indrukwekkende burcht.

Het spannende boek spitst zich toe op de twee restauratiecampagnes die aan het kasteel werden gewijd: de restauratie van 1890-1912 onder de actieve leiding van Etienne van Zuylen zelf, waarmee het “grootste kasteel van Nederland” tot stand kwam, en de noodzakelijke structurele consolidatie van 2000-2011. Het eerste kan eigenlijk nauwelijks als een “restauratie” worden beschreven. Het was integendeel, naast het behoud van nog rechtstaande muren, een bijna complete nieuwbouw in triomferende neogotiek. Er was zoveel nieuw bouw materiaal nodig, dat op het eigendom van De Haar een eigen steenbakkerij werd opgericht.

In 2000 werd het kasteel De Haar en het onmiddellijk hierrond gelegen park (70 ha) ingebracht in een *Stichting Kasteel de Haar*, terwijl het landgoed Haarzuilens (350 ha) werd verkocht aan de Vereniging *Natuurmonumenten*. De opbrengst hiervan (20 miljoen €) diende mee voor de bekostiging van de restauratie. Inderdaad, wat aanvankelijk als een beperkte ingreep was voorzien, werd een peperdure operatie, nadat was vastgesteld dat scheuren en verzakkingen noopten tot grondige constructieve ingrepen. Naast de inbreng van Thierry van Zuylen, moest nu ook de overheid voor dit “kanjermonument” met subsidies over de brug komen. Na de dood van Thierry, toen het kasteel klaar was om opnieuw te worden opengesteld voor het publiek, hebben zijn dochters in 2012 de laatste familiebanden doorgeknipt, door de bestaande bruikleen van de aanzienlijke meubel- en kunstcollectie om te zetten in een definitieve verkoop aan de Stichting.

Het boek bevat nog aanzienlijk meer dan de geschiedenis van de metamorfose van het kasteel op het einde van de negentiende eeuw en van de grote structurele werken op het einde van de twintigste eeuw. Naast bijdragen over de verschillende onderdelen van de merkwaardige kunstcollectie en binneninrichting van het kasteel, zijn er hoofdstukken gewijd aan de geschiedenis van de plek vanaf het jaar 1000, aan de geschiedenis van het kasteel van de vijftiende tot in het midden van de negentiende eeuw, aan de verschillende bijgebouwen, onder meer de kapel, het oude

en het nieuwe dorp Haarzuilens (Etienne liet gewoon het ganse dorp afbreken en een eind verder weer opbouwen!), de stallen, de toegangspoorten, het klein kasteel of “Châtelet”, de tuinen, enz. Ook de bladzijden over de merkwaardige technische installaties (elektriciteit, verwarming, watervoorziening, enz.) die vooruitstrevend waren voor hun tijd en waarvan sommige onderdelen thans als industrieel monument zijn beschermd, vormen interessante lectuur.

Naast de persoonlijke bindingen van Bruggelingen met dit kasteel, is er het feit dat de heropbouw vanaf 1892 gebeurd is in de meest flamboyante neogotische stijl. Een Bruggeling die het bezoekt, zal verwantschap aantreffen met de Brugse neogotische monumenten.

Zelden wordt aan een kasteel een zo royaal boek gewijd, boordevol boeiende geschiedenis, zowel van het kasteel en zijn onderdelen, als van de bewoners en van alles wat er om en rond mee samenhangt en -hangt. De rijke archieven (sommige bevinden zich in Brugge) lieten toe om het verhaal nauwgezet en professioneel te ontwikkelen en de iconografische collecties maakten het mogelijk er een overvloedig geïllustreerd werk van te maken, waar onder meer het portret bij hoort van burgemeester Jean-Jacques van Zuylen, dat op het kasteel wordt bewaard. Het is een uitzonderlijk boek geworden, het onderwerp waardig, en waar auteurs, opdrachtgevers en uitgevers terecht fier mogen op zijn. Het boek kent succes, en is in 2014 aan een tweede druk toe.

Andries Van den Abeele

Cor BOUWSTRA, Jacqueline HEIJENBROK, Ben OLDE MEIERINK, Guido STEENMEIJER, Katrien TIMMERS, e.a., *Tien eeuwen Kasteel De Haar: wat een weelde.* - Zwolle: WBooks, 2013. - 860 p.: ill. - ISBN 9789040078194

Twee Kortrijkse fotoboeken

In een tijd waarin rijk gestoffeerde digitale beeldbanken met het grootste gemak kunnen worden bekeken, kan de vraag worden gesteld of het nog zinvol is om fotoboeken - hoe aantrekkelijk ze ook zijn - te publiceren. Op deze vraag antwoorden we volmondig "ja", althans voor zover deze publicaties voor de lezer een echte meerwaarde inhouden.

"Kortrijk voor de camera", een recent verschenen fotoboek uitgegeven door de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige kring van Kortrijk, beantwoordt zeker aan dit criterium. De voornaamste verdienste van het werk bestaat er in dat de auteurs erin geslaagd zijn een vrij volledig overzicht te publiceren van het oeuvre van een 30-tal beroepsfotografen die in Kortrijk actief waren in de periode 1839-1914. Het boek is het resultaat van een lange queeste die de auteurs niet alleen bracht in openbare archiefinstellingen en bibliotheken, maar waarbij ze ook ijverig op zoek zijn gegaan naar foto's in privécollecties. Het boek is overvloedig geïllustreerd, maar we zouden het onrecht aandoen om het alleen maar als een plaatjesboek te beschouwen. Paul De Paepe en Filippe De Potter geven een mooi overzicht van het begin van de fotografie in Kortrijk; ze geven interessante informatie over de visitekaart- en kabinetportretten die hier als een rode draad doorheen lopen en besteden ook aandacht aan de fotografie als vermaak en industrie in de stad. Het onderzoek gebeurde erg detaillistisch, zonder dat de auteurs zich verloren in al te veel technische beschrijvingen die de lezer zouden kunnen afschrikken.

De auteurs hebben er bewust voor gekozen om vooral portretten van personen af te beelden. De illustraties werden zorgvuldig geselecteerd op basis van diverse criteria: het belang van de geportretteerden voor de geschiedenis, de rol die ze speelden in de economische ontwikkeling en de culturele werking van de stad tot en met hun kledij. Vanzelfsprekend werd ook rekening gehouden met de esthetische waarde en originaliteit van de foto en het belang van de illustratie voor de datering.

Het *corpus* van het werk bestaat uit de biografieën en het oeuvre van de beroepsfotografen die tijdens de bestudeerde periode in Kortrijk actief waren. Hoewel deze biografieën nog op heel wat plaatsen lacunes vertonen, kunnen we hier zonder meer gewagen van een uiterst waardevol repertorium. De auteurs hebben er voor gekozen om de beroepsfotografen in alfabetische volgorde te behandelen. Een chronologische ordening, volgens de periode waarin ze in Kortrijk actief waren, was een andere optie en had allicht meer mogelijkheden geboden om de evolutie van het *métier* te bestuderen.

Het valt wel te betreuren dat de auteurs het niet gewaagd hebben om een besluit te formuleren aan het eind van hun overigens erg verdienstelijke studie. In een besluit hadden ze kunnen anticiperen op een aantal vragen waar de lezer nu na lectuur van het boek blijft mee zitten: hoe valt het te verklaren dat zoveel buitenlanders - en met name Duitsers - actief waren als beroepsfotograaf in Kortrijk?; waarom was er zo'n groot verloop en oefende een aanzienlijk aantal fotografen hier maar (zéér) tijdelijk hun beroep uit?; hoe kwam het dat de fotografie nog vaak werd (of diende te worden) gecombineerd met een andere beroepsbezigheid? Ten slotte hadden de auteurs in een besluit ook een algemene evaluatie kunnen formuleren van de artistieke en economische betekenis van de Kortrijkse fotografie in de bestudeerde periode en de specificiteit ervan beschrijven t.a.v. andere Vlaamse steden. Maar wat er ook van zij, de meerwaarde van dit boek is voor ons evident.

Helaas kunnen we dit niet beamen voor een publicatie van het Broelmuseum en de Erfgoedcel Kortrijk, "Kortrijk, glashelder en glansrijk". De beknopte inleiding is bijzonder dunnetjes¹. De samenstellers namen zich niet eens de moeite om de criteria te vermelden op basis waarvan de foto's werden geselecteerd voor publicatie. Uit het voorwoord en het boek van De Paepe en De Potter vernemen we dat voor deze tweede publicatie de focus zou liggen op stadsgezichten en evenementen. Er werd hier zeker historisch interessante informatie verzameld, maar ik zie geen logica in de volgorde van de afbeeldingen en vind het vervelend dat ik voor de uitleg telkens naar het einde van het boek moet bladeren. Deze uitleg had naar mijn smaak best wat uitgebreider mogen zijn. Pas dan hadden we echt van een meerwaarde kunnen gewagen. Ten slotte komt het me voor dat niet alle afbeeldingen even "glashelder" zijn als de samenstellers willen laten uitschijnen. Een enthousiaste schepen van cultuur kondigt in haar voorwoord een volgende deel in deze reeks aan. Laten we hopen dat dit tweede deel een hoger wetenschappelijk gehalte vertoont.

Michiel Nuyttens

Paul DE PAEPE en Philippe DE POTTER, *Kortrijk voor de camera: beroepsfotografen voor en tijdens de Belle Epoque*. - Kortrijk: Geschied- en Oudheidkundige Kring Kortrijk, 2013. - 328 p.: ill. - ISBN 9789461360311
Kortrijk, glashelder en glansrijk. - Kortrijk: Stedelijke Musea, 2013. - 160 p.: ill. - ISBN 9789071579004

1 We lezen er o.a. dat omstreeks de eeuwwisseling standbeelden werden opgericht voor "verdienstelijke Kortrijkzananen", waaronder Johanna van Constantinopel (sic).

Een jaarboek voor het “*In Flanders Fields Museum*”

Na de opening van het *In Flanders Fields Museum* in het voorjaar van 1998, verspreidde het museum 2x per jaar op papier het *In Flanders Fields Magazine*. Het verscheen in een Nederlandse en een Engelse versie. Het eerste nummer dateert van januari 1999, het laatste van januari 2012. Toen werd meegedeeld dat het magazine vervangen werd, enerzijds door een digitale nieuwsbrief die 4 x per jaar zal verschijnen en anderzijds door een gedrukt *Jaarboek*. De digitale nieuwsbrief wil een eigentijds communicatiemiddel zijn rond de inhoudelijke vernieuwing van het museum. Het moet de werking versterken en nog sneller een nog ruimer publiek bereiken met informatie over activiteiten, onderzoek, tentoonstellingen, projecten, lezingen, colloquia... De eerste digitale nieuwsbrief kwam er in april 2012 en gaat zijn gang. Het eerste *Jaarboek* dat vooral artikels wil publiceren van eigen medewerkers en van externe/internationale auteurs, ligt sinds half 2013 op tafel. Het doet zijn voorganger alle eer aan: mooi gedrukt, goed leesbare letter, zeer ruim geïllustreerd, mooie vormgeving, ruime omvang en meertalig. Nederlandstalige artikels krijgen in het tweede deel van het *Jaarboek* een Engelse vertaling, Engelstalige krijgen een Nederlandse vertaling. De enige Franstalige bijdrage mag zich verheugen én in een Nederlandse én in een Engelse vertaling. Op die manier is het *Jaarboek* perfect leesbaar door het publiek waarvoor het bedoeld is.

Wat heeft dit *Jaarboek* inhoudelijk nu te bieden. Dominiek Dendooven levert een bijdrage af over het Franse Croix de Guerre en het Britse Military Cross, beide geïntegreerd in het Ieperse stadswapen. De ere tekens werden na de oorlog aan de Stad Ieper als “ville martyre” toegekend (p. 4-11). Piet Chielens bespreekt de zogenoemde Ieperse gedichten van de “war poet” Ivor Guerne (1890-1937). Het gaat om een vijftigtal teksten die Guerne in de loop van de jaren wijdde aan zijn oorlogservaringen in de Ieper Salient (p. 12-29). Kristof Haneca, Lieven Stubbe en Annick Vandenbilcke schrijven een boeiend verhaal over een schijf van de stam van een oude eik (geveld in 1996) uit het kasteelpark van Elverdinge. De schijf die nu een plaats gekregen heeft in het vernieuwde *In Flanders Fields Museum*, wordt terecht “een getuige boordevol geschiedenis” genoemd (p. 30-39). Matthew Leonard (moderne oorlogsarcheoloog, universiteit Bristol) neemt ons mee onder de grond. “Inside the Western Front” confronteert de lezer met die andere oorlog, niet boven maar ondergronds. Alle, zeer verschillende oorlogsfacetten ervan komen

aan bod samen met enkele veelzeggende getuigenissen van de menselijke aanwezigheid (p.42-49). Iepers museumconservator Jan Dewilde somt in het volgende artikel de aankopen op die het museum in 2012 deed. We leren dat het vooral om doelgerichte en kwaliteitsvolle aankopen gaat die de hiaten moeten helpen opvullen in de vier deelcollecties: personalia, kunstobjecten (o.m. affiches en kunstwerken), militaria en de documentaire verzameling (o.m. foto's en kaarten). Daarnaast wordt ook gericht aangekocht voor de tijdelijke tentoonstellingen (p. 50-67).

Yves Le Maner vertelt over "Le Mémorial International de Notre-Dame-de-Lorette". De Région Nord (Fr.) besliste om, honderd jaar na het begin van de Eerste Wereldoorlog, op het plateau van Notre-Dame-de-Lorette (een tiental km ten noorden van Arras) een memoriaal op te richten. Het is gesitueerd recht tegenover het zeer grote Franse oorlogskerkhof. Het internationale aspect zit vervat in de idee dat het memoriaal alle gesneuvelden herdenkt die tijdens de Eerste Wereldoorlog vielen in Noord-Frankrijk. Het monument bevat 600.000 namen van Britten, Fransen, Duitsers, Belgen, Portugezen..., ongeacht nationaliteit of rang, maar in alfabetische volgorde. Op 2 km van het memoriaal komt een "centre d'interprétation" voor de bezoeker. Dit vanuit de Franse hoek eerder onverwacht, maar uiterst waardevol en stijlvol initiatief volgt dezelfde basisideeën over oorlog als het *In Flanders Fields Museum*. En dit kan alleen met instemming bejegend worden. (p. 68-71).

Het is opnieuw Piet Chielens die de pen opgenomen heeft om in de volgende bijdrage een en ander te vertellen over het Koen Koch Fonds. Koen Koch (° Amsterdam, 1945), grote vriend van het *Museum* en grote kenner en auteur van talloze artikels en boeken over de Eerste Wereldoorlog, stierf eerder onverwacht in 2012. Het door het *In Flanders Fields Museum* gestichte Koen Koch Fonds is een steunfonds voor studenten die werken op Wereldoorlog I in de Ieperboog, de Westhoek of België of over een ander aspect van de verzameling in het museum of in het Kenniscentrum. Het is een mooie en blijvende hommage aan een fantastisch mens (p. 72-75). Onmiddellijk hierna brengt Johan Van Duyse verslag uit over de Battlefieldreis, de eerste zonder Koen Koch, die ook in 2012 richting Italiaans front liep (p. 76-79).

Het langste artikel van het jaarboek is van de hand van Julian Putkowski, "Printed in purgatory. The diary of the town majors of Poperinge 1915-1917" (p. 82-107). Het is een zeer boeiend artikel geworden o.m. omdat er enerzijds over de functie van de town majors - a.h.w. de militaire burgemeesters - relatief weinig concreets geweten is en anderzijds omdat het om Poperinge gaat, een klein stadje, vlak bij de gevechtszone, met een vrijwel volledig

nieuwe bevolking, met andere bezigheden, regelmatig beschoten, maar toch als “veilig” beschouwd en met een burgemeester en een town major. Het doet ook deugd om in de bibliografie de vermelding te vinden van enkele oorlogsdagboeken die door het Genootschap uitgegeven werden.

Anton Willaert heeft het over “De piottenpakkers. Conflicten tussen de Belgische Rijkswacht en militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog.” Het takenpakket van de gendarmerie in het onbezet gebied was zeer ruim. Het was de politiedienst die gezien de oorlogsomstandigheden ook (onplezierige) opdrachten t.o.v. de militairen moest vervullen. Dat dit aanleiding gaf tot allerhande soorten conflicten hoeft geen betoog. En de liefde tussen de piot en de gendarme was onbestaande (p.108-113). Annemie Morisse vertelt in haar bijdrage (p. 114-117) het verhaal van een heel speciale site: Lijssenthoek Military Cemetery (Poperinge). Deze hospitaal- en dodensite kreeg er een merkwaardig bezoekerscentrum bij dat de belangstellende uitgebreid informeert. Frederik Vandewiere kreeg de opdracht om alle schenkingen aan het *In Flanders Fields Museum* voor de periode november 2011- 31 december 2012 op te lijsten. Hij doet dat in alfabetische volgorde, op naam van de schenkers. Het is een indrukwekkende opsomming geworden (p. 118-131) met namen uit heel België, Groot-Brittannië, de U.S.A., Nederland... Wat verder behandelt Annick Vandenbilcke afzonderlijk een speciale schenking, die van Albéric Ranson (p.134-137). Tussen beide in heeft Jan Dewilde het over “Antony d’ Ypres”. Hier gaat het over de bezitsoverdracht van een belangrijk deel van de fotocollectie van de bekende fotografen Maurice en Robert Antony. Het betreft een goede 3.000 negatieven, de meeste op glas, een deeltje op pellicule (p. 132-133). Frans Lignel, de grote bezieler van het *Museum* als schepen voor cultuur in Ieper en als voorzitter van de uitbaters-VZW, sluit dit eerste jaarboek af met een brief aan de lezer.

Deze nieuweling binnen het studieveld van de Eerste Wereldoorlog komt mooi op tijd en wordt een lang leven toegewenst. Hopelijk zijn de opvolgers even aantrekkelijk en even inhoudelijk rijk en gevarieerd. Nummer 2 in de rij, het jaarboek 2014, zal dat moeten bewijzen en er mag best nog meer over de muren van het eigen huis worden gekeken. Het *Jaarboek* kost 20 euro en is alleen in de museumwinkel te koop. Je kan ook, voor 35 euro, met de ganse familie lid worden van de Vrienden van het *In Flanders Fields Museum* en daarvoor krijg je, naast een heleboel andere dingen, dan ook nog het *Jaarboek* gratis.

Ludo Valcke

In Flanders Fields Museum: Jaarboek=Yearbook=Annuaire 2013. - Ieper: In Flanders Fields Museum, 2013. - 225 p.: ill. - ISSN 2295-2101

Kroniek

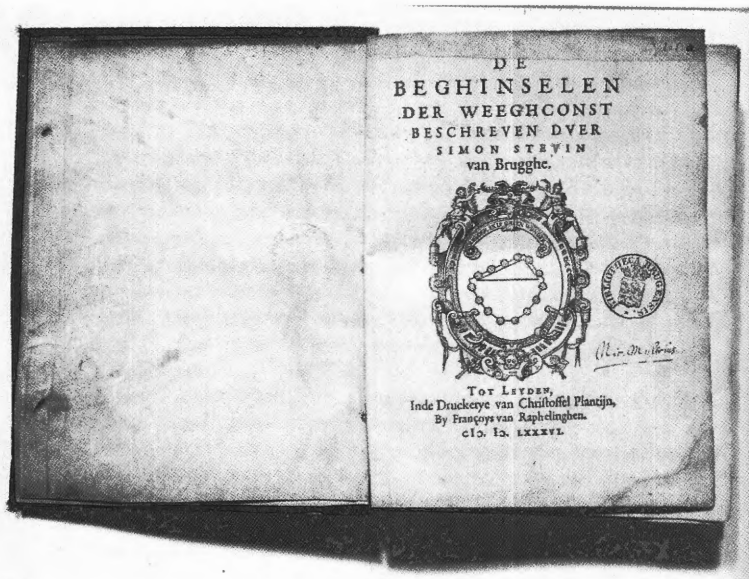
Simon Stevin en het hermetisme - In de zomer van 2013 promoveerde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam de tachtigjarige (!) Kees Schilt op de invloed van het hermetisme op het experimentele onderzoek van Simon Stevin.¹ Eén van de in het oog springende conclusies uit dit proefschrift is volgens de website van de VU: “*De Beghinselen der Weeghconst en De Beghinselen des Waterwichts* van toegepast natuurkundige, wiskundige en ingenieur Simon Stevin zouden zonder het *Corpus Hermeticum* niet tot stand zijn gekomen.”

Hiermee is meteen het belang van dit proefschrift beschreven. Immers, alle twintigste eeuwse auteurs en deskundigen ter zake van Simon Stevin doen de *verwijzingen naar Hermes Trismegistos* af als ‘een aberratie waarin een rationeel mens als Stevin niet geheel serieus kan zijn’ (Schilt, blz. 9). Hoe is dat mogelijk vraagt Schilt zich in zijn proefschrift af? Dat komt omdat wetenschapshistorici te weinig kijken naar de externe factoren die de wetenschapontwikkeling beïnvloeden (Schilt, blz. 10). Anders gezegd: de moderne wetenschap is niet in een vacuüm ontstaan, maar in een context. In de zestiende en zeventiende eeuw is die context onder meer het idee van de *prisca sapientia* of zoals Stevin het noemt ‘de *Wystentijt*’. Ooit – zo dacht men – was er een oerwijsheid die verloren is geraakt. Het ideaal van Stevin – en bijvoorbeeld ook Isaac Newton – is om deze oerwijsheid weer terug te vinden.²

Een van de oerwijzen was de mythische egyptische-griekse Hermes Trismegistos. Althans dat dacht men. Een deel van zijn leer was overgeleverd in het *Corpus Hermeticum* uit de derde eeuw AD. Daarom speelt het *Corpus Hermeticum* bij Stevin een grote rol. Zeer knap toont Schilt dit aan met zijn analyse van het mysterieuze embleem van Stevin (zie afb. 1), de ‘*Cloutcrans*’. Dit embleem is ‘één en al hermetisme’, besluit Schilt (Schilt, blz. 69). De *Cloutcrans* bestaat uit een aantal bollen (cloten) aan een touw (crans) die elkaar in evenwicht houden. Om een ingewikkeld verhaal kort te maken: met de *Cloutcrans* toont Stevin aan dat het *perpetuum mobile* niet kan bestaan omdat: “... de clooten sullen uyt haer selven een eeuwich

1 Kees Schilt, *Simon Stevin en het hermetisme. Een cultuurhistorische studie naar zijn methodologie*, te vinden op: <http://hdl.handle.net/1871/40745>

2 J. van Schaik, ‘Newton de alchemist’, in J. Slavenburg en J. van Schaik, *Geheimen en onthullingen van de westerse esoterie*, Utrecht, 2012, blz. 168-188.

De cloodtrans als embleem van Stevin op de titelbladzijde van zijn boek *De beghinselen der weeghconst*, uitgave van Plantijn, Leiden, 1686 (BRUGGE, *Openbare Bibliotheek*, 2/45).

roersel maken, t' welck valsch is.”³

Schilt vestigt de aandacht op het ‘uyt haer selven’ – uit zichzelf. De bollen kunnen niet uit zichzelf bewegen. Dat heeft Stevin uit het *Corpus Hermeticum*. Schilt citeert: “Kunnen dan stukken hout en stenen en alle andere onbezieldde voorwerpen andere voorwerpen niet in beweging brengen? Absoluut niet Asclepius.”⁴ Alleen iets dat beziel is kan iets anders in beweging brengen. Hoe die bewegingen in hun werk gaan – de werking – is precies het onderzoeksveld van Stevin. De wetenschapsfilosofische uitgangspunten voor dit onderzoeksveld vindt van Simon Stevin in het *Corpus Hermeticum*.

John van Schaik⁵

- 3 Simon Stevin, *De Beghinselen der Weeghconst*, Leyden (François van Raphelingen). 1586, blz. 41.
- 4 *Corpus Hermeticum*, II, 9, vert. R. van den Broek & G. Quispel, Amsterdam 1990.
- 5 John van Schaik (1956) is godsdiensthistoricus. Hij studeerde in Antwerpen middeleeuwse mystiek en promoveerde in Nijmegen op het godsbeeld van de laatantieke christelijke manicheeërs en de middeleeuwse katharen. Hij heeft vele boeken op zijn naam staan over de westers-esoterische traditie.

Erfgoedprijs 2013 van de Provincie - De erfgoedprijs van de Provincie West-Vlaanderen ontstond in 2010 als 'gemoderniseerde' vorm van de prijzen voor geschiedenis en voor volkskunde. De prijs voor publiekswerking werd de eerste keer uitgereikt in 2011 (zie het verslag in dit tijdschrift: jg 149(2012) 1, p.203-205. In 2013 was er opnieuw een erfgoedprijs nu zowel voor publiekswerking (2-jaarlijks) als voor onderzoek (4-jaarlijks). Ook nu werd er een oproep gedaan om nominaties in te sturen. De grote respons resulteerde telkens in een longlist die dan voorgelegd werd aan een jury.

De jury voor de projecten rond publiekswerking had vooral aandacht voor projecten met een voorbeeldfunctie en met een vernieuwend karakter. Ook het uitbreken uit de erfgoedgrenzen en het leggen van maatschappelijk relevante verbanden met andere sectoren werd hoog gewaardeerd. Op de nominatielijst kwamen uiteindelijk achttien projecten terecht.

De provinciale prijs (5 000 euro) werd toegekend aan het project 'Snapshot' van het Bruggemuseum, de Erfgoedcel Brugge en Fotohuis. Het gaat om een reeks fototentoonstellingen, 3 per jaar, in het Brugse Volkskundemuseum.

De 2 premies van telkens 2 500 euro gingen naar 'Cinema De Keizer', die in Lichtervelde zorgt voor het actieve voortbestaan van die beschermde en authentieke dorpscinema uit 1924, en naar het Stadsarchief van Waregem voor een project over paardengeneeskunde, onder de titel 'Van paardenmiddel tot paarendokter'.

De Erfgoedcel Kortrijk kreeg een eervolle vermelding voor het project rond oude theaterdecors; Erfgoedcel Terf i.s.m. de stedelijke Izegemse musea en met het Wielermuseum kreeg extra lof voor het naar het BSO/TSO gerichte project 'In het wiel van Odiel': De Figuranten kregen er een voor 'de textielindustrie en haar mensen'.

Naast deze projecten lagen nog volgende nominaties op de jurytafel:

- Gemeente De Panne: het hospitaal van de koningin;
- Erfgoedcel Brugge: Souvenirs;
- Ieper: IFFM 2012, vernieuwd museum;
- NAVIGOmuseum Oostduinkerke: Zeerotica. Over liefde en lust aan de kust;
- Dorp in zicht Slijpe: publiekswerking opgravingen;

- Archeo 7: publiekswerking opgravingen Oostvleteren;
- Hooge Crater-museum Zillebeke: Van de Hel(fire corner) tot aan het Hooge;
- Toerisme Tiel: inrichting Poelbergsite;
- Stad Brugge i.s.m. Erfgoedcel Brugge: sportverhalen;
- Stad Izegem: scholenproject rond WO II;
- Belle epoqucentrum Blankenberge: tentoonstelling Thonetmeubelen;
- Stedelijke Izegemse musea: Boris Borstel.

De categorie Onderzoek komt maar om de 4 jaar aan de beurt in de Erfgoedprijs. In 2013 was het de eerste keer. Hier telde de lijst met 13 nominaties meteen zeer grote variatie in het aanbod. De jury keek vooral naar het vernieuwend karakter, de gebruikte methodologie en de grootte van de bijdrage aan de erfgoedkennis over West-Vlaanderen.

Hier werd de provinciale prijs en de bijhorende 5 000 euro toegekend aan Birger Stichelbaut voor zijn werk over Luchtfotografie WO I. Uit zijn onderzoek blijkt duidelijk hoe luchtfotografie zeer nuttig gebruikt kan worden voor WO I-archeologie en voor het wetenschappelijk onderzoek rond WO I in het algemeen. Zijn onderzoek levert ook een theoretische methodologie en de toepassing ervan op het frontstuk Nieuwpoortleper. De twee premies gaan enerzijds naar de reeds jarenlange, intensieve en vernieuwende resultaten van de wetenschappelijke werking van het Abdijmuseum Ten Duinen en anderzijds naar Dries Vanysacker voor zijn studie ‘Van FC Brugeois tot Club Brugge KV. De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg’. Hiermee viel het Genootschap voor geschiedenis eigenlijk ook een beetje in de prijzen omdat dit werk door onze vereniging werd uitgegeven als nummer 13 in de reeks Vlaamse Historische Studies (VHS).

Over het werk van Vanysacker liet de jury zich in volgende lovende bevoordingen uit: “Dries Vanysacker wist een populair thema als de geschiedenis van Club Brugge te verheffen tot een zeldzaam hoog niveau van sportgeschiedenis. In ‘FC Brugeois tot Club Brugge KV’ schetst hij de politieke, sociale en culturele achtergronden van de club en dat op basis van veelal onontgonnen bronnenmateriaal. Het concept is origineel: de auteur begint met de best bekende recente geschiedenis en duikt nadien pas in het verdere verleden. Sportploegen zijn zich meestal onvoldoende bewust van hun erfgoedpotentieel en in die zin is het werk van Dries Vanysacker exemplarisch te meer dat het ook wil bijdragen tot de oprichting van een historisch museum van Club Brugge en tot erfgoedwandelingen rond de voetbalgeschiedenis van de stad. Omwille van de intrinsieke kwaliteit, de voorbeeldfunctie en de ruimere erfgoedbed-

Dries Vanysacker (l.) in de bloemen bij de presentator David Galle.

ding verdient Dries Vanysacker, één van de meest vooraanstaande sport-historici in Vlaanderen, een premie”.

Kregen een eervolle vermelding in de categorie Onderzoek: de publicatie van de VZW Raakvlak: ‘Op het raakvlak van twee landschappen, de vroegste geschiedenis van Brugge’; ‘Romeins Oudenburg, de dynamiek van de kustvlakte en de stabiliteit van het fort’, werk van Sofie Vanhoutte; en Johan Braekevelts ‘Un prince de justice, vorstelijke wetgeving, soevereiniteit en staats hervorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Filips de Goede (1419-1467)’. De andere nominaties waren:

- Archief Zedelgem: Zedelgemse Historische Uitgaven;
- Wouter Dhaeze: De Romeinse kustverdediging langs de Noordzee en het Kanaal;
- Thomas Biebauw: De geschiedenis van Hertsberge;
- Hannes Louwagie: Briefverkeer in de late ME, graafschap Vlaanderen;
- Koen Rotsaert: Brugge op de schoolbanken (vanaf de Middeleeuwen);

- Jean-Marie Lermyte: Leven in het operatiegebied- Izegem 14-18;
- Roland Desnerck: Woordenboeken Oostends dialect.

Ook nu weer werd een zeer verzorgde brochure aangemaakt waarin alle genomineerden aan bod komen en die overhandigd werd aan de talrijke aanwezigen bij de proclamatie van de Erfgoedprijs op 15 december 2013 in de Grote Post in Oostende. Verder worden de prijzen en de premies uitgebreid behandeld in het 3^e nummer van 'In de Steigers', het uitstekende (en zeer goedkope) erfgoedtijdschrift van de Cultuurdienst van de provincie West-Vlaanderen.

Ludo Valcke

MAGIS Brugge, een dynamisch kennisplatform voor de geschiedenis van Brugge - In 1562 maakte Marcus Gheeraerts een meesterwerk: zijn driedimensionaal stadsplan van Brugge dat tot op vandaag vele Brugse woonkamers siert. Het stadsbestuur had hem die opdracht gegeven met de expliciete vraag om de verbinding met de zee korter en breder te tekenen dan ze werkelijk was, '*ten fine men mercken mach de goede navigatie*'. De kaart diende al bijzonder vaak als illustratie in de historische literatuur over de stad. Enkele onderzoekers kregen het idee om hier iets meer mee te doen en er werd een samenwerking opgestart tussen Bruggemuseum, Stadsarchief Brugge, Universiteit Gent, KU Leuven en Vrije Universiteit Brussel, financieel ondersteund door de Vlaamse Overheid. Door het MAGIS Brugge-project wordt de kaart toegankelijker en vormt zij de basis voor een dynamische databank over de geschiedenis van Brugge (MAGIS = Marcus Gheeraert's Information System). Marcus Gheeraerts maakte niet alleen een momentopname van Brugge in die periode. Zijn kaart geeft ook elementen weer die nog een stuk ouder zijn en geeft zo een impressie van laatmiddeleeuws Brugge. En met de kaart van Marcus Gheeraerts kan men zelfs vandaag nog de weg vinden in Brugge.

Aan de hand van een digitale analysemethode is de kaart volledig versneden zodat elk afzonderlijk element uit de kaart kan worden gelicht. Al die kaartelementen worden gegroepeerd volgens type en thema zodat ze snel opgeroepen kunnen worden. Op die manier wordt het bijvoorbeeld mogelijk om met één muisklik alle Brugse bruggen, huizen, straten, reien, perceelscheidingen of bomen uit de kaart te lichten en te benadrukken. Tegelijkertijd wordt een databank gecreëerd door aan alle kaartelementen – afzonderlijk of gegroepeerd in thema's – informatie uit wetenschappelijke literatuur en historische bronnen te koppelen. Verschillende pro-

jectpartners zullen gegevens en resultaten uit hun onderzoek integreren. Door op een plaats op de kaart te klikken, ziet de gebruiker meteen bijhorende informatie. Wat was bijvoorbeeld de rol van die plaats in de handel van de 16de eeuw?

Op deze manier wordt een veelzijdig instrument gecreëerd voor zowel wetenschappers, musea en erfgoedpartners als het grote publiek. Wetenschappers kunnen hun onderzoeksresultaten in kaart brengen en zelf informatie opzoeken. Musea en erfgoedpartners kunnen van de visualisatiemogelijkheden gebruik maken voor bijvoorbeeld tentoonstellingen. En iedereen die geïnteresseerd is, kan informatie opzoeken of gewoon grasduinen op de kaart. Er ontstaat een wisselwerking tussen gegevens en kaart, die haar geheimen prijsgeeft naarmate elk afzonderlijk element onder de aandacht wordt gebracht.

MAGIS Brugge kent geen vervaldatum: in principe kan de digitale databank eindeloos worden aangevuld met nieuwe informatie. En net dat, het levend houden van de stroom aan informatie, wordt een belangrijke uitdaging voor de toekomst. De projectpartners hopen blijvend te kunnen rekenen op vrijwilligers en studenten, maar zeker ook onderzoekers. Hoe meer mensen bijdragen aan de invoer, hoe breder de invalshoeken op de materie en hoe meer nuttige informatie de gebruikers zullen kunnen raadplegen.

Het wetenschappelijke kennisplatform is vanaf november 2013 werkzaam op www.magisbrugge.be. Raadplegen of invoeren kan na registratie. Er wordt ook gewerkt aan een gebruiksvriendelijke publiekswebsite die voor iedereen toegankelijk is.

Elien Vernackt, Bruggemuseum

Addendum

In het vorige nummer van de Handelingen (150/2) is bij de titel van het artikel van Jeroen DEWILDE, *Armoede en Armeenzorg te Poperinge (1750-1812)*, op p. 337 een voetnoot weggefallen. Hier volgt de ontbrekende tekst:

“Dit artikel is geschreven op basis van: J. DEWILDE, *Armoede en Armeenzorg te Poperinge (1750-1812)*, masterscriptie UGent, 2012, 213 p. (promotor: prof. dr. A-L. Van Bruaene).”

De redactie van de Handelingen verontschuldigt zich voor deze onzorgvuldigheid.

Auteurs

Karel Bostoën (°1943) is voormalig universitair hoofddocent Nederlandse letterkunde van de vroegmoderne tijd, maar als gastmedewerker nog steeds verbonden aan de Universiteit Leiden. Als literatuurhistoricus is hij vooral geïnteresseerd in stiefkinderen van de Nederlandse letterkunde, zoals de satire en reisliteratuur. De laatste jaren publiceerde hij voornamelijk over de auteurs Jan van Hout en Willem Godschalck van Focquenbroch. *De Historie van B. Cornelis* heeft al jaren zijn warme belangstelling. Contactgegevens: bostoën@xs4all.nl

Marc Constandt (°1958) is licentiaat geschiedenis van de R.U. Gent (1980). Hij was eerst archivaris en is nu conservator bij de gemeente Middelkerke. Zijn onderzoeksthema is de geschiedenis van het kusttoerisme. Contactgegevens: marc.constandt@telenet.be

Marjolein Kinsbergen (°1988) studeerde aan de Universiteit Antwerpen en behaalde in 2012 een Master of Arts in de Geschiedenis met de verhandeling *'Dark Tourism in de Belgische Westhoek: van de First World War naar Memory Wars – Nationaal erfgoedtoerisme tijdens het interbellum'*. Contactgegevens: marjolein.kinsbergen@gmail.com

Lore Muse (°1990) behaalde in 2013 een Master of Arts in de Geschiedenis aan de KULeuven. In haar masterproef maakte ze een levensloopenanalyse van verlaten kinderen die in 1879 en 1880 bij de Brugse Commissie van Burgerlijke Godshuizen terecht kwamen. Momenteel rondt ze een Master in de Journalistiek af aan de HUB (Hogeschool-Universiteit Brussel). Contactgegevens: lore.muse@student.kuleuven.be

Kristof Papin (°1970) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent en bereidt momenteel een proefschrift voor over de bedden tijdens de regering van hertog Karel de Stoute (1467-1477) o.l.v. prof. Marc Boone. Zijn interesses gaan uit naar financiële en lokale geschiedenis (met name de Franse en Vlaamse Westhoek). Hij publiceerde tot nu toe al een honderdtal bijdragen en zes boeken over uiteenlopende onderwerpen. Contactgegevens: kristof.papin@hotmail.com

Patrick Verbeke (°1954) specialiseerde zich na zijn artsenopleiding aan de KULeuven in de psychiatrie. Hij is werkzaam als psychiater op het *Departement Psychiatrie & Psychosomatiek* van het AZ Sint-Jan te

Brugge. Hij publiceerde “De terechtstelling van Charles Fryatt”, in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, Soesterberg, 2002, p. 220-251.

Contactgegevens: patrickverbeke@telenet.be

Joren Vermeersch (°1981) behaalde een licentiaat rechten (2004) en een *Master na Master* Europees recht (2005) aan de Universiteit Gent en een *Master in International Law* (2007) aan de universiteiten van Gent, Wroclaw (Polen) en Vilnius (Litouwen). Hij werkte als leraar Nederlands in Wroclaw, als fractiemedewerker voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers, en is momenteel werkzaam als attaché juridische geschillen bij de Raad voor Vreemdelingenbetwistingen te Brussel. Sinds september 2011 studeert hij als werkstudent geschiedenis aan de Universiteit Gent.

Contactgegevens: joren.vermeersch@ugent.be/jorenvermeersch@hotmail.com

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapsvoorgeschiedenis.be

Redactieadres: Kurt Priem, Archief Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge

(kurt.priem@bisdombrugge.be)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuyse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), N. Geirnaert (lokaalhouder), H. Deneweth, L. Devlieghe (ere-voorzitter), J. Dumolyn, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, M. Nuytens, R. Opsommer, P. Trio, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en D. Vansacker

Met de steun van

B R U
G G E

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 19391-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieuveditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vadecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €
- D. Vanysacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*, Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13)